ВІД АВТОРА

Я знаю: не всі мені повірять у те, що зараз скажу, та й справді воно може видатися надто вже фантастичним.

А було так.

Хтось із господарників нашого міста задумав у темному, квадратному й глибокому, немов велика студня, подвір'ї на вулиці Руській (там на стіні й нині пишається барельєф п'яного маскарона, який пожирає гроно винограду) розчистити від культурного, як мовлять археологи, нвшарування середньовічні погреби, в яких на зламі XV—XVII століть поміщалася не дуже славна, бо плебейська (славна, аристократична, знаходилась у підвалі Корнякта на Ринку, про неї мовитиметься потім) — корчма "У Лисого Мацька", і відкрити там ще одне вечірнє кафе, на які Львів і так не бідний.

Цей намір, як відомо, не увінчався успіхом, хтось із вищепоставлених господарників сказав: "Досить!" — але роботи якийсь час велися, а я, завжди цікавий до старовини і не менш зацікавлений у відкриттях подібних закладів, навідувався сюди доволі часто.

Робітники викидали гори сміття, глини і всілякої нечисті, що спресувались у погребах за більш ніж триста років, добиралися до товстої стіни, яка відділяла корчму Мацька від сусіднього житлового будинку, і одного разу, при мені, дзенькнула лопата об щось металеве й лунке. Я підійшов до стіни (робітники вважали мене, певно, за архітектора або художника, який буде розмальовувати кафе) і побачив у ній квадратні залізні дверцята з проржавілим замком, який розкришився під лопатою. Дверцята відхилились, і хтось з робітників пожартував: "Хапайте скарби!", а я таки нагнувся і в темній ніші побачив великий чорний згорток. Схопив його: суха трухлява шкіра, мабуть; юхт,

розповзлася в пальцях, і мені відкрився справжній скарб — сувій дрібно списаного паперу.

Не обурюйтеся, хто повірив у мою розповідь: я поніс його не в наукову установу, а додому, і здається мені, що ви зробили б так само.

Не пам'ятаю, що я сказав робітникам, та вони не звернули на мою знахідку особливої уваги, це ж не старовинні монети й не посуд — мотлох якийсь, ну а я, немов анахорет, просидів більше місяця вдень і вночі у своїй замкненій квартирі над зотлілими аркушами з філігранями брюховицької папірні, яка постачала папір ставропігійській друкарні, і з великим зусиллям відчитував своєрідний літопис якогось міщанина (може, самого Лисого Мацька), в який він вряди-годи, зате із скрупульозністю середньовічного лихваря по-українськи, а іноді по-польськи записував усе — від найдрібнішого гроша витрати чи прибутку до найгучніших подій у Львові. Перший запис датувався в нього 1585 роком, останній — 1611.

Були тут відомості про найрізноманітніші речі: що взяв у заклад за позичені гроші, скільки і на що витратив грошей на день, коли спалахнула у Львові проказа, кого і за що судили в магістраті; літописець смакував амурні справи львівських жіночок, не любив патриціїв, але з застереженням ставився до посполитих, яким позичав гроші або давав вино в борг. Описував військові паради, зокрема торжество на честь взяття Смоленська польним гетьманом Жолкевським, криваві екзекуції на лобному місці перед ратушею; багато уваги — з симпатією до православних — приділив Брестській унії, обурювався діяльністю єзуїтського ордену у Львові; з Успенським братством був зв'язаний торгівлею книг, про що свідчить запис:

"Сьогодні приїхав до Львова мніх Іван з Вишні, купив у мене п'ять Псалтирів". Бували й такі чудернацькі записи; "Барон зустрівся з чортом і запродав йому свою душу", "На Кальварії цієї ночі шабашували відьми"; демонічні сили для нього реальні, проте він не раз з іронією зауважує, що зустрічаються з ним частіше ті, які п'ють. Багато пише про себе: як

отримав міське право і як потім розчарувався у звабах городського життя; спочатку в літописця все оцінюється грошима — до аморальності: скільки витрачає щоденно на жінку, а скільки на сина, потім, натрапляєш на несподіваний запис: "Гроші погубляють совість і розум". І весь час згадує якусь міщанку Абрекову і її дочок, певне, сусідок—то роздратовано, то з теплом, то з іронією.

Словом, переді мною вималювався цікавий тип середньовічного міщанина в тогочасному оточенні.

Незважаючи на те, що я дещо знаю про ту добу, коли боротьба православної людності проти католицизму набирала антифеодального звучання, манускрипт відкривав зовсім незнайомий цікавий світ середньовічного міста. З пожовклих листів поставали люди з їх способом мислення, з їх віруванням, психологією; я читав-перечитував рукопис і поволі сам ставав сучасником описуваних подій, зрозумівши тогочасні образи, алегорії, їх символіку. Виписував найцікавіші місця, потім вирішив зняти копію, а оригінал занести до музею. Та одного дня...

То був неймовірно тяжкий для мене день. Я зайшов уранці до своєї кімнати і побачив, що манускрипт дуже зжовк, аж почорнів.

Узяв один листок у пальці, він розсипався, другий теж, третій... і так майже всі кілька сотень листків.

Це була кара за мою захланність, я аж потім додумався, що рукописи, які пролежали довший час без повітря, напевне, піддають спочатку хімічній обробці і вже потім ними користуються: кисень з'їв мій манускрипт, і я вчинив, не бажаючи того, злочин перед людством.

Звертаюся тепер до своєї скромної пам'яті (листків залишилося буквально півтора десятка, виписок зробив мало), щоб відтворити те, що дізнався з манускрипта. І хай вибачить мені читач, якщо десь замість літописного рядка, я, не можучи згадати його стислості, напишу десять,

сто, а то й більше, що деяких місць не пригадаю зовсім, що порушу часову послідовність літописного викладу подій. Та головне зараз для мене — передати деякі проблеми того часу, дух, настрій тими [і]літературними засобами, якими користувався літописець, включаючи й демонологію, бо ж добре усвідомлюю: ніщо з того, що було, не сміє бути втраченим для пам'яті сьогоднішньої людини.

Цією працею я хочу викупити свою провину. Мені гірко, що так трапилося, та в сто крат буде прикріше, якщо хтось не повірить цьому моєму зізнанню. Бо подумайте самі: якби не той випадок під час розчистки погребів Лисого Мацька, якби я справді на вулиці Руській не знайшов манускрипта, чи ж міг би я нині запропонувати вашій увазі ось цю мою книгу?

Розділ перший

ЩО СКАЖЕ НИНІ АБРЕКОВА?

Року 1611, 26 іюля. Клопітну ніч провела Абрекова, так їй треба, мусила б давно гадку мати, що поведенція її дочок, особливо молодшої, впрек поспільному спокою наставлена. Всяк-бо знає; з Льонці тоє почалося, що ті листки, до дешпектів волаючі, хтось кожної ночі над вікном Абрекової приклеює, то виставив нині магістрат подле дверей двох пахолків з бардами, аби на вулиці дискреція заховувалася, бо урядове представлення має в місті відбутися.

З манускрипта

Абрекова давно знала, що добра їй не буде. П'ятнадцять років тому до старшої дочки Ганни, яку на Руській чомусь Гізею назвали, мовчазної і стрункої, мов конопля, з темним скритним поглядом і буйним чорним волоссям, що закривало обидва личка, залишаючи для людей тілуки тужливі очі, стулку губ і прямий носик, почав залицятися вірменський купець Балтазар, приносив їй подарунки, й тішилася Абрекова —

купецькою жоною стане бідна, мов липка, Гізя... Та якоїсь неділі в каплиці Трьох святителів Успенської церкви на відправі вона побачила, як на "приділе ядіте" її донька уклякла біля поважного сивого чоловіка — сеньйора братства пана Юрія Рога-тинця і, замість на священика, на нього грішно дивилась, обличчя її полотніло, полотніло, а вона закривала його чорною запоною волосся... Як тільки віддзвонили, пан Юрій вийшов з каплиці, і Гізя, злегка похитуючись, мов полум'я свічки — ось-ось і задує чийсь подих,— встала й пішла слідом за ним. А потім пропала і нема її досі...

Вдруге таке саме передчуття біди прийшло десятьма роками пізніше. Абрекова одного дня запримітила, що молодша золотоволоса дочка Льонця має великі голубі очі, а брови — ніби купервасом вифарбувані, губи кармінові й наче навмисно віддуті; боже, невже ота мізерота, отой пропитий Письо, який по цілих днях смердить у хаті, а ввечері йде напиватися до Лисого Мацька, невже він насправді тато обох її дівчат? Абрекова блямнула вказівним пальцем по Льончиних губах — чого надуваєшся? — але вони й далі зосталися так само відкопилені; Льонця відмахнулася рукою, а тоді мама уздріла, як із-за мережки, яка облямовувала кофтину, визирнули тугі білі груди — мало не випорснуть; дівчина повернулася і, вигинаючи станом, підійшла до вікна, відчинила його, прихиляючи до стіни шибкою, щоб подивитися на себе. Вікно з кімнати Абрекової виходило на ріг Руської і Шкотської, з нього було видно весь Ринок, обступлений справа Шимоновичівським, архієпископським, Корняктівським й Лоренцовичівським палацами, а зліва будинками Альнпека, Гуттера і венеціанського консула Массарі; Льонця зиркнула на вулицю й тихо скрикнула:

"Антоніо!" Абрекова виглянула теж і побачила, як ринковим майданом у бік Корняктівського палацу йшов високий смаглявий красень у альтембасовій ферезії [1], і впізнала в ньому самого консула.

Тоді й зрозуміла Абрекова, що матиме ще один клопіт, і як вона не помічала досі, що Льонця з дітвака стала враз принадною дівицею з дурманом в очах, млосною звабою на устах і жіночою хтивістю в порухах

тіла? А коли б і запримітила раніше, то що вчинила б, у який спосіб могла запобігти халепі?

А тепер уже й по біді. Тобто по страхові перед бідою. Звикла. Що сталося, того не направиш. І до тих листків, котрі ось кілька років підряд хтось наклеює над її вікном під заголовком: "Що скаже нині Абрекова?", а в них пасквілі вже не на її дочку, а на райців, лавників і самого старосту, звикла і не звертає більше уваги на викрики ціпаків, які щоранку розганяють натовп; а нині, хвалити господа, тихо.

Абрекова сиділа біля вікна, спершись ліктями на підвіконня. Зрідка похропував на ліжку п'яний Письо, застелений тапчан чекав на Льонцю, яка ще не повернулася з ночі, тихо було в домівці, й стара жінка в цю мить відчула, що любить свій куток і свою розпусну доню любить, подвійно — за Гізю, якої, напевно, ніколи не побачить, і навіть храп Пися додавав домашнього затишку. Мирно було цієї хвилини на душі в Абрекової — може, через те, що за довгий час уперше не регоче, не реве юрба під її вікном, що той проклятий галас віддалився далеко на Ринок, де з самого ранку ведуться великі роботи: будують для чогось з дощок справдешні замки.

Дрімала, бо ніч минула майже без сну. Спочатку заважав спати Письо — хропів; штовхнула його коліном під зад і перейшла в потемках на Льончин тапчан — він дармує майже кожної ночі, Льонця приходить перед досвітком, а то й зовсім її не буває дома, ще б отой старий пияк здох, то стане тоді так тихо в хаті, що хоч скавули, як пес на місяць.

Не могла заснути до самого світання, а все через оту думку,яка кожен день з'їдає, мов іржа залізо: чому бог, а може, сатана, наслав на її дочок плотську гріховність, адже мати їх, Абрекова, за весь свій вік не зазнала й разу гріха — ні солодкого, ні гіркого... та й що, зрештою, в праведності своїй доброго запосягла; а може, той соромітний гріх — єдина радість у цьому безпросвітному житті, і вона, мама, повинна дякувати богу, що дав її дочкам хоч замолоду дрібку втіхи, бо потім не буде, ой, не буде...

Абрекова почула біля вікна кроки й подумала, що хтось-таки наклеїв новий листок і міська галайстра збирається його читати або ж Льонця приплелася з ночі. Виглянула: біля вхідних дверей стояло двоє магістратських слуг з сокирами на довгих держаках. Спершу жахнулася, що взяли її під стражу. Але ж почекайте — за віщо? За те, що ворожить з руки і називають її поза очі відьмою — а що мала робити після того, як почалася ота дешпектація з її Льонцею й тими листками і ціпаки заборонили їй перепродувати м'ясо, котре брала в глинянських загородників? А що таке — ворожіння з руки? Це справа чиста: хтось уміє читати з книг, а хтось із ліній долонь... Гізю мені не чіпайте, Гізя свята, не скажете на неї, що волочилася вулицями, одного полюбила, а що жонатого — даруйте, любов не питає, любов сама приходить, як мор... За Льонцю? А що — Льонця гірша, ніж ті, що на Векслярській із замтузу [2] не вилазять? То їм можна, а їй ні?

Вмить прояснилося в душі Абрекової: а таки нічого не трапилося такого в її сім'ї, щоб могла встидатися чи відповідати перед законом. А ви,— вже зверталася, поки що мовчки, до озброєних сокирами пахолків, — а чому ви не йдете до Нахмана Ізаковича, єврейського сеньйора, і не арештуєте за те, що його жінка, Золота Роза, про яку кагал побожні байки склав, спить із старостою Єжи Мнішеком? А чому Мнішека не чіпаєте за його куревську Марину, яка поволоклася за московським лотром, царем самозваним, і он якої авантури в світі наробила! А може, ви мені скажете щось на Пися? П'є — най собі п'є на здоров'я, а ви подивіться, що робиться в пивниці Корнякта, де багаті бісяться, та то суть одна банда і злодії, та туди й донині заходять брати Бялоскурські з Високого Замку, синки бургграфські, яких давно засудили на довічне за вбивство Антоніо і за мою... аякже, і за мою Льонцю теж! Ага, боїтеся, вам руки доходять лише до Абрекової!

Абрекова одяглася, вийшла в темні сіни й рішуче відчинила двері, що виходили на Руську. Зійшла східками на брук, взялася під боки і, набравши войовничого вигляду, кинула презирливо до озброєних пахолків:

— А ви чого тут поставали?

Один пахолок мовчки показав рукою на вікно, над яким кожного ранку висів новий листок, глянула — листка нині таки не було.

— Ов, а то що ся стало! — вдарилася в боки Абрекова, наче їй зробилося шкода, що на розі Руської і Шкотської порушився роками встановлений звичай.

— Що ся стало: було тонке та й ся обірвало, ха-ха! — почувся з-за рогу жіночий голос, і появилася сама Льонця з розпущеним лляним волоссям, підпухлими блудними очима,гарна й захмелена.

— А йди, йди до хати, шльондро векслярська,— мовила зовсім мирно Абрекова, взяла Льонцю за руку й підштовхнула її на східки.

— Йду, йду, стара хіромантичко, відьмо кальварійська, йду...— Льонця сперлася рукою на плече одного пахолка, повела долонею по його підборіддю, потім обняла за шию: — Може, підеш зі мною, поки стара он тому поворожить? Не хочеш, служба...— Вона вдарилась об двері й провалилася у темні сіни.

Абрекова провела дочку поглядом і знову запитала в стражників:

— То чого ж ви тут стоїте, коли там,— показала рукою на вікно,— ніякого дідька нині не почепили?

— Урядове видовище буде нині на Ринку, Абрекова. Стоїмо для порядку.

— О, слава богу... Хоч одного дня буде спокій під моїм вікном,— зітхнула полегшено й подалася до дверей.— Тільки стійте вже тут весь день, а щоб стояли ви каменем до судної години...

Навпроти парадної ратушевої брами, на розчищеному ще вчора від рибних ляд і м'ясних яток ринковому плацу виросла з картону й дощок крихітна подоба російського города Смоленська. Сорокатисячний, втричі більший, ніж Варшава, з товстелезними високими мурами, тридцятивежний, із ста сімдесятьма гарматами і шеститисячною військовою залогою Смоленськ умістився на одній третині Ринку — бо переможений. Умістився, ще й вистачило місця для трибун,— їх притулено до крамниць аптекарів і золотарів біля венеціанського будинку,— і на них, завішаних килимами й гобеленами, сиділи, очікуючи видовища, львівські патриції, райці, лавники, купці, лікарі та інші достойники. Посередині на підвищенні возсідали призвидці московської авантюри — польний гетьман Станіслав Жолкевський і львівський староста Єжи Мнішек.

Біля Мелюзини — німфи, що нагнулася над криницею навпроти чорної кам'яниці Лоренцовичів, і коло статуї правосуддя на протилежному боці Ринку стояли готові до штурму руської фортеці переодягнені за списоносців, стрільців, рейтарів, драгунів і реєстрових козаків міщани. Із-за валів іграшкової твердині виглядали бородаті, в паперових шоломах, зі щитами і списами вої, які спочатку будуть оборонятися, а потім поляжуть за землю руську. Так, як було насправді там — під Смоленськом.

Народ загатив увесь ринковий майдан, тріщали балкони, хлопчиська чіплялися карнизів і стояли на дахах — весь Ринок здавався одним величезним котлом, повним тисяч людських голів.

Войовник Смоленська Станіслав Жолкевський в суворо застебнутій делії й шапці з високим султаном понуро спостерігав за приготуванням до видовища, яке ось-ось мало відбутися в його честь, а бачив справжній Смоленськ і Москву, і Клушин, де полягли тисячі його лицарів за марнославне прагнення короля Зигмунта III розширити Річ Посполиту від Швеції до Каспійського моря. Смоленськ упав — це правда, але польські жовніри у Москві щурів їдять, а жолду [3] король не дав ані

своїм, ані найманим — нині-завтра рушить голодна зграя мародерів з московських земель на Польщу і з'їсть її разом з королем.

Горбоносий, з підкрученими вгору вусами, польський регіментар зло поглянув на тестя двох Лжедмитріїв — Єжи Мнішека; той вловив погляд гетьмана, послужливо повернув до нього своє важке обличчя, закрите чорною бородою, і мовив, добираючи улесливих слів:

— Накажете, вашмость, почати торжество в честь того дня, коли під вашим довудзтвом увінчалася вікторією наша довголітня боротьба з північними схизматами?

— Вікторія...— відвів погляд Жолкевський.— Я проклинаю той день, як Йов прокляв день свого народження...

Мнішек знітився. Він, призвичаєний до домашніх вигод, балів і воєн з посполитим людом, боявся цього сильного мужа, що постарів у сідлі і змалку не знімав з себе бойового обладунку. Сам же усвідомлював, що московська війна остаточно програна, вісті про друге овдовіння Марини і повстання в Москві підкосили здоров'я львівського воєводи, він осунувся, підупав, і гаряча Золота Роза Нахманова вже не може викликати в нього почуття радості, та все одно втішав себе надією: якщо Смоленськ узятий, а польське військо ще не покинуло Москву, то, може, таки посяде московський престол його внук, син Марини від замордованого в Калузі другого самозванця, і коли не половина московського скарбу, обіцяного йому пройдисвітом Гришкою Отреп'євим, то хоч сота його частка перепаде — для нього, для Рози, для чотирьох доньок і тузіна внуків.

— Пане гетьмане,— мовив єлейно,— ви втомилися походами, але світло ваших перемог опромінює нас, і близька та година...

— Усі ви берете світло,— перебив Жолкевський старосту,— тільки ніхто не квапиться підливати оливи, щоб лампа, яка дає те світло, не загасла. Починайте, вашмость.

Єжи Мнішеку відлягло від серця—він не знав, що відповісти цьому завжди гострому на слово регіментареві Польщі, в руках у якого все військо, а значить, і держава, хоч de facto він лише польний гетьман і король не бажає надати йому звання коронного, незважаючи на те, що коронний гетьман Ян Замойський давно вже відійшов у кращий світ; староста вдоволений, що не мусить відповідати на адресовані йому ущипливі слова гетьмана, нагнувся до бургомістра Вольфа Шольца, який сидів східкою нижче; той, вислухавши, повернув голову зліво, від неї, немов відштовхнута, повернулася ще одна голова, а далі — п'ята, десята, і за мить біг до ратуші молодий ротмістр з шаблею при боці.

На балюстраду, під самим шпилем ратуші, вийшов трубач—над містом пролунали .бойові трубні звуки. Стих клекіт на Ринку, а за мить з криками: "Naprzod, zabij go!" [4] навально рушили з обох боків майдану переодягнені у вояків міщани — зі списами, шаблями, алебардами. З мурів дощаного Смоленська вдарили гармати, мури захиталися — поморщився Жолкевський,— на стіну виліз бородатий боярин у шубі з бобровим коміром, змахнув рукою, щось там викрикнув, і знову вдарили гармати — нападники відступили, над Ринком потягло гострим пороховим смородом, ротмістри — справжні — горлали, заохочуючи переодягнених міщан до бою.

— Страхи на ляхи, гурра на мазура...— пробурмотів поет Шимон Шимонович; він сидів поруч з архієпископом Соліковським і, забувши, що його можуть почути, шепотів, поволі добираючи слова: — За ойчизну, любі діти, під благі намети... не беріть з собою ліжок, у полі спатимете... килими залиште дома — вкриєтесь щитами... не беріть з собою їсти... землі наїстеся...

Архієпископ повернувся до поета всім тілом, гострими очицями увіп'явся в його губи, які шепотіли слова вірша, він уловив зміст і своїм

вухам не повірив: увінчаний самим папою поет, поважана й недоторкана особа, королівський одописець, блюзнірствує у таку патріотичну мить?! А втім, цього можна було давно сподіватися...

— Пане Шимонович,— проказав Соліковський, приклеюючи до губів поштиву усмішку,— чи не причулося мені? В нинішню урочисту хвилину ви нічого більше не побачили в нашій звитязі — тільки смерть?

— Рими не можу відшукати, ваша ексцеленціє,— із спокійною іронією відказав Шимонович, на його обличчя напливала скептична посмішка.— Не беріть з собою пити — нап'єтеся крові... Нічого не виходить... А чому ви зараз такі побожні, наче в костьолі після святого сакраменту — хіба не глупо справляти нині оцю звицєнжну комедію, коли війна з Московією, відомо всім, програна?

Холодна маска лягла на обличчя архієпископа: поет Шимонович почав вільнодумствувати вголос... Так, можна було цього сподіватися. Соліковський не раз гостював у пана Шимона, в його бібліотечній кімнаті часто збиралися представники львівської еліти для поважних розмов, і хоч стриманий парнасець ніколи не давав волі словам, все ж не ховав від людського ока книг, записаних у папський індекс. Вільнодумство... шовкові рукавички... благопристойність... А найпростіше—вивести на поміст, під який накладені в'язки дров — і всі проблеми розв'язані — без дискусій, без шовкових рукавичок... О свята Супремо [5], чому ти обминула Польщу! Ні, ні, не Шимоновича, інших. А тоді він і сам зрозумів би... Спочатку хоча б десять православних отут, на Ринку, на цьому самому місці, де зараз наступають на дощані мури переодягнені за жовнірів міщани. Десять живих смолоскипів!

— Ваша ексцеленціє,— промовив Шимонович, йому ніби передались пристрасні проіспанські симпатії архієпископа.— Якщо зволите колись завітати до мене, я вам покажу вельми потішну книгу одного іспанського письменника — Мігеля Сервантеса. Недавно отримав. І дивне диво: він написав її, знуджений безділлям, у тюрмі!

— У тюрмі святої інквізиції? — єхидно примружився Соліковський.

— Не думаю... Він був збирачем податків.

— А-а…Хвальний пане поете…— архієпископ сховав кінчик довгого носа між складені, мов до молитви, долоні.— Я вельми поважаю вас за невтомне збирання книг, я сам завзятий бібліофіл, але мене трохи дивує те, що у вашій великій бібліотеці, де є і Ян Кохановський, і Торквато Тассо, і Еразм Роттердамський, і Томас Мор... Джордано Бруно, правда, не бачив,— архієпископ опустив погляд,— я не зустрів хоча б однієї книги...

— Томаса Торквемади? — запитав, підказуючи, Шимонович.

— Ну ні, для чого вам "Кодекс інквізиції", він є в мене...

— Справді, досить одного примірника книги великого інквізитора для нашого міста, тим більше, коли він знаходиться у вас,— стерп голос Шимоновича, проте поет зразу перемінив тон.— А я таки вам позичу "Дон Кіхота" Сервантеса, адже вашій ексцеленції теж іноді треба спочити від теології.

— Я стурбований нинішньою розмовою з вами... Королівський поет, автор віршотвору, яким вітали введення ордену єзуїтів до Львова, став раптом так дивно мислити.

— Часи міняються і ми з ними теж...— мовив Шимонович, дивлячись на ринковий майдан.— Погляньте, ваша ексцеленціє, ось іде вистава битви за Смоленськ. А ви не подумали в цю мить, що ті вої — то тіні, привиди братів і дітей наших, які вкрилися щитами і наїлися землі на російських полях... А за що? Мені, вам, отим людям, що затопили нині Ринок, легше стало жити? Хіба не могли вони, сини і брати наші, пити дома молоко замість крові і їсти хліб замість глини, а ми — тішитися ними, а не ридати над тінями?

Після другого штурму подесятерилися войовничі кличі. Так було задумано бургомістром Вольфом Шольцом: за третім разом Смоленськ впаде. Тепер лунали не тільки крики, а й брязкіт, гриміт — для більшого ефекту облягаючі тарабанили в листи бляхи, били в котли і бубни, вояки поривалися до звідного мосту. Опустили його і з голими шаблями навалилися на браму, впала брама, проте ще не настав час для вікторії. З нутра обложеного міста вихопилися "російські" оборонці в довгополих свитах і паперових шоломах, відтиснули ворогів, сурма в польському таборі сповістила про відступ: Шольц збирав усі свої військові сили для останнього генерального штурму.

У цю мить Барон, який стояв біля криниці, спершись об німфу — Мелюзину,— він не хотів далеко відходити від Корняктівського палацу, бо такий нині день, що в пив'ярному підвалі буде надто глітно, хтось, чого доброго, займе його постійне місце,— в цю саме мить затишку між штурмами Барон побачив чорта. Він упізнав Антипка, хоч той стояв спиною до нього,— упізнав по високому капелюху, який прикривав роги, і по довгих аж до землі штанах, які приховували копита.

Тяжкою стала Баронова доля. Він давно запродав чортові душу за те, щоб з найнижчого низу вибратися на найвищий верх, щоб з ремісника-партача перемінитися в барона, добився цього, став своїм серед патриціїв і вищого духовенства, та з якоїсь причини кілька років тому відвернулися від нього власть імущі, і він не знає, як запосягти знову у них ласки. Один лише залишився за ним привілей — йому ще дозволялось заходити до патриціанської пив'ярні. Сьогодні Барон уже встиг підхмелитися і думав оце завернути по другому разу, та зустріч з Антипком для нього була важливішою, він відштовхнувся від статуї і, пробираючись між натовпом, допав пекельного слугу, схопив його за рукав сурдута.

Чорт зиркнув на Барона: той улесливо посміхався, оскалюючи чорні зуби; гидливо поморщився Антипко, відзначаючи про себе, що Барон прогнив до решти, удав, що не впізнає, але висмикнути рукава не зміг.

— Пане Антипе,— лебедів Барон,— скажіть, за що? Замовте за мене слово, ну, як це так?.. Я ж душу, душу вам віддав...

— Іди до бога,— процідив чорт.— Яка там у тебе душа... Треба було шануватися. А ти дурний... Нікому ти більше не потрібний. На твоєму місці в корняктівській корчмі вже сидить новий. Іди...

І чорт пішов не оглядаючись.

А тоді Барон зустрівся поглядом з сеньйором Успенського братства Юрієм Рогатинцем, що стояв сам, без компанії, на бруку й теж дивився на магістральну веремію.

Рогатинець не відповів на блазенське розшаркування Барона, відвів очі, та за мить почув позаду себе сопіння, густий сморід перегару вдарив у ніздрі.

— Чого хочеш, Бароне?

— І ти мене так називаєш... Чого хочу? Один раз випити з тобою. У якій бажаєш корчмі, тільки щоб люди бачили, що ти зі мною п'єш. Я ще маю до дідька грошей...

— Від дідька, Бароне, ти ж з ним у спілці, кажуть.

— Так, так! А скільки мав! З самим Люцифером і його кодлом пив, з нобілітованими відьмами спав, грошима сіяв, нажився! А ти чого запосяг?

— Совість маю.

— А що таке совість — ти можеш мені її показати, щоб я помацав, зважив, оцінив дукатами? Со-о-вість маєш! Я ж тебе на гріху спіймав,

забув? Спіймав тебе на гріху! — вдарився Барон у груди.Рогатинець гірко глянув на Барона, темний жаль затінив його сірі очі, він опустив голову.

— І нікому не сказав, нікому! То за те ходи тепер — випий зі мною на людях... Я нікому донині не сказав про твій гріх!

— То не гріх був, Бароне,— проказав тихо Рогатинець.— То... Та хіба ти зрозумієш?..

Народ уже втомився стояти, ворушився величезний котел, повен тисяч людських голів, треба було закінчувати виставу, та й сонце вже ховалося за банями Юрського собору.

Заграли ще раз сурми, їх заглушили войовничі крики — почався третій і останній штурм "смоленської твердині".

Він тривав недовго. Втомлені й голодні міщани, яким було обіцяно смажене на вогні м'ясо і кілька бочок доброго вина, так ретельно взялися воювати, що за мить розтрощили в'їзну вежу, міст не витримав ваги й напористості і завалився, вояки дряпалися по драбинах на мури, мури теж похитнулися і впали, обложені щодуху повтікали з фортеці,— когось же таки насправді придавить! — і поздавалися в полон, врешті, твердиня розсипалася зовсім — реготнув натовп на ринковому майдані.

Вольф Шольц, який задумав було розтягнути останній штурм надовше, з острахом позирав тепер на Жолкевського, проте гетьман втомлено й байдуже дивився під ноги, сперши на руку голову; бургомістр скористався задумою регіментаря і, рятуючи становище, наказав підпалити картон і дошки.

Полум'я бухнуло в небо, видовище було вражаюче — подібно, напевне, горів справжній Смоленськ, а трибуна поволі порожніла,

гетьман наказав подати карету. Тоді нижні лавиці трибуни зайняли переможці й переможені, розпочався бенкет.

На дахах ще маячіли хлопчаки, вони розійдуться найпізніше. Між двома рядами димарів на Гуттерівській кам'яниці стояли групами по троє чорносутанні новіції й схоласти єзуїтської колегії — збиратися великими гуртами і по двоє не дозволялося спудеям львівського новіціату [6].

Новіцій Зіновій, шістнадцятирічний син реєстрового сотника Михайла Хмеля, котрий служив у одеського старости Яна Даниловича, притулився до комина, на крок відступивши від схоластів Броніслава й Казика. Тільки на крок — більше не можна, вони все одно підійдуть, бо їм наказано опікуватися схизматом Зіновієм, який за час навчання в колегії повинен навчитися бути слухняним, як палиця в руках старця.

А новіцієві ще марилися заолеські поля, і Вороняцький кряж, і тиха, глуха Гаваречччина, що сховалася в глибокій ярузі, з якої видно тільки небо.

Схоластам наказано було зробити все, щоб він про це забув. Щоб почав існувати спочатку, так — наче дотепер не мав ні батька, ні матері, ані дитинства, ані рожевого дикого коня, що пасся і вигулював, відколи пам'ятає, на гаварецьких горбах.

Схоласти стояли позаду Зіновія, а він дивився поверх червоних міських дахів і не бачив, що чинилося на Ринку, а тільки дикого коня, котрий із сходом сонця появляється, мов видиво, на вершку гори і гасає, і рве копитами землю, і бавиться весь день на волі, аж поки не зчервоніє сонячний круг і в нього кане рожевий силует.

Зіновій дивився поверх дахів і враз побачив... Сутінки впали на гаварецьку полонину, а на ній стали гуртом коні — сірі коні збилися над коритом чи васагом, повним якогось їдла. Вони штовхалися, били один

одного копитами; чорний без обличчя пастух сидів на білому коні, стягнувши поводами його голову аж до колін, у білого коня скапувала жовта піна на землю, загнузданий, та ще не впокорений білий кінь не хотів їсти — невже це той самий? — а бидло жерло з корита, хоч довкола хилились тихі полонинські трави і було просторо й вільно, а на жодному бидлові — ні шлеї, ні уздечки. І сходили з горбів до табуна поодинокі сірі коні, хоч їх не підганяв ніхто, хоча стелилися довкола соковиті трави.

А десь за горбами галайкали пастухи, і зненацька рожевий кінь, той самий рожевий кінь з дитинства, струнконогий, граціозний, вискочив на пагір і, минаючи табун, стрілою помчав на захід сонця; сонячний кінь гордовито пролетів біля корита, він був вільний і мчав до волі, втім — так спокійно, що й не здригнулася голова,— чорний, без обличчя пастух скинув рукою, і тоненька змійка аркана свиснула швидше шаленого бігу рожевого коня; заіржав вільний кінь, здибився на задні ноги, присів крупом до землі, рвонувся з місця й розпучливо закричав, не відаючи, що трапилося; він не чув ні свисту аркана, ані поворозки на шиї, та мусив чомусь стояти на місці, а пастух спокійно тримав кінець аркана у своїй руці і спокійно жерло бидло з корита.

— Пустіть рожевого коня!— скрикнув Зіновій і отямився. Ринок галасував, горіла дощана фортеця, позаду нього стояли два схоласти. Він повів рукою по шиї, немов хотів намацати тонку волосінь, яка спіймала тільки що рожевого коня; ступив крок по рівному даху і зупинився, почувши тихий владний голос:

— Новіціуш Зіновій! Хіба вже хтось повелів вам вертатися до бурси?

Абрекова не відходила од вікна цілий день. Бо й справді — такі оказії трапляються у Львові не так уже й часто. За її молодості, правда, кипів одного разу натовп на Ринку — стинали тоді голову козацькому отаманові Іванові Підкові, в той день на ратуші обвалилася галерея: чи то багато напхалося туди роззяв, а можливо,— й перст божий; іншого

разу святкували коронацію Зигмунта III, нинішнього короля, але такого, щоб воювали на Ринку, ще не було.

Льонця давно уже виспалася і пішла до праці, Письо довго хрюкав, кашляв, стогнав, це означало, що він просить грошей,— навіть не оглянулася, потім він щез із хати,— дідько його далі, як до Лисого Мацька, не занесе,— а на Ринку йшла війна; гриміли гармати, дзвеніли шаблі і врешті впала фортеця й загорілася.

— Bij schyzmatow, bij! [7]—кричали п'яні вояки, коли вже їм дісталася нагорода за рать.

— Щоб я так з місця не рушилася,— мовила сама до себе Абрекова,— аби не ця пиятика, то вони б нині не тільки Смоленськ, а й саму Москву взяли!

Аж сплюнула — так їй це все сподобалося. Таки оглянулася до кімнати, бо рипнули двері. Очам своїм не повірила: на порозі стояла пані Дорота Лоренцовичева в чорній оксамитовій сукні, з дукатами на шиї,— отц справжня львівська пані, яка на вулиці не дивилася ні на кого, хто нижче за патриція, а в костьолі вміла бачити самого Ісуса, бо чогось зітхала весь час, звівши очі до розмальованих склепінь: "О Єзу, Єзу!"; пані Дорота, пухкенька й рум'яна, мов пампушка, дивилася на Абрекову з гідною впевненістю й ласкавою посмішкою. В руці вона тримала мідний дзбан, і це ще дужче здивувало Абрекову: невже на Ринку перекрили воду, але ж чому не послала слугу?

— Абрекова,— масно мовила Дорота,— будьте, пані, така гречна, потримайте в себе цей... цю посудину... один або — найбільше — два дні...

Абрекова нічого не зрозуміла, вона навшпиньках підійшла до пані Дороти й заглянула в дзбан.

— Гриби?!

— Ви знаєте, нині буде така ніч: всього можна сподіватися, та п'яна голота напевно піде грабувати, а вас... вас хто зачепить?

— Ну, а гриби аж так в ціні підскочили, ласкава пані? — наївно спитала Абрекова.

— То зверху — гриби,— прошепотіла, довіряючись, пані Дорота,— А під ними — персні, хрестики, ланцюжки... діадеми, браслети, завушниці... І все те золото, золото...

— І ви не боїтесь давати його мені... не боїтеся, що я вкраду? — зблідла Абрекова.

— Ви?! Як це — ви вкрадете? Та вас усі знають... Ваша бідолашна Гізя служила в мене, і я нічого не можу сказати... Та й про Льонцю ніхто чогось такого не говорить... Як можете на себе наговорювати, Абреко-о-ва! Ну, зрештою, ви б і не посміли... Поставте там, на кухню, отак, так... ще трохи далі посуньте, о-о, між ті найчорніші баняки...

Пані Дорота тихо зникла з кімнати, ніби її й не було. Абрекова підійшла до плити, нагнулася і, не дихаючи, дивилася в дзбан. Гриби... Обережно всунула між сухі опенькові голівки пальця і впеклася до холодного металу. Висмикнула палець — золото! Позадкувала до вікна, і в цю мить перед її очима промайнули обличчя Льонці й Гізі — щасливі обличчя щасливих дочок, і зникли, бо дуже міцно, аж до болю стиснула повіки Абрекова.

Потім, заспокоєна, виглянула знову на вулицю: на Ринку догоряв вогонь, лунали в надвечір'ї п'яні співи. Два пахолки з бардами — може, вже й інші — все ще стояли біля її дверей. Один повернув голову, спитав:

— No, to co powie dzisiaj pani Abrekowa? [8] Дивилася мовчки на нього, довго думала.

—То ся добром не скінчить,— сказала нарешті.

Розділ другий

AB INITI0 [9]

Славний майстер сідлярського куншта, молодий і в науках битий Юрій Рогатинець, яко православний, зостав в цеху вигнаний, то о книгах почав пектися і друкарню покійного Івана Москвитина викупив у лихваря, на що я теж пожертвував дві лепти із свого вбожества.

З манускрипта [10]

Я—отакий собі Мацько аж з. двома прізвищами. Називають мене Лисим, бо чомусь на моїй голові не виросло жодного волоска, а підписуюся Патерностер — так мене назвали, коли я був ще хлопчиком і навчався письма у дячка при Богоявленській церкві на Галицькому передмісті. Не знаю, чому дали мені латинську прозиванку [11], я ж бо православний русин, але то таке: обізвуть ніби на жарт, а чіпляється оте чуже ймення до людини, мов шевська смола до стільчика.

Мешкаю на Руській у наріжному будинку, вікна з моїх двох кімнат виходять на вулицю Шкотську, а у дворі в мене — свій підвал. Коли магістрат дозволив русинам торгувати вином і горілкою, я відкрив у тому підвалі невеличку пив'ярню. Слава богу, вже сплатив борги, а коштували мені помешкання й підвал аж 1273 золотих, до того ж 135 — рукавичного, то разом 1408 золотих. Це дуже багато: в мене росте син і жінку маю (вона, правда, допомагає торгувати в корчмі, проте витрачаю на неї щоденно не менше шести грошів), крім того, сплачую податки — чопове і шос, то можете самі тепер зрозуміти, що працювати мені доводиться більше, ніж коневі.

І все одно дякую богу, що допоміг мені вирватися з того страшного передмістя. Тут хоч і тісно — Руська вулиця в тринадцять ліктів завширшки,— та відколи я отримав міське право (за міщанський юрамент заплатив 50 золотих), почуваю себе більш-менш людиною. Ну а там... Мешкав я біля Песячого ринку навпроти Гончарської вежі, і життя моє було собаче. До цеху тебе, неміщапина, а ще й русина, не приймуть нізащо, партачеві не можна будь-коли продавати свій товар, йти до панського фільварку — то вже чиста неволя, загородником на панських грунтах не кожен може стати, а на вали, до доріг першими женуть передміщан.

Най славиться господь: спочатку вдалося найняти на Руській кімнатку з сіньми (за сорок золотих річно!), а потім пішло легше. Я чоловік такий, що жодної роботи не гиджуся — спочатку сміття з дворів вивозив, а коли припас кілька сотень золотих, то вдалося їх позичити під процент. Спершу за вигоду брав від сотні по п'ятнадцять грошів на тиждень, а тепер — і до золотого. Як у кого. Панночки — ті ніколи не торгуються, коли їм припече. Скуповував теж сирове полотно у Винниках, давав вибілювати селянам на Пасіку і перепродував — мав з аршина по вісімдесят грошів прибутку. Ну, то зміг нарешті купити собі чверть кам'яниці й підвал. А тепер зовсім стало легко жити. Недарма кажуть: бог за пожертву сторицею віддає. Я дав на друкарню панові Юрієві Рогатинцеві один золотий і два гроші, а став продавцем братських книг. За цю роботу платить мені братство по 120 золотих на рік—гроші неабиякі.

Мені, Юрієві Рогатинцеві, було тоді двадцять п'ять літ. Першого дня різдва у старій, ще перед пожежею, Успенській церкві трапилося таке, чого дотоді не знало наше старе місто.

За казальницю вийшов наш плюгавенький, добрий попик — вчорашній дяк — і почав проповідь.

— Дорогі мої дітоньки,— заглаголав він тоненьким голоском,— чи скажете мені, де господь бог перебував, коли ще не було нічого? А

мовчите, бо не знаєте. То щоб мав де перебувати, бог сотворив собі небо і землю. На небі — ангелів з очима соколовими, під небом — ворон, сорок, круків і горобців. На землі — свиней, корів, ведмедів, котів, мишей та інших преутішних звірят. І побудував рай, плотом обгородив, і насіяв там дубини, грабини, ріпп, редьки, моркви, пастернаку га іншого хвасту. А Люцифер, найстарший ангел, з Михайлом покумався, їв з ним і пив, та й каже: "Збудую собі другий рай". На се Михайло рече: "За такі слова бути тобі чортом, а не попом, і їсти тобі гівно, а не проскуру..."

Хтось біля бабинця пирснув сміхом, а мені згадалися слова Івана з Вишні, мого старшого острозького приятеля: "Хто дасть голові нашій воду, а очам джерело сліз, щоб ми могли оплакувати упадок нашої віри і духа?"

А попич продовжував:

— Тоді бог зліпив Адама й питає його: "Треба тобі жони?" — "Так, господи,— відповів Адам,— треба, бо не маю з ким спати". То сотворив бог Єву, а та яблуко вкрала. І за ту кару пустив господь на нас орду татар, турків і ляхів нечестивих, та й погризли вони в наших садах і петрівку, і спасівку. Одне лише древо ще стоїть, дорогі мої дітоньки,— то церква наша православна, а якби і її підгризли, то б усю нашу благовірну Русь чорт побрав, від чого най нас господь боронить, амінь.

Прихожани зніяковіло переглядалися між собою; попик повернувся до престолу, а потім вийшов із святими дарами. У цю мить до церкви увірвалися троє в чорних сутанах — два каноніки і сам архієпископ Соліковський. Вони, штовхаючись, мов ціпаки, пройшли поміж людьми до царських врат, архієпископ відсторонив попа,— той, переляканий такою неймовірною наругою, опустив чашу, народ стояв німий, отетерілий, безвольний,— і загорланив:

— Віднині проголошуємо прийняття всіма православними синагогами єдиного апостольського грегоріанського календаря і

закриваємо ваше поганське капище,поки не складете присягу в тому. Що всі господні празники святкуватимете в одні дні з катаклицькою церквою. Спасайте душі, поки гнів господва не впав на ваші голови. Покарані бо жиди, які не визнали вчення Христового,— не мають нині своїх пророків. Відібрав бог і в греків, а заодно і в русинів, мужів, глаголющих істину, і не маєте ви тепер ані пам'яті, щоб запам'ятати "Отче наш", ані проповідників своїх, ані розуму, щоб бачити своє спасіння. Боже, змилуйся над ними, заблуканими вівцями, і наверни їх до свого стада!

Соліковський проймав нас ненависним поглядом, перемінював, немов медуза Горгона, живих людей у камінь, дерево, глину, якою був наш праотець до того, поки бог вдихнув у нього душу; потім зачинив райські врата, і ми, впокорені, без душі, без мислі, виходили з церкви подібно до отари баранів, яких ведуть на заріз; церква спорожніла, люд, зітхаючи й мовчки своєму богу молячись, розійшовся по домах, і я пішов, і в мені почав народжуватися дивовижний страх перед самим собою. Вчора стинали на Ринку голову нашому провідцеві Підкові, і ми мовчали, покірно приймаючи кару божу, нині в нас забрали духовні святощі, і ми впокорилися знову, завтра скажуть нам вбивати один одного — і ми зробимо се? І виправдовуватимемо себе так само, як учора й сьогодні, словами: "Що можемо вдіяти проти такої сили?"

Моя жона, католичка Грета, сказала, коли я повернувся:

— Чого ти зчорнів, мов ніч, коханий? Це ж мусило статися — як не нині, то завтра... Живемо в католицькому місті, в католицькій державі, то чи ж можливо, щоб піддані вічно молилися різним богам і слухалися різних владик? А ті ваші відправи — чи ж то не посміховисько над словом божим?

Я згадав проповідь попика — так, Грета правду мовить, та в мене вперше зродилася злість на неї і на її одновірців: спутали коня і сміється, що він кульгає? Я закричав:

— А вірмени мають право? А євреї?

— Вірмени — зайди, євреї — іновірці, але чому ви, русини, які ісповідуєте того самого Христа, ту ж діву Марію, не хочете визнати владикою папу, і держитесь за своїх патріархів? Багато тої Русі, а у Львові русинів — як кіт наплакав, а патріархи ваші туркам служать, де в них сила, щоб заступитися за вас? Що важить їхнє благословення, коли вони щороку за патріарший сан платять султанові тисячі дукатів і вижебрують ті дукати в московського царя?

Я не міг нічого їй заперечити, вона знову говорила правду. Вийшов з дому, довго блукав містом, а за мною гналися і шмагали мене вбивчі слова моєї малжони:

"Русі багато, а русинів у Львові..." Та чому це справді так: ні в магістраті, ні в цеху, ні в суді, іно в церкві недолугий попик і кілька братчиків, серед яких не кожен і письмо знає. А ті вельможні русини — хіба вони хочуть нас знати?"

Знову згадався мені Острог — я вчився чотири роки в острозькій школі,— і постав переді мною високий, з чорною бородою Іван з Вишні. Він був старший за мене, давно закінчив богословіє і служив коригатором [12] богослужебних книг у друкарні князя Костянтина. Той Іван був у науках вельми знаючий, побожний, хоча світських утіх не цурався; я ходив до нього за порадами й книгами і заставав не раз у його кімнаті, яку він винаймав у приміщенні друкарні, суворого отця Княгиницького — Іванового ровесника і земляка. Я помічав, як день від дня суворішає і сам Вишенський. Досі він втішався ласкою князя Острозького, котрий мав мільйон золотих річного прибутку й охоче надавав притулок шляхті, вченим і пройдисвітам; Іван з Вишні ходив до нього на бенкети і не цурався теж жінок, та ось — почав він закриватися у своїй кімнаті, не завжди впускав до себе й мене.

Тепер я кожного разу заставав його за книгами. "Красота воїну оружіє, кораблю — вітрила, а праведному мужу — почитаніє книжное",— любив він повторювати слова пророка Давида; я помітив, що Іванові враз остогидли двірські вигоди й пересит, що готує він себе служінню божому.

Після четвертого року науки я вирішив повернутися до Львова, щоб навчитися ремесла. Зайшов до Івана попрощатися. Вишенський сказав тоді мені:

— Єдино вірно вчинив Княгиницький, подавшись на Афон спасати душу. Я думаю над його вчинком, молодий мій приятелю, вдень і вночі і переконуюся: тільки іноцтво може врятувати нас від загибелі. Де в руській землі тепер віра, надія й любов? Замість віри — ненависть, зависть і мерзість. Священики чревом, а не духом службу совершають, з доходів богомольців дочкам своїм віно готовлять, синів одягають, жінок украшають, коней ситих у золочені карети упрягають... Крізь вікно видніли вежі палаців князя Острозького — Іванового благодійника; кивнув Вишенський рукою на замок:

— Для православія душу віддає, а з православних лупить незгірш чужих...

— А що може вчинити інок у келії, звідки анахорет візьме сили, щоб народ врятувати?—спитав я несміливо.

— Тільки православна віра — єдина опора нашого народу,— відказав Вишенський,— і без неї він стане тліном. Та зміцнять її не архімандрити, не князі, не ігумени, які із святих місць поробили собі хутори. Тільки отшельники можуть це зробити — покутою, життям безутішним, духовним очищенням від мирських спокус і, перш за все, власним суворим прикладом. Громаду первісного християнства потрібно нам створити і наново проповідувати слово боже, яким нині торгують для своїх користей.

Я бачив, як очі Івана Вишенського горіли вогнем одержимості; звідки взялося в нього це самовідречення, чи не багно двірське примусило його, простолюдина з роду, задуматися над долею простолюддя? Але хіба вірну дорогу порятунку він обирає? Самітництво, печери, покута, втеча, а тут... що від цього зміниться тут, коли кращі мужі відійдуть і вивільнять у друкарнях і школах місця для чревоугодників — православних і католицьких?

— Бачу, мій приятелю, що сумніваєшся у вірності задуманого мною чину,—сказав Іван.—Та дійшов я до цієї ідеї через горнило бідності, гріхів і спокус. І уздрів: пропадає наш народ — хто у злиднях, хто в розкошах. А що гірше — злидні чи розкіш? Злидність, убогість — це горе, але вони очищують грішну сутність людини, і хоч люд той темний, зате він чистий духом і завжди готовий, щоб його вели на боротьбу. А розкіш розтліває, мов проказа, душі людей, які могли б стати провідцями народу. Хто ж поведе очищених у горі людей до світла правди? Ми — прозрілі мужі із простолюддя, які мають силу вчинити над собою подвиг!

— А коли всі — оті мужі прозрілі — почнуть чинити над собою подвиг у самотніх келіях, хто ремесло справлятиме, хто майстром для юних стане, хто дидаскалом у школі, хто друкуватиме книги божі і світські, які так потрібні нашому народові? Хто, благочестивий Іване?

— Усі так не зроблять. Та мусять бути в нас хоч поодинокі світочі у царстві духу.

Мені згадалася ця розмова з Іваном Вишенським, коли я, самотній і скривджений, і вбитий словами жони, блукав по місту. То й що? Де ж той твій подвиг, іноку Йване, і кому він потрібен, якщо ти навіть вчинив його? Десь ти, певно, подався слідом за Княгиницьким на Афон, і вас нема... А церкву нашу нині оплюгавили, молитви ваші нас не порятували, ми, мов отара, покірно розбрелись. А може... коли б у царських вратах стояв сьогодні не наш нікчемний попик, а одержимий волею Іван з Вишні, може б, ми кинулися гуртом на Соліковського і вигнали його з храму?

Я опинився знову біля церкви — з того боку, де громадилося присипане снігом каміння з дзвіниці, яка завалилася два роки тому. Стояла всього місяць — величава, стрункa, восьмиповерхова вежа, споруджена на кошти купця Давида Маленького, і завалилася: слабкий фундамент заклали будівничі. А ти, Іване з Вишні, будуєш у афонській печері храм царства божого, шпиль його, напевно, вже на небесі, в раю, біля самого господа, а на твоїй землі ще не закладено жодного каменя фундаменту, на якому мав би стати отой храм духу. Будуй, Іване, не всі піднімуться до твоїх висот, але коли ми тут не почнемо збирати гранітних піщинок, коли не втопчемо своїми ногами грунт, самі не станемо тим грунтом, то завалиться твій храм, коли вже опустиш його на землю, як оця Давидова дзвіниця.

Так мізкував я того різдвяного дня, тиняючись руським кварталом і краєм вуха слухаючи тихі зітхання людей, які то тут, то там стояли гуртами у провулках: закрив Соліковський і Богоявленську церкву на Галицькому передмісті, і П'ятницьку — на Краківському, доп'ялися навіть його кігті до кафедральної церкви Юра — резиденції православного єпископа Гедеона Балабана.

Утоптати свій грунт... Як, з ким? Я подумав про братчиків, що розрізнено — кожні біля своїх церков — опікувалися парафіями: а що, коли б згуртуватися? Але з чого почати? Я не міг придумати для своїх рук і мозку якогось певного діла, хоч готовий був щось робити, щоб протиставити себе і тих, які ось стоять і зітхають, скривджені, в провулках, тій згубній хвилі, що так навально ринула нині на православних. І в цю мить майнула думка про друкаря Івана Федорова, який рік тому упокоївся в Онуфріївському монастирі, заклавши за борги друкарський верстат лихвареві Ізраїлеві Якубовичу. А що — коли б почати з книг? Але звідки грошей узяти, щоб викупити верстати, де знайти приміщення, друкарів, граверів, паперу? Я аж зігнувся під вагою цих думок, і не дали вони мені спати всю ніч.

Після свят я подався до своєї цехової майстерні — закінчував дві мистецькі роботи, сідло і сагайдак, не для продажу, а самого куншта

ради. У тому сідлі, оздобленому візерунками, і з тим сагайдаком, вишитим золотою заполоччю, міг би виїжджати на війну сам гетьман, та не для кореcті працював я над ними — сама робота приносила мені велику втіху, отже, я квапився до майстерні, щоб забутися трохи.

Але там чекало мене найгірше лихо, якого я не міг і сподіватися. Цехмістр, котрий був завжди до мене прихильний і шанобливо відзивався про мої витвори, зустрів мене чужим поглядом, ніби вперше побачив, ніби я не давній член цеху сідлярів, а якийсь зайда. Він заступив мені дорогу і сказав:

— Ти вимазаний із списку цехових, пане Юрку... А втім, я тебе ще можу вписати, але тільки після того, як конфірмуєшся в костьолі. Не моя це затія — так наказав магістрат. Не ти один — усіх русинів у всіх цехах вимазано нині із списків...

— Куди ж мені тепер дітися? — тихо зойкнув я, і, напевне, мій вигляд був дуже жалюгідний, бо цехмістр опустив очі, зат,е скарбовий, — він давно бурчав, що православних слід відділити в окремі цехи,— сказав, прискуливши око:

— А ти до жебраків, до сліпців іди, то цех русинський, там і цехмістром станеш. І зрячими їх зробиш, сам-бо вчений єси!

І мені вмить просвітліло в голові, ніби пучок променів пробив густу темряву, що скупчилась наді мною. Так, вчений єсьм, а друкарня — готова! — у Львові! Зрячим народ темний зробити... Він, здоровий, очищений у горнилі горя, жде світла правди і науки — так казав Вишенський,— а провідців не має... По його тілу розповзлось панство, немов прищі, але тіло живе, зголодніле і спрагле. Жебраки? А хіба сором голодному просити хліба, коли своєю працею заробити на нього не може? Партачі? А що вдіє ремісник, коли його вигнали з цеху? Фільваркові слуги? А куди дітися, якщо землю забрали? Темні? А хто

пробував дати їм світло? Схилені? А хто допомагав їм розпрямитись, щоб глянули в небо? Роздріблені? А хто їх гуртував?

У ту хвилину все постало переді мною дуже простим: друкарню можна викупити, друкарі і коригатори знайдуться, приміщення — теж. І буде зроблений початок. І почну я.

Я підвів очі на скарбового і мовив до нього:

— Спасибі, цеховий брате, за пораду. Ми й справді забули, де шукати опори для своєї віри й правди. А ти підказав. Тільки гляди і нащадкам своїм передай, якщо вони будуть на тебе схожі: горе таким, як ти, коли сліпі прозріють!

Я забрав сідло та сагайдак і вийшов з цехової майстерні.

Моя Грета впала переді мною на коліна: я сказав їй, і вона, не побачивши в моїх очах розпачу й вагань, зрозуміла, що віднині муситиме йти зі мною тяжкою дорогою злиднів і поневірянь і терпітиме їх заради чужих їй ідеалів. Грета, збідніла шляхтянка з Городка, опинившись у Львові, тільки мріяла і гроші складала, щоб вибитися із сірого плебейства. Вписалась до братства Божого тіла при катедрі, аби бути на виду серед іменитих католичок, тішилася знайомством з Дорогою Лоренцовичевою. Я намагався розвіяти її ілюзії: багаті пані близько до себе ніколи її не допустять — даремно. Тепер, у цю хвилину, вона ще вірила, що розжалобить мене і я поступлюсь, зважу на її сльози.

— Юрасю, любий, послухай мене, ми тільки-но почали разом жити, у нас ще й дитини немає, а ти вже забороняєш їй на світ прийти... Молися кому хочеш, думай що хочеш, але змирися з тим, що один супроти всіх не встоїш. Та хіба від того, що тебе в цеху вважатимуть католиком, ти станеш ним? Я тобі твоє різдво й велик-день справлятиму, і до церкви потихеньку будеш ходити, а це... це тільки про людське око... Ти ж такий майстер, Юрку, цехмістром станеш...

Я підвів її, взяв за плечі й труснув нею, аж волосся впало їй на обличчя.

— Що ти говориш, Грето!.. У яку темноту зради мене штовхаєш? Таж та дитина, якої бажаєш, гіршою стане від скарбового, коли виросте у тій пітьмі! Ні, дорога, я вже не відступлюся від того, що задумав... Нас обзивають сліпцями і насправді ними єсьмо, але світло вже світилося, і ми роздмухаємо його знову з тої жаринки, що вкрилася попелом. Просвітимось і зрячими підемо на битву... Друкарню Івана Москвитина винесемо з підвалів лихваря!

— Дурень, дурень! — закричала Грета.— Шашіль сточив уже ті друкарські верстати, миші і щури з'їли книги твого Москвитина, бо ніхто їх не читає, бо ніхто з того видуманого слов'янського язика не може бути вченим, а до справжнього божого письма ваш розум не

доходить!

Це були не її слова, я вже чув їх — приналежність до братства Божого тіла не пропала для Грети даром. Я відштовхнув її, жахнувшись тієї ненависті, що бризкала з очей жони.

— Грето, як могла ти колись клястися мені в коханні, зневажаючи мене, таких, як я?..

— Бо не знала, що ти такий затятий русин, не знала! Ах, які ви... Вас не люблять — ні поляки, ні німці, ні вірмени... Ви нещирі, заздрісні, затаєні. Ви уперті, злі русини!

— Злими нас зробили соліковські... І ти, полька, теж стала б злою, коли б, у біду попавши, не захотіла ламати хребта перед патриціями. Хіба мало поляків сидять у злиднях і жеброті? Але ти не бачиш того, твої очі тільки там, де блиск, де золото і пиха! Злі ми... Бо злом на зло відповідаємо. А станемо добрими, коли відвоюємо собі давні права... Я

робитиму свою справу, Грето. А тебе не тримаю, можеш навіть покинути мене...

Я це сказав, і мені стало страшно, бо любив її — струнку, мов коноплина, жону, з чорним волоссям, що закривало обидва личка — той образ потім пішов за мною, і я побачив вдруге в іншій людині, яка принесла мені багато радості й болю,— я простягнув руки, щоб пригорнути її до себе, але вона подалася назад, мовила:

— Я вже тебе покинула. В цю хвилину.

...Сивобородий з моложавим обличчям львівський православний єпископ Гедеон Балабан скинув на мене великими білками, серед яких причаїлися насторожені цяточки зіниць.

— Хто ти, сину мій, і яка потреба привела тебе в мою обитель?

— Над церквою Успенія поглумилися, владико...

— Знаю. І над собором святого Юра — теж. Мене зневажено.

Я пильно глянув в очі Балабана, цього династичного владики, якого з пелюшок готували в єпископи; він, низькорослий і туго набитий, повів долонею по золотому хресті, що висів на грудях, наче підкреслив цим свій маєстат; я говорив про церкву, єпископ — про себе, і я повторив:

— Церкву зневажено, владико.

— Ти — успенський братчик? — примружився Балабан.

— Я — вигнаний з цеху сідляр Юрко Рогатинець, а в братство запишуся завтра.

— Що хочеш сказати?

— Фундушу прошу, щоб викупити друкарню Івана Москвитина. Темно у нас...

— О-о! — вигукнув єпископ, склавши долоні на грудях.— О-о...— повторив тихо.— Благословен мій народ, коли про книги дбає простолюдин!

— Я вчився в острозькій школі, святий отче...

— Хвально... Хвально, сказав-бо Франціск Скорина:

"Не токмо для себе живемо на світі, а ще більше для служби божої і загального добра". Ти зможеш бути провізором друкарні?

— Зможу, отче. Я знайомився з друкарською справою в Острозі.

— Се перст божий,— підвів угору палець єпископ.— Впору прийшов єси до мене. Ми думали над цим уже давно. Напевно, дійшли до тебе чутки про єпископський намір відкрити у Львові друкарню...

Я знову вчув у його словах зверхність, і мені стало дивно, чому владика підкреслює свого перевагу наді мною, адже справа друкарні належатиме не йому і не мені, а поспільству.

— Не доходили до мене такі чутки, святий отче.

— Дивно...— поморщився єпископ.— Сам дійшов до цієї мислі? Ми думали над цим давно, тільки не знали, кому віддати під опіку се важливе діло. Бог послав мені тебе в послушну допомогу...

— Ваше священство...

— Не квапся, сину мій, сказати слово, дай розуму своєму зважити його... Прийди до мене завтра, я видам вексель на 1500 золотих, знаємо-бо, скільки править за верстат Якубович. У тяжкі борги вліз покійний книгопечатник... А друкарі суть. Син Москвитина Іван Друка-ревич знає сей куншт... Поставимо верстат у будинку, що біля Успенської церкви — і про це ми вже подумали. А першим друкованим листком буде наше послання до українського поспільства — складати пожертви, щоб повернулися церкві кошти. Благословляю...

Єпископ осінив мене хрестовим знаменням, давши цим зрозуміти, що розмова закінчена. Я йшов додому й думав, кого б собі взяти в помічники: це ж стільки буде праці, клопоту, мороки... І я зрадів, коли побачив знайомого конвісара Антоха Блазія. Він ішов мені назустріч, похилий і зсутулений; коли я порівнявся з ним, Антох розпрямився, хотів було посміхнутися, та посмішка не вдалася, я помітив лише чорний пеньок у верхньому ряді його білих міцних зубів; він зімкнув уста й поник, і я зрозумів, що його спіткала така сама, як моя, доля.

Мацько Патерностер подавав мені на стіл пиво з моченими в олії грінками, допитливо поглядав на мене: він мусив знати все про свого клієнта, а я в його пив'ярні гостював уперше. Ніколи й у гадці не мав заходити до цього смердючого підвалу: конвісар, який має добре набиту руку, може собі дозволити на кращі пив'ярні. Я промочував горло в Аветика у вірменському кварталі, у "Бразі" на Краківському передмісті, не заходив лише до підвалу Корнякта. Там, кажуть, шинкар подає питво тільки патриціям, купцям і цеховим сеньйорам — зло і заздрість не раз мене допікали, думав: дай-но стану цехмістром, то вже так познущаюся з тебе, шинкарю, що впрієш. Вино у тебе розведене, пиво скисле, риба за на службісмерджена, олія до грінок торішня... Ба, не судилося, мене вигнали з цеху яко православного, і я тепер випиваю, де дешевше, і скнію на службі в Успенському братстві. Багато нас, вигнанців, знайшло собі притулок біля старшого братчика Юрія Рогатинця, який встановив у будинку біля Успенської церкви друкарню і обіцяє зробити з неї прибутковий заклад. О-хо-хо, чекай, псе, поки кобила здохне… Але куди подінешся: православного тепер на роботу не приймуть ніде, а

Рогатинець дає відсоток — малий, щоправда, але на хліб вистачає — від зібраних у русинів пожертв на викуп друкарні у лихваря. Оце я й ходжу по домах, немов жебрак,— випрошую. Гірка то робота, люди скупі й не всі мені довіряють, хоч я й записую на листку з братською печаткою прізвища й суму пожертвувань, дехто потрусить гаманцем, але це буває рідко, навіть православний Корнякт, купець іменитий, який назвався опікуном Успенського братства, дав лише сто золотих, правда, обіцяє давати стільки ж щорічно.

Лисий Мацько стояв біля мене, перехиливши набік голову — він мусив знати не тільки прізвище, а й увесь родовід свого клієнта, і я сказав нарешті, хоч свідком мені господь, і не думав показувати цьому скупердязі листа з братською печаткою.

— Я — Антох Блазій, Мацьку, вчорашній конвісар, а нині — успенський братчик... Та ти, мабуть, чув про мене — збирача пожертв на братську друкарню.

Треба було бачити, як змаліли очі в Мацька, коли він почув слово "пожертви". Аж сахнувся, ніби його штовхнули в груди, а в мене зблиснула думка: здерти і з нього мзду, обскурати цього потаємного лихваря. Я вийняв з кишені сурдута листа з печаткою і промовив урочисто, сподіваючись розбудити в ньому православну совість:

— Ти, напевно, читав, Мацьку, послання нашого владики Балабана, я щоранку той листок наклеюю до стіни наріжного будинку Руської і Шкотської, бо прокляті ціпаки здирають. У тому посланні святий отець закликає наш простолюд до пожертв словами славного друкаря Івана Москвитина. Я напам'ять їх знаю. Ось послухай і ти зм'якнеш: "Обходив я багатьох багатих і благородних, просячи допомоги від них і кланяючись їм, стоячи навколішках і обличчям припадаючи до землі. Не випросив, не виєднав ласки у священних чинів, тільки деякі малі, неславні громадяни подали поміч, мов та бідна вдовиця,— вкинули дві лепти із свого вбожества". Ну, що скажеш на це, Мацьку? Єпископ і братство на таких, як ти, надіється. А ти не дуже й бідний...

Мацько вже не відступав назад, послання, яке я прочитав йому напам'ять, чомусь не злякало корчмаря, він витягнув два гроші і подав мені.

— Мацьку, як тобі не встидно! — відсунув я пугар з пивом.— Дві лепти — це не два гроші, це дві частинки твого майна. Ось Абрекова дала золотого, а вона ж...

— Та дурна баба,— скипів Мацько,— зраділа, що їй таку честь зробили: над її вікном приклеїли оте твоє послання! І віддала те, чого не мала — в мене позичила. А тепер уже й не рада: водно зупиняється народ біля її вікна, галайкає, уже б ти краще над моїми дверима клеїв — якась роззява та до корчми зайшла б... А той хитрий грек, що винами торгує, маєтки скуповує, з патриціями в карти грає, а русинів називає братами, дав, кажеш, сто золотих?

— А так! Він віддав Збоївськ під проценти і обіцяє той процент щороку вносити у братську касу, а ще хоче дзвіницю на місці Давидової побудувати...

— Обіцяв пан кожух... Сто золотих?—Мацько закотив очі, довго в думці щось підраховував і враз голосно зареготав: — Віддай мені, Антоху, один грош, бо я пожертвував більше, ніж Корнякт!

Звісно, він пожартував, того гроша не відібрав, а мені вже було й байдуже — тепер підраховував я і коли дорахувався (Мацькове майно можна оцінити хай на дві тисячі золотих, і його два гроші — це більше, ніж сто золотих Корняктових?! То скільки тоді грошей у Корнякта?) — і коли дорахувався, то аж піт мене облив.

— Боже, боже,— сказав я,— де ж справедливість?

— До справедливості світу,— відказав Мацько (гей, та він-бо не дурний!),— треба йти як на торг: завжди мати при собі гроші.

— Гроші... гроші...— прошепотів я, схопившись за голову, і скупий Мацько поспівчував — присів біля мене.

— То, кажеш, книжки будете друкувати... А хто їх продаватиме? Для цього треба мати склеп.

— Що ти хочеш цим сказати, Мацьку? — підвів я голову.

— А те, що цілого золотого дам, якщо пообіцяєш замовити слово перед твоїм сеньйором Рогатинцем — я його знаю,— щоб той склеп був у мене. І вам буде добре, і мені...

— Давай золотого — скажу Юрієві.

— Я, Антоху, надто розбагатіти не збираюся,— Мацько сягнув у кишеню, підсунув до мене золотого.— Я лиш аби жити... Ні райцею, ні лавником ніколи не стану — для цього треба мати п'ять тисяч золотих нерухомого майна і... і перейти на латинство...

Я аж підскочив: ці його слова прозвучали так невинно — ось піди, візьми, зроби... Мацько хитро дивився мені в очі, і я зрозумів, що він пробує в кума розуму.

— Ти, Мацьку, зі мною таких розмов не заводь, я член Успенського братства. Може, сам задумав віру зрадити?.. Ну, а якби й став латинником, то де стільки грошей візьмеш?

— А в чорта! — зареготав Мацько.

— Знаєш що, Патерностере,— сказав я, коли той перестав сміятися, — іди ти сам до чорта, а поки що на цього золотого принеси нам обом з'їсти й випити.

...Це було ніби уві сні, але присягаюся усім святим — то відбувалося насправді. Бо я не був дуже й п'яний — за того золотого, коли хочеш ще й закусити, і гарнця вина не вип'єш, а Патерностер приніс дорогого — іспанського аліканту, любить випити за чужі,— я зовсім не був п'яний, і це відбувалося насправді.

Мацько перехилив пугар і залишив мене самого, а я, згадавши багатство і становище православного Корнякта, вигукнув:

— Най мене чорт візьмеї Таж і не всіх православних за ніщо мають!

І тоді побачив, як до підвалу зайшов сухорлявий, обтягнутий тісним чорним сурдутом рудобородий панок у чорному високому капелюсі, в довгих штанах, що замітали долівку. Він, не питаючи дозволу, присів біля мене, блиснув зизуватими очима і якимось дивним голосом мовив:

— Я готов тобі служити.

— Навіщо мені слуга? — спитав я здивовано, з острахом подумавши, що панок божевільний.— Я сам готовий служити — за шмат хліба.

— Навіть чортові?

— Тьху на тебе, я ж християнин, богові належу! Панок криво посміхнувся, зневажливо стенув плечима.

— Ти про біблійного бога чи про того, котрого видумують собі деякі люди, і твій Рогатинець теж, називаючи богом сумління? Якщо про

біблійного, то чим він ліпший від чорта? Бог, по-твоєму, чинить добро, а чорт — зло. А хто сотворив чорта? Бог. Хто сотворив перше зло, яке спокусило Люцифера? Бог. А якщо чорт став пострахом для людей, то хіба він не є спільником бога? Зрештою, сатана — ліпший. Бог видумав покари для людей, а сатана — любов. Бог хотів, щоб люди

нічого не знали, а чорт привів людину до древа пізнання. Лютий бог видумав зло, щоб за нього карати. І тут богові стає в пригоді чорт, його спільник: не бажаючи бруднити власних рук, бог доручає катівську роботу чортам... Ви молитесь богові, а він обманює вас, обіцяючи рай на небі; чорти ж кажуть правду: гріши і будеш мати рай на землі... Тепер про бога, якого вигадало людське сумління. Того бога нема — це видумка жеброти. А чорти є. Хто дасть тобі розкіш? Чорт. Гроші? Чорт. Тільки не задурно — за вірну службу й за душу.

Я дивився на нього перестраженими очима — панок говорив правду. Хто вигадав собі сумління — той убогий. Значить, те сумління нічого людям не дає. А якщо воно нічого не може дати, то його й немає. А справжній бог — у спілці з чортом... То навіщо мучитися вірою у божу справедливість, коли її не існує, а чорт все-таки може щось дати людині...

— Хто ти? — спитав я.— І звідки все це знаєш?

— Я — чорт. І ти кличеш мене, сам не усвідомлюючи того, вже досить давно. Тобі тяжко, ти прагнеш допомоги...

Мені відняло мову. Я все ще думав, що це якийсь збожеволілий шляхтич, але панок висунув з-під стола ногу, підтягнув холошу і справжньою козлячою ратицею постукав мене в коліно. Потім підняв капелюха — я побачив роги! — і швидко, певно, щоб не помітив Мацько, натягнув на голову.

— Запам'ятай мій одяг,— промовив чорт.— Ти зможеш завжди і всюди мене знайти. До речі, в тебе псуття вже почалося,— він тицьнув пальцем, на якому я побачив замість нігтя пташиний кіготь, у мій прогнилий зуб.— Давно почалося, Антоху...

Тоді до мене повернувся дар мови, і я закричав з переляку:

— Щезни!!

І чорт щез. Підбіг Мацько Патерностер.

— Ти мене кликав, Антоху?

— Та ні... Ні...— прошепотів я.— Дай ще кухоль вина, а я замовлю за тебе слово перед Рогатинцем. Будеш продавати наші книги.

Розділ третій

ПРОКАЗА [13]

Єзуїти дуже чорні й дуже войовничі ченці, які оживляють віру, що гине.

П. Гольбах

Тривожного літа 1588 року, коли бернардини, капуцини і францисканці пророкували кінець світу в зв'язку з тим, що Ягеллонська династія вигасла, а сенат запросив на польський престол двадцятирічного шведського королевича Зигмунта Вазу — сина заповзятого лютеранина Яна III, трапилася насправді жахлива подія, яка певною мірою підтверджувала віщування монахів.

Молодий лікар і аптекар Гануш Альнпек — поляк з доброю порцією німецької крові, що позначилася блідавістю на обличчі й крутим характером,— виявив у одного міщанина страшну хворобу, якої у Львові ще не було,— проказу.

Ім'я Альнпека стало голосним зовсім недавно. Та раніше ніхто й не міг його знати. Син збанкрутілого купця, круглий сирота, він десять років тому залишився у винайнятій зубожілим батьком кімнатці — сам-

один. З вікна тісного помешкання, що загубилося у темному лабіринті халабуд за пишним міським фасадом, видно було тільки брудну яму двору, куди стікали нечистоти з Ринку, а сміттярі завозили ярмарковий послід; по тому смітті нипали худі зарослі чоловіки, шукаючи недоїдків; з вікон навпроти виглядали бліді личка дітей, які нагадували Ганушеві пагінці, що скільчалися у підвалі; цей лабіринт повнився виснаженими молодими жінками, які не мали що добути із пазухи, щоб нагодувати немовлят; кожного дня бачив Ганush хворих, котрі вмирали тихо, покірно і без ремства.

Одного дня юнак вирізьбив у стіні над вхідними дверима до своєї кімнати напис: "Deus providebit!" Для сусідів ці слова нічого не означали, сусіди, можливо, не вміли навіть їх прочитати, але для хлопця, який закінчив гімнасіон у Вроцлаві, вислів цей важив багато: доб'юся, бог допоможе мені постигнути науки, і я облегшу життя знедолених. Він найнявся помічником до ароматарія [14] Лоренцовича, власника аптеки "Під золотим оленем", яка поміщалася у його ж Чорній кам'яниці, їздив з дорученнями у південні й східні країни і залишився врешті в Падуї. За кілька років повернувся бакалавром медицини, практикував у Лоренцовича, а коли той постарів, купив у нього аптеку.

Невзабарі ім'я Альнпека почали називати вголос — хто з повагою, хто з ненавистю — усі мешканці міста. Він лікував бідних і не брав у них грошей! Без запрошень, без викликів заходив доктор Ганush до житлових підвалів, до кліток, прибудов, де тулилися убогі, оглядав хворих і давав їм ліки; він протягом року встиг обійти весь чорний Львів, про нього пішла слава, мов про месію, і вигукнув якось у ратуші на раді консулів патриціанський лікар і бургомістр Павло Кампіан:

— Це шарлатан і чорнокнижник!

Альнпека викликали до магістрату. Саме в той день він у підвальному помешканні на Гарбарській вулиці побачив чоловіка з червонувато-бурими плямами й гудзами на тілі.

Райці готували чинити лікареві допит: чим він лікує і чому робить це потаємно, без відома магістрату. Вони зневажливо, знаючи наперед, який буде присуд — позбавлення лікарських прав або й вигнання з міста,— поглядали на білявого мужчину з холодними синіми очима, і підвівся Павло Кампіан.

Але поки він встиг вимовити слово, Гануш Альнпек ступив два кроки вперед і викрикнув:

— У місті лепра, тронд! Не знали цього, вашмость Кампіане? Чи, може, знали і лікували прокажених пігулками з гашеного вапна, а дерли гроші, як за справжні ліки?

— Протестую! Які пігулки... Це наклепі — завищав Кампіан.

— А ось які! — Альнпек сягнув у кишеню й вийняв пляшечку з білими гудзиками.— Я взяв їх в одного хворого і зробив аналіз. Так що, мене будете судити за шарлатанство чи я вас? Ха... Я знаю,— Гануш повів очима по знічених обличчях райців,— знаю: ви все зробите для того, щоб цей ошуканець не став перед судом, ви постараєтесь знайти причину вигнати мене з міста, але не зробите цього зараз. Я навчився в Італії лікувати проказу, а ви не вмієте... І не думайте, що вона, ця страшна хвороба, там, серед плебеїв, вона всюди, вона — тут! Її не видно, проказа визріває багато років, а коли вже появляються плями й гудзи — лікувати пізно. Я ж маю запобігливий препарат — не шарлатанський, не чорнокнижний, а вченими мужами Падуї винайдений. Тож поки розправитесь зі мною, записуйтесь до мене в чергу — всі-бо прокажені єсьте!

Архієпископ Соліковський полюбляв у вільний час забавлятися маріонетками. Ляльки робив сам. Якби не священичий сан, він міг би стати добрим майстром у малярському цеху — схожість ляльок на осіб, яких собі задумав католицький владика, була достеменною. Він іноді навіть жалкував, що не може похвалитися своїм кунштом перед

гостями: архієпископ тримав домашній ляльковий вертеп у цілковитій таємниці, бо це була не забава, а політика.

Перша лялька, яку він зробив, коли приїхав з Вільна до Львова, замінивши титул каштеляна й королівського секретаря на архиєпископський, була образом засновника й генерала єзуїтського ордену іспанця Ігнатія Лойоли. Його, живого, Соліковський не мав змоги бачити: святий перенісся до Христа, щоб стати біля нього одесную, майже тридцять років тому, але й не портрети, не лубочні образки із зображенням Лойоли служили прообразом для ляльки. Соліковський збагнув духовну сутність цього ревнителя Ісуса, якого ні каліцтво, ні запідозрення в божевіллі, ані побої не звернули з праведного шляху: 1540 року папа Павло III повірив, що Лойолі дано бачити Ісуса і затвердив його генералом ордену єзуїтів.

Лойола Соліковського — худий, вимучений постом і бичуваннями; постать мізерна і не від світу цього, усмішка квола, зате очі пронизливі і владні — ніяка сила не може встояти перед цим мужем, усі йому підвладні, бо він рече:

"Кожен єзуїт мусить давати змогу провидінню в особах генерала, суперіорів, прокураторів так керувати собою, начебто він був трупом. Будьте готові відгукнутися на голос духовних повелителів, ніби це голос самого Ісуса".

Лялька Лойоли стоїть край столу на підвищенні — вона непорушна, до її рук і ніг не причеплені шнурки, які — від інших ляльок — проходять крізь просвердлені дірки в столі. Лойола — це незмінність, догма, доктрина, наказ, символ. А всі інші ляльки будуть рухатися від його імені, але за помислом Соліковського.

Пієтет архієпископа до Лойоли особливий. Адже це він у рік своєї смерті 1556 року сказав до патера Сальмерона: "Іди в Польщу. Там для слуг Христових чудове жниво. А крім того, це королівство отворить

двері, крізь які ви понесете світло євангелія до сусідніх народів. Бо міцний там оседок сатани — в Литві, Русі, Жмуді, Московщині, в безмежних просторах безбожних татар, що тягнуться аж до Хінів".

Тому лялька Лойоли стоятиме на підвищенні край столу, як натхненник боротьби за єзуїтство в Польщі.

А хто ж бореться?

Як не намагався архієпископ облагородити ляльковий портрет суперіора єзуїтів при костьолі Варвари у Кракові, а нині королівського проповідника і сповідника отця Петра Скарги, все ж заздрість до найвпливовішої в Речі Посполитій духовної особи зробила своє. Подоба Скарги вийшла відразливою: злобна гримаса губ, високе чоло у прямовисних зморшках, велика, мов лисина, тонзура і очі, стиснуті до перенісся.

Соліковський, щоправда, віддає належне знаменитому проповідникові й гофкапланові [15], котрий ще до коронації зумів схилити шведського королевича до католицької церкви, і молодий польський король Зигмунт III, вчорашній протестант, так відповів литовському канцлеру Леву Сапізі, який закликав піти на уступки протестантам:

"Хай краще загине Річ Посполита, ніж мала б католицька релігія і божа честь зазнати якоїсь шкоди".

Тоді схопився з крісла Соліковський — злість на парвеню Скаргу, який так хитро обігнав його, зірвала архієпископа з місця: це ж недарма отець Петро не відступав від короля весь передкоронаційний час! Архієпископ відчув, як похитнулося його становище: таж Скарга ще, мабуть, у Рогатині гибів, коли Стефан Баторій уже довірявся Соліковському, а тепер... Щоб не втратити позиції приближеного до двору, треба було в цю ж мить засвідчити свою солідарність з королем;

Соліковський зірвав з себе єпископське одіяння і, оголивши груди, заволав:

"Краще вмерти, ніж дати іновірцям свободу!"

І все ж таки король зробив Скаргу своєю довіреною особою.

Архієпископ не ворог гофкаплана, навпаки — однодумець, обидва ж колись в Римі вступали до єзуїтського ордену; він глибоко шанує автора книги "O jednosci kosciola bozego" [16], в якій Скарга викриває блуди православної церкви і переконує схизматів у тому, що їх спасіння лише в унії з костьолом, але ж він таки парвеню. І як це йому вдалося — скарбникові львівської катедри, рогатинському пробощеві, звичайному канонікові львівського капітулу стати ректором Віденської єзуїтської академії, а тепер першою духовною особою при королеві?

Проте обидва вони борються за єзуїтство в Польщі. Скарга з Варшави, Соліковський зі Львова.

І поки що більше нема кому... Кардинал Вармії Говій, який після Тридентського собору увів перших єзуїтів до Польщі, помер; примас Пшерембський безсилий: познанський синод не дозволив йому впровадити до Познаня товаришів Ісуса. Не бажає їх і львівський клір. А що, коли б удатися до світських авторитетів? І взяти собі на допомогу нечисту силу. Авжеж...

Архієпископ вийняв з шухляди жменю ляльок-чортів у довгих штанях і високих капелюхах, підкинув їх, спіймав — ех, хлопчики ви мої моторні! Бургомістр має ціпаків, катів, а я вас, вас! Єдиний бог, він держить у руках своїх небо і пекло і нам, своїм намісникам на землі, велів користуватися послугами небесних і пекельних сил. Посміхнувся і почав розставляти ляльок-чортів на столі. Одного — поруч з макетом катедри, другого — біля Успенської церкви, третього — коло палацу польного гетьмана Жолкевського на південній лінії Ринку. Повсилював

шнурки у просвердлені в столі дірки, зібрав кінці в долоню, щоб почати гру, яка завжди навіювала йому добрі думки й ходи, та раптом опустив їх, знову сягнув рукою в шухляду і вийняв звідти ляльки: зображення Станіслава Жолкевського і молодого поета Шимона Шимоновича, який на коронаційному сеймі виголосив вітальну оду королеві.

— Вас треба впрягти в роботу,— сказав уголос, поставив ляльки на стіл і до кожної присунув по чортові.— Або ні...— Ще раз рвучко витягнув шухляду і вийняв найбільшу зростом ляльку.— Ось так.— Соліковський поставив її посередині столу, відшпурив чортів, які мали опікуватися Жолкевським і Шимоновичем, переніс гетьмана й поета до найбільшої ляльки.— Я сам займуся вами,— промовив до свого автопортрета.— Сам.

Він підійшов до дверей і посіпав за шнурок дзвоника.

— Запроси йогомость польного гетьмана і пана Шимоновича до мене на вечірню гербату,— наказав міністрантові [17].

...Сорокарічний здольний войовник Станіслав Жолкевський цьогорічної весни за наказом канцлера Яна Замойського став на чолі війська і, розгромивши під Краковом габсбурзького претендента на польський престол архікнязя Максиміліана, повернувся до Львова з титулом польного гетьмана.

Думний своїм першим воєнним подвигом і високим званням, молодий гетьман уже встиг зважити собі ціну, він тримався перед Соліковським незалежно, а зрештою, поштиво: на догоду архієпископові підхвалював, смакуючи, густо-червону мальвазію, подану гостям до чаю.

— Божественний трунок, амброзія! — приговорював, очікуючи ділової розмови, чей же не на посиденьки запросив Соліковський його і Шимоновича.— А втім, ми погані смакоші: китаєць розуміється на чаю, турчин — на каві, московит — на горілці, а поляк п'є все і хвалить...

— Ну ні, поляк на пиво має смак,— заперечив гетьманові Шимонович. Серед присутніх поет був наймолодший, проте вже мав досить гучну славу: за прикладом Кохановського він писав не тільки латиною, а й рідною мовою.— У нас пиво найкраще. Покійний папа Григорій, він був якийсь час, як вам відомо, легатом у Польщі, вигукнув, лежачи вже на смертному ложі: "O santa piva di Polonia" [18]. Правда, отці його не зовсім добре зрозуміли і почали молитися до святої Піви, щоб повернула папі здоров'я.

Жолкевський стримано посміхнувся, він любив жарти свого молодшого колеги; Соліковський спідлоба глянув на поета, вловив його іронічний погляд і смиренно опустив очі, готуючись до серйозної розмови.

— Я чув,— повернув голову до гетьмана,— що ви розпочали будувати в Жовкві фортецю, перед якою іграшками здаватимуться Одеський і Луцький замки...

— Так... І жити там буду. Тісно у Львові та й почет ніде тут тримати, а який то гетьман без особистого війська...

— Як архієпископ — без орденського воїнства,— Соліковський повертав розмову в потрібне йому русло.

—— Не можете скаржитися, ваша ексцеленціє... У Львові кого тільки нема: бернардини, капуцини, кармеліти, домініканці...

— Лютерани, кальвіністи, аріани,— продовжував з іронією перелік архієпископ.— І православні, вашмость, і православні,— додав з притиском, злий вогник зблиснув в очах і пригас.— А ті запровадили своє антихристське братство і виповіли війну апостольській церкві... І їй важко: бернардини ходять з вертепами; капуцини гарну капусту викохують, босі кармеліти вміють добре жебрати, а воювати з віровідступниками нема кому.

— Але ж ви воюєте,— розгладив вуса Жолкевський,— церкви закриваєте, православних попів виганяєте з приходів, русинів — з цехів... Ваша ексцеленціє, не звинувачуйте мене в прихильності до схизми — мій шановний вітець, староста львівський, справді був у дитинстві православним, я ж вірно служу католицькій державі і її правителям... Проте гадкую, що в завойованому краю не слід різко порушувати попередній спосіб життя підданих... Щоб покорений народ прийняв переміни, треба вводити їх непомітно: люди бояться більше змін зовнішніх, ніж суттєвих.

— Не згоден з вами, вашмость... Правитель повинен провести всі необхідні жорстокості за одним разом, щоб піддані пережили їх без тривалого болю. І Т То ж стосується благодіянь, то їх треба давати потроху, щоб народ мав час оцінити добро.

— О, безсмертний Макіавеллі! — вигукнув голосніше, ніж дозволяв етикет, Шимонович.— Як видно з вашої розмови, вчення італійського політика можна трактувати як кому вигідно. Ви ж бо у вашому діалозі оперували тезами з трактату "Монарх", і кожен мав свою рацію. Чи не подібно ідеологи різних сект і віросповідань тлумачать святе письмо?

— А тому єзуїти визнають право тлумачення святого письма тільки за костьолом, мій сину,— відрізав Соліковський.— Пане гетьмане... Якщо у нас зайшла така розмова,— архієпископ тримав у долонях келих з вином, наче хотів його зігріти,— то при цій нагоді... Я прошу у вас, як у вельми впливового світського владці, підтримки... Може, мені вдасться переконати вас, що до Львова, в якому останнім часом досить люто заворушилася схизматицька гідра, необхідно ввести найвойовничіший орден, справжнє Ісусове воїнство, яке — єдине — може стяти погані голови потворі,— єзуїтів. А ви, шановний поете... Я хвалю вас, що пишете зрозумілою польському народові мовою, хоча... коронаційну оду ви могли були виголосити й по-латині... А втім, єзуїтська проповідь теж ведеться по-польськи, навіть сам Скарга... Ви, хвальний поете, своїм словом зуміли б у цій справі багато допомогти. Посполитий люд вірить

своїм речникам. І якщо на кожному кроці... Навіть сухий кілок зазеленіє, коли його часто підливаєш водою...

На хвилю запала мовчанка. Шимон Шимонович опустив голову, та зразу ж різко підвів її і коротко спитав:

— Навіщо?

— Для перемоги Полонії на Русі. Єзуїтський орден здисциплінує плебс. Єзуїтська колегія замінить пауперську [19] катедральну школу, і виховуватиме вона не вільнодумців, які потім — хто до ліса, хто до біса, а вірних слуг святого костьолу, котрих, немов віск, можна завжди втиснути в потрібну форму і котрі зуміють жертвувати себе всього у вогні любові до Христа. Єзуїтизм з роками зробить польський народ могутнім передмур'ям християнства! — Архієпископ стояв, простягнувши вперед руки, він виголошував проповідь, очі його палахкотіли.— Дорогі мої, хіба ви не бачите, що Польщу, оточену протестантською Німеччиною, магометанською Туреччиною, православною Росією, може врятувати і зробити її твердинею тільки єзуїтський католицизм? Чому досі немає у Львові єзуїтського дому? У Вільні, у Кракові є... То виходить — риба у Львові, а рибалки в Польщі. Де тут логіка, панове?

Підвівся Шимонович,

— Я не політик, ваша ексцеленціє, і ви, звичайно, не слухатимете моїх порад: вводити єзуїтів до Львова чи ні. Але мені здається, що єзуїтська дисципліна шкідливо може позначитися на суспільному житті Львова, заселеного розмаїтими народами. При іому Львів — тільки острів серед українського моря, на це треба зважити. Ми повинні шукати якихось кладок, стежок для порозуміння з русинами, а не посилати до них духовних ціпаків, які закривають церкви, ловлять попів, монахинь з келій виганяють! Я боюся, щоб подібні заходи не окупилися колись морем крові!

Жолкевський сидів незворушно, прислухаючись до суперечки, розгладжував пишні вуса, а брови мав зведені догори — слухав уважно, і коли розчервонілий Шимонович уже сидів у кріслі, витираючи хусточкою піт з чола, промовив:

— Я не бачу аж такого чорного майбуття, як наш молодий гарячий віршотворець... У нас — сильне військо, а значить, і порядок... Проте я погоджуюся з паном Шимоновичем, що іще рано вдаватися до крайніх заходів, до огульної пацифікації [20] краю, і тому не раджу вводити до Львова такий войовничий орден, яким є єзуїтський. У моєму війську служать реєстрові козаки і слухняні суть. У Львові русини теж не піднімають ребелії [21]. А єзуїти можуть їх озлобити... Ви зарано, ваша ексцеленціє, взялися за шаблю. Спочатку варто спробувати порозумітися з православним кліром. Балабан послав королеві скаргу на вас — і має рацію: ви образили духовну особу. А чому б вам не зустрітися, як ми оце сьогодні, з єпископом, з київським митрополитом і не порозмовляти: Ісус у нас один, одна й діва Марія, йбряди подібні... Об'єднаймося. Унію складімо... Та якби це вдалося зробити, то не закривати церкви, а відкривати нові буде потребно; тоді можна буде посадити уніатського патріарха в Києві і цим вибити скіпетр у московського, яким він помахує через наші голови аж до Константинополя! А там прийде черга й на єзуїтів...

Соліковський довго думав, потім надпив з келиха вина і поглянув на гостей.

— Я дякую господові за те, що маю у ваших особах щирих однодумців, панове. А тон нашої розмови... Що ж, яа сеймі також усі разом кричать, ніхто нікого не слухає, а схвалюють одностайно...

Альнпек це сказав і побачив, як сполотнів патриціанський лікар і бургомістр Павло Кампіан. Він підніс до очей руки, розглядав їх перестрашеними очима, тремтячими пальцями розв'язав плетені золотою ниткою шнурки рукавів шовкового жупана і, оголивши ліве зап'ястя, простогнав:

— Пляма... Червона пляма!

Альнпек підійшов до патриція, приглянувся до його руки і мовив посміхнувшись:

— Сугестія, ласкавий докторе... Лікуйтеся ось цими пігулками з гашеного вапна. Проказа не в тілі вашому, а...

Він не доказав, повернувся і вийшов з зали консулів.

..Соліковський дізнався про страшну хворобу того ж дня, коли приймав у себе Жолкевського і Шимоновича. І то в дивний спосіб.

Гості пішли, він знову замкнувся у кімнаті з ляльками, зробив наспіх з аркуша паперу опудало православного єпископа Балабана і, поставивши його біля іграшкового собору Юра, підсунув до нього чорта. Потім, поміркувавши, забрав нечистого, вкинув до шухляди і, сягнувши рукою під блят стола, засмикав шнурками. Старі ляльки слухняно рухалися, кумедно викидали руками й ногами — так, як цього бажав архієпископ. Ігнатій Лойола стежив з краю стола за рухами маріонеток, держав у руці хреста і був задоволений. Соліковський довго смикав за шнурки і думав; паперове опудало Балабана стояло нерухомо; архієпископ нервово згріб докупи чортів і крикнув до них, мов до справжніх:

— Ви знайдете посередника між мною і Балабаном.

Ви!

Тої миті у відчиненому вікні, що виходило на Ринок, з'явився ангел. Він був трохи більший за голуба, з сизими крильцями й золотоволосою дівочою голівкою. Ангел склав крила і, потупцювавши на підвіконні, рік по-латині:

— Lepra oppidum invasit. Deus praecipit tibi, ut coloniam leprosorum condas [22].

— Що? — перепитав божого посланця вражений архієпископ.— Для прокажених? А для воїнів Ісуса — коли?

Але на підвіконні голуба-ангела вже не було, і подумав Соліковський, що це до нього глаголав голос з неба. Він виглянув через вікно, на Ринку збиралася юрба, чутно було тривожні вигуки:

— Тронд, тронд у місті! Прокажених — у колонію! Другого дня бургомістр Кампіан, вислухавши Соліковського, розпорядився: з ліплянок на Калічій горі, що височить неподалік Сокільницької заміської вулиці, вигнати жебраків і заснувати там колонію для прокажених — за європейським зразком.

У післяобідню пору через міст на Полтві в бік Калічої гори вирушила процесія — такої ще не зріли мешканці Львова.

Попереду в білій сорочці, підперезаній сировим шнурком, йшов безбровий і безвіїй чоловік з червоним спухлим носом, з його рота текла тягуча слина, він здичавілим поглядом позирав на людей, що товпилися скраю дороги і сахалися назад, коли він наближався. Це був Тимко Пєньонжек, якого знайшов Гануш Альнпек у підвальному помешканні на Гарбарській вулиці.

За ним тюпав міський кат у чорному каптурі і з прорізами для очей, він тримав у руках сокиру, і на відстані кількох кроків ішли канонік у комжі, одягнутій поверх реверенди [23], і два міністранти.

Процесія зупинилась під схилом горба. Кат показав на вершину, де стояли жебрацькі ліп'янки під очеретяними дахами, і сказав до хворого:

— Ти більше не жилець на цьому світі.— Він нагнув Тимкові голову і змахнув біля шиї сокирою, імітуючи страту.— Назад тобі вороття нема.

Підійшов міністрант, кинув нещасному князеві рукавиці й подав йому в руки довгу паличку, на кінці якої теліпалася прив'язана мисочка.

— До сієї черти,— кат провів носком чобота по землі,— тобі можна виходити і в рукавицях простягати за подаяниям паличку з мискою. Коли ж не послухаєшся, то ця сокира вдарить на одну п'ядь ближче до твоєї шиї, ніж сьогодні.

Канонік почав тихо правити над прокаженим погребальний молебень. Тимко покірно слухав, не вимовивши й слова, дивився на каноніка засльозеними безвіїми очима і після молебня вимовив:

— Помоліться, святий отче, щоб я тут недовго був сам...

Так Тимко Пєньонжек започаткував у Львові колонію для прокажених, яка, волею божою, випередила єзуїтську на багато років.

Такого ж голуба з золотоволосою дівочою голівкою — а певно, це був той сам,— бачив ще один чоловік, Антох Блазій. Він вертався до братської друкарні, яка містилась поки що у вутлій прибудові до Успенської церкви у Зацерковному провулку; вертався від Лисого Мацька втомлений і злегка захмелений. Відвіз йому на візочку сто двадцять примірників Часословів, книжка та по п'ять золотих кожна, а Мацько хитрий — половину по шість продасть, то цього разу не поскупився — поставив могорич.

Зупинився біля входу, витирав піт з чола, сопів, бо післяобіднє сонце таки добре пражило, а книжки, хай їм чорт, тяжкі, і вино у Мацька міцне. Стояв і думав, що має вже по саму гульку тієї біганини. Юрко Рога-тинець, відколи його обрали на сходці сеньйором братства, не дає нікому передихнути. Геть чоловік перемінився, не спочине, не

усміхнеться, схуд, сивіти почав, а тими сірими очима неволить усіх або ж дає зрозуміти: не хочеш — не тримаю.

І хоч би його, Блазія, адже він у Рогатинця перший помічник, підвищив у посаді — дідька лисого... Якийсь кравець Іван Красовський став віцесеньйором, кушнір Хома Бабич — скарбником (хіба вони допомагали збирати в людей гроші на будівництво шкільного дому і братського будинку?), а його, Антоха, залишив далі поборцем, і мусить він гасати за датками не тільки по львівських братствах, а й у Рогатин, Дрогобич, Самбір, Бережани — всі малі братства підпорядкувалися Успенському.

А бачить він — чиниться гріх. Уже і єпископ Балабан (та коли б не він, чи стояв би тут друкарський верстат?) на проповіді в соборі Юра назвав успенських братчиків боговідступниками. Єпископ, правда, теж собача кістка, він хотів би, щоб усі доходи від друкарні йшли на єпархіальні потреби, а Рогатинець уперся — гімнасіон треба перш за все відкрити. Спочатку Юрко якось заглаголював єпископа, обіцяв, кланявся, та ось сталася притичина, і він здумнів геть чисто. Проїжджав через Львів, вертаючись із Москви, антіохійський патріарх йоаким — Рогатинець з Красовським спіймали його за поли сурдута і виблагали в нього грамоту, якою він затвердив статут братства. Видно, сподобався йоакимові сеньйор, бо замовив слово перед царгородським патріархом Єремією, і той надав Успенському братству ставропігію [24].

Отут і почався гріх. Антохові збоку так здається, бо він не надто побожний, ну, не такий, щоб пластом лежати в церкві під казальницею, але це... Де ж бо то видано, щоб церквою керували ремісники? А ні — стали ктиторами і назначають собі проповідників, і дидаскалів для гімнасіону без відома єпископа підшукують, отців до братських книг не записують, а всіх, хто вступає до братства, примушують при свічках складати обітницю. Гординя здолала Рогатинця. Вчора переказав єпископові через посланця: борги кафедральній церкві ми сплатили, його преосвященство патріарх дав нам самоврядування, то не будемо слухатися єпископа, а примусимо самого рахуватися з нами.

Антох думав це і почував себе так, ніби їх, Блазіїв, стояло тут два. Один денно й нощно працює для братства, бо треба якось жити, а другий бунтується. І не супроти братства, проти Рогатинця. Антохові не раз кортить докопатися причин тієї нехоті, протесту, бо ж не поклоніння перед єпископом (навіщо йому здався той Балабан?) і не те, що скарбником не став (виберуть на другій елекції, Бабич у грошових справах нехитрий), зовсім щось інше наштовхує Блазія проти Рогатинця. Якийсь він — ніби пророк. Хоч би до корчми пішов, хоч би за дівицею оглянувся... Усіх, хто коло нього, сковує своєю волею і метою, яку бачить він один. Ну, хай буде школа, навіть — академія. Чи ж то перша на світі? Ну, стануть русини членами ради Сорока мужів у магістраті — хіба тоді податки зменшаться? Був би Рогатинець мудріший — з братської каси жили б, ще й як! Та ні — волі духу прагне... А хіба не відпочиває душа, коли поїси добре, перехилиш пугар, з добрим чоловіком порозмовляєш? А сам — ну, хто він такий сам? Сідляр. Найзвичайнісінький репаний ремісник. Ні краплі шляхетської крові. Якби хоч з трохи вищого стану, то вже б і не жаль слухатися. А коли говорить... Та хіба Антох не вміє говорити? Скаже деколи й мудріше, і пролітають його слова повз вуха людей, а коли Рогатинець — в очі дивляться, на шибеницю готові йти...

Здавалось би — чого вже більше потрібно? Віддав Корнякт — то шляхтич справедливий!— у фундуш на дзвіницю, аби лише вона називалась його ім'ям, страшну суму грошей (чи то конче було будувати таку вежу, щоб аж у небо впиралася), то мовив Антох до Рогатинця: "Розділи трохи між нас, ми ж бідні". А він тільки глянув і таке відказав, що після того ти вже не ги, а шмата:

"Одного разу, Антоху, злодії костьол обкрадали. Один заліз із заболоченими чоботами на вівтар, а другий каже: "Ти забруднив обрус". — "То нічого, мій синку,— відповів перший.— Бог дивиться на чисте серце, а не на ноги".

Муляри зводять шкільний будинок. Скоро прийдуть сюди спудеї, дидаскали, скоро тут сновигатимуть вчені мужі, і тоді до Блазія буде ще

менше поштивості. Боже, боже, а які почесті й висоти даруєш ти деяким людям!

І тут Антохові згадався чорт... Він жахнувся в душі, що донині не забув його, адже справжній християнин давно повинен відхреститися від таких згадок; Антох, хоч який був розморений сонцем, квапно перехрестився. А тоді побачив ангела.

З бездонної синяви літнього неба падав голуб просто на шпиль Домініканського костьолу і коли тихо сів на хрест, вмістившись саме посередині сонячного круга, Блазій побачив, що в голуба золотоволоса дівоча голівка. Він охнув, і так йому стало добре на серці, бо збагнув, що господь дозволив йому зріти не тільки чортів, що це благословенне для нього знамення: кому, крім нього, щастило бачити живого, не намальованого ангела?

Блазій підбіг, щоб поглянути на нього зблизька, ангел змахнув крильми і закружляв: може, сяде на шпиль Корняктової дзвіниці, тоді Антох видряпається наверх і проситиме в нього кращої для себе долі; ага — сяде... Як може сісти, коли тут духовні особи не в пошанівку? Ангел, зробивши коло, шугнув понад Руською і завернув до палацу архієпископа.

— Грішні ми...— прошепотів Блазій.

— Невелика біда, Антоху...— Блазій здригнувся: біля нього стояв Рогатинець, він вийшов з душного, пропахлого фарбами приміщення друкарні подихати свіжим повітрям.— Он катедрі папа дав право за мзду відпускати гріхи не тільки грішникам, а й душам у чистилищі.

— Ти мені, Юрію, такого не говори...— Антох улесливо посміхнувся, та вмить споважнів і повторив те, що колись сказав Мацькові Патерностеру; — Коли сам що задумав, то твоя справа, а я твердий православний... Ангела тільки-но бачив.

— А чорта — ні?

— Бачив колись і чорта...

— Слухай, Антоху,— Рогатинець поклав Блазієві руку на плече,— я ще раз кажу тобі: перестань пити. Ти ж знаєш, що запісано в статуті. Вимажемю тебе зі списків. Блазій від кривди ах почервонів.

— Та що це, в'язнщя у тебе? Нічого не мюжна... Та хіба на тобі світ кліном зійшовся?

— Ніхто не триміє,— відказав холодно Рогатинець.— Але той, хто залишається в братстві, мусить знати, для чого це розить і від яких утіх і випод відмовлятися повинен. Тіій світ, Антоху, замикаєтьься поволі в тобі самому — у твоїх жаданнях і при;хотях...

Рогатинець говорив і пильно дивився в кінещь провулку, бо побачив: з Руської на Зацерковну заївернув священик — низький, іабитий, з патерицею в :руці,— і впізнав у ньому Балаэана.

За єпископом ішли /ва крилошани.

Юрій подався Балабанові назустріч, зупинивсяі перед ним і схилився, щоб юикластися до руки єпископа, але той, заклавши руки за спину, мовив:

— Ти сплатив мені борг, а Друкаревич — ні. За ним його і батькові борги, їеди в друкарню.

Іван Друкаревич, син Федорова, худий сухотним парубок, відтискав на везстаті аркуші — друкував новий наклад батькового "Зукваря" для братської школи. Він саме приклав латунну таблицю до рами з н.абором і засував її під прес, коли побачив свого колишнього хліободавця і пана.

Суворий вигляд єпископа не обіцяв нічого доброго, Іван огустив руки, поник.

— Борги ти сплатиі мені? — спитав Балабан, підвівши патерицю.

— Сплачу, владико,— благальне глянув на єгпископа Друкаревич.— Напечаїаю "Буквар", він дорогий,, а мені належаться приклідки — багато примірників, я їх продам...

— Не надрукуєш! — вереснув Балабан.— Зогниєш у борговій темниці! Я тебе з біди витяг, а ти... Я вам друкарню дав, а ви..— єпископ захлинався від люті.

— Що це означає, владико? — заговорив Рогатинець.

— Ставропігія, неповинування крилосу! Тільки-но з гною вилізли і вже бога за ноги спіймали! Від турків взяли собі самоврядування, свої присяги складаєте, суди чините, через ва: інші церкви відмовляються від послушенства, антихристи, єретики! — Балабан розмахнувся патерицею на Рогатинця.— А ти... ти, якому я повірив... Зміє підколодна, відступнику, юдо!

— Досить, ваше священство,— затримав патерицю Рогатинець.— Послухайте тепер мене. Думав я — одну справу ми з вами почали, во єдину волю, во єдину раду, коли точиться боротьба за кращу долю всього народу русинського. Але ви, отче, не про це думали, а тільки про свою владу і користь. То йдіть собі... Нас благословив патріарх і ми вам непідвладні. Ми робитимемо своє діло — для народу нашого. А будете нам перешкоджати — вся паства передасть вас ненависті й ганьбі. Йдіть, ваше...

— Візьміть його! — крикнув єпископ до крилошан, показуючи патерицею на Друкаревича.

— Я сам піду,— витер у фартух руки Іван, син Москвитина.

— Спасибі, Іване,— вклонився Рогатинець, коли він виходив.

Довго гуділа в друкарні тиша. Згодом передихнув Юрій:

— Не токмо з чужими, а й зі своїми боротися потребно. Добре казав мені Вишенський: "А на панів руського роду не надійтеся, бо вони не ліпші від чужих..."

Ніхто не відізвався: ні складальник, ні прасар [25], ані Антох. Блазієві теж було важко, а проте він відчув у душі, супроти своєї волі, якусь полегшу чи то притлумлену соромну втіху. Бо щось тут, у братстві, таки негаразд. Чому ж бо ангел не завітав до них, а полетів до архієпископського палацу?

Розділ четвертий

ПРЕКРАСНА ЛЬОНЦЯ

І поклалася ти на красу свою, і стала розпусною через славу свою, і виливала ти розпусту на кожного перехожого.

Єзекіїл, гл. 16, стих. 15

Добро курці просо: другого дня після магістратського представлення Абрековій випав заробіток. Усім, хто забажав прибирати ринковий майдан від посліду "смоленської битви", магістрат виплачував по три гроші. Абрекова забрала з собою і Пися — нехай хоч один раз сам заробить на вино.

А Льонця, стомлена нічним шарварком з підпитими переможцями й оборонцями смоленської твердині, верталася додому.

На Трибунальській біля єзуїтського костьолу, який уже почав спинатися масивними колонами фасаду до неба, наткнулася на суперіора колегії патера Лятерну.

Той вийшов о ранній порі з приміщення колишньої патриціанської лазні, нині єзуїтської колегії, щоб перед початком занять помолитися просто неба, коли побачив диво — прекрасну дівицю з розпущеним волоссям, стегнисту, світлоголову, з блудним дурманом в очах, і стетерів святий отець, став стовпом посеред бруку — він упізнав дівчину.

Льонця впізнала патера Лятерну теж — сповідника самої пані Жолкевської, та до осіб духовного стану їй не було жодного діла, а що зустріч з монахом — прикмета погана, то звернула на край вулиці, щоб виминути його, та патер заступив їй дорогу і, співчутливо глянувши на неї, мовив лагідним батьківським тоном:

— Тяжко тобі, дитино, знаю... Таке нещастя впало на тебе, та злі покарані будуть, а доброму господь подасть допомогу. Повір свої болі святому костьолові...

— А то з якої речі? — Льонця зупинилася, нахилила вбік голову, відгорнула пальцями зливу білого волосся.

Немов з алебастру виточене вухо, біла шия, віддуті губи, складені в гордовиту гримасу, жолобипа між повними персами осліпили патера, він аж тепер зрозумів Антоніо Массарі і позаздрив йому. Опустивши очі, додав:

— ...А католицька церква пошле спокій душі твоїй. У її руці...

— Скільки, святий отче, буде в тій руці? — голубизна Льончиних очей затопила патера, його вигартуване в божій дисципліні серце вмить розслабилося; Льонця, блиснувши зубами, перепитала: — Ну, скільки?

— Хіба можна виміряти грошима милосердя господнє, дитино?— взяв себе в руки патер.— Я ж про душу твою, втоплену во грісі, печалуюся... Ти вступи до нашого братства Божого тіла, а Ісус, який витерпів муки на хресті, допоможе тобі...— Лятерна підвів очі й голодно оглядав дівчину.

Льонця посміхнулася, їй говорили старші повії, що серед духовних осіб можна знайти щедрих клієнтів, вона спідлоба глянула на патера і промовила — зовсім без злості:

— Кламця.. Брехун... Ти хоч раз спробував наслідувати Христа, його бідність і муки? Ти ж найбільший Ісусів ворог, бо користаєшся його ім'ям для своїх вигод... Та не хрестися, хіба не правду кажу? Братство Божого тіла... Марії Магдалини...— Льонця підступила до Лятерни, повела пальцем по білій пелерині, одягнутій поверх чорної ряси.— Задурно хочеш, га? А ти подивись...— Вона розстебнула один ґудзик на мережаній кофтині і жолобець поповз униз, розділяючи два білі бохонці персів.— Хіба можна таке — задурно? Кажи просто, святий отче, скільки заплатиш, то я зараз, хоча й дуже спати хочу...

— Свят-свят...— перехрестився патер Лятерна.— Цвіт, під яким гніздяться черви!

— То контетуйся плюсклою Жолкевською! — зареготала Льонця і пішла. Потім зупинилася, оглянулась: патер дивився їй услід.

— Я живу на розі Шкотської, отче. Пришли якогось монаха по Льонцю, гм-м? Після обіду, як висплюся...

Але заснути не могла. Лежала роздягнута на тапчані, водила долонею по обличчі, по грудях, стегнах, животі — наче сліпець дивилась дотиком, пізнавала красу свого тіла і вперше за довгий час відчула, як у ньому терпко й боляче щемить душа.

"Цвіт, під яким кишать черви..." А могло ж бути інакше. Могло... Мене, ще маленьку, коли я з мамою виходила на вулицю, хапали на руки незнайомі, любувалися й пророкували добру долю; мені, як я вже була дівчиськом, не спотреблювалося суконь з червоного шовку і з золотими комірцями, в які одягалися шляхтянки, щоб звернути на себе увагу; мені байдужими були атласи, адамашки й золоті ланцюги — яв сіренькій одежі ходила по місту королівною, і летіли за мною вслід захоплені й заздрісні шепоти: "Принцева наречена, русалка, зголоцяла сеньйорита!" Я стала дорослою і була чиста, мов лілея, і ніхто ближче, як на лікоть, не доступався до мене, навіть голодні жовніри, які ходили не раз за мною слідом, щоб затягнути в темний закамарок, тетеріли, коли я оглядалася, і була я пуп'янком троянди в те надвечір'я: переді мною зупинився опікун венеціанських купців консул Антоніо Массарі — смаглявий, з чорними палкими очима, високий, сильний — і сказав:

— Сеньйорито Леоніде, красуне... будь моєю коханою. Я відповіла:

— Я ж бідна...

Мені так тяжко було рушитися з місця, але я відірвала ноги від землі, а вони ніби в смолі застрягли, і пройшла мимо. Та з того часу невідома дотоді сила водила мене щодня південним боком Ринку попри будинок з чотирма вікнами і левом, який стоїть над порталом, тримаючи в лапах розгорнуту книжку, і кожного разу бачила Антоніо — то у брамі, то у вікні, та проходила, не зупиняючись, ніби ніколи й не зустрічалася з ним. Одного разу він вийшов з брами, заступив мені дорогу і, опустивши, мов хлопчисько, очі, мовив:

— Я не питаю тебе про багатство, сеньйорито,— лише твоєї згоди. Не можу без тебе...

— І триматимеш мене в горницях для своєї утіхи... Не хочу так. Краще за бідного піду і буду в людей на видноті, свою дитину високо на

руках носитиму, бо створена я, сеньйоре Антоніо, для того, щоб мене бачили і втішалися моєю красою. Більше ж бо нічого не маю.

Я знову відірвала свої ноги від землі, з густої смоли, і від того дня більше не виходила на південний бік Ринку; дивилася вслід за Антоніо — смаглявим, високим і сильним — із свого вікна, аж поки мама мене, чисту, мов лілею, не обізвала кривдно:

"Шльондро, за ким заглядаєш?"

Я не відказала нічого, навіть не поглянула на маму, бо якби повернулася, то запосягла б страшного гріха — ударила б свою родительку в лице. Як запекло мені вогнем по живому те слово, а сьогодні вже й не болить.

А одного дня...

Того весняного дня 1607 року магістрат наказав мешканцям Галицького передмістя вийти укріплювати вали: Покутським шляхом на Снятии, Коломию і Галич, наближаючись до Львова, сунула тьмою-тьменною орда кримського хана Газі Гірея.

Тоді з Галицького передмістя, яке не раз добивалося в магістрату міського права, вийшли натовпом збіднілі шляхтичі, жовніри без служби, ремісники-партачі, панщизняні селяни — і рушили до ратуші.

За натовпом роз'юшених передмістян посунуло півміста, викрикуючи й собі:

— Патриціїв на вали!

Льонця бачила: на галерею ратуші вийшов бургомістр Павло Кампіан і крикнув до натовпу:

— Чого ви хочете?

Блідолиций чоловік, і був він ніхто інший, а Гануш Альнпек, який лікував бідних, виступив з юрби і проказав спокійно:

— Яким правом примушує магістрат до міських шарварків людей, котрі не мають міського права?

Кампіан підніс руки до очей, він кожного разу робив цей жест, коли бачив Альнпека. Страх перед заразою, яку вміє лікувати тільки лікар Гануш, породжував страх перед ним самим. Кампіан увів його до ради Сорока мужів, улещував, просив запобігливих ліків, Альнпек оглядав руки бургомістра, а ліків не давав; Кампіан прощав Альнпекові різкості, обіцяв зменшити податки — він усе одно менше боявся, коли поруч був лікар Гануш, але ж цей лотр зловживає його страхом — він став провідцем міської голоти!

— Пане Альнпек! — вигукнув обурений Кампіан.— Я накажу ціпакам схопити тебе як ребелізанта і посадити у вежу, ти в цю ж хвилину перестав бути членом ради Сорока мужів!

— За що така неласка, пане бургомістре? — відказав Альнпек.— Ці ж люди,— показав на передмістян,— вийшли голіруч, спокою не порушують, камінням у вікна ратуші не кидають, чому пан бургомістр не бажає вислухати вимог довіреного йому народу?

— Рокош [26] новий розпочинаєш? Тоді знявся крик:

— Ану, дуки, скидайте шуби і самі йдіть на вали, хіба вам татар не страшно?

— Як почнеться облога, ви не дасте нам притулку в місті!

— Міського права вимагаємо!

— У нас трава не росте від копит ординських коней, а ви ховаєтеся за мурами!

З ратушевої брами вибігли ціпаки з бардами в руках. Сахнувся натовп, дехто пустився навтіки, зчинилася метушня, та в цю мить вихопився з юрби — Льонця ахнула — Антоніо Массарі, він кинувся до першого ціпака і вибив йому з рук барду.

— Правом недоторканності консула! — вигукнув Массарі, ціпаки зупинилися.— Пане бургомістре, я сьогодні ж виїду з консулатом зі Львова, якщо ви не припините цю бійню!

...Я прийшла ввечері до Антоніо. Усвідомлювала, що чиню, адже знала, що вернуся додому іншою, не дурила себе, що візьме він мене за жону, проте не цікавість звідати таємне і не любов, хоч кохала його, погнали мене до нього. З самої лише вдячності за те, що він, сеньйор Антоніо Массарі, який одягався в альтембасову ферезію, власник будинку з чотирма вікнами, венеціанський консул, котрому кланялися багаті купці, а патриції подавали руку, стояв не на галереї поруч з бургомістром, а внизу, серед сірого натовпу,— з самої лише вдячності я прийшла подарувати йому радість.

Адже це було так несподівано й дивно. Дотепер я знала і ніколи й не помислила, що може бути інакше: пани судили, стинали непокірним голови, прив'язували на ганьбу до стовпа Феміди, здирали з посполитих останній гріш, напускали на них, мов собак з прив'язі, ціпаків, ніхто з панів не ставав на боці знедолених. А один таки став. І це — Антоніо!

З острахом, ніби в холодний проруб, увійшла я в браму, над якою пишався гордий лев з книгою, побігла сходами догори, спотикаючись,— боялася, що хтось затримає, заверне мене назад, а я мусила прийти до нього, бо він жадав мене і заслужив на винагороду від мене — бідної; я зупинилася перед ясеновими червоними дверима й задихана, примліла від страху засіпала шнурок дзвоника.

Двері відчинилися, вийшов консул із свічкою в руці, він був у вузьких чорних штанах і розстебнутій сніжно-білій сорочці, консул приглядався до мене, не вірячи, що це можу бути я, він довго, а може, тоді так повільно тягнувся час, стояв мовчки; я, засоромлена, збентежена, ступила назад до сходів, щоб утекти стрімголов, куди очі глядять, тоді він схопив мене за плече, до болю стиснув і, шепочучи: "Сеньйорито Леоніде, сеньйорито Леонідо", завів мене до своїх покоїв.

Антоніо поставив свічку у гніздечко масивного канделябра, я відчувала під ногами м'який килим, на мене вороже дивилися із стін портрети вельмож, шкірили зуби звірі з шпалер, мені чужо було в цьому пишному покої, я не могла зрушитися з місця, ноги всмоктала в'язка смола, а він підступив до мене. Я відчула, як його пальці, тремтячі й тривожні, розгортають моє волосся, намацують мочки вух, сміливішають, сповзають по шиї, від їх дотику спливає дрож по всьому тілу, пальці нетерпеливішають, переривистий віддих ошпарює моє обличчя, а потім хлинула на мене пекуча злива. Він цілував мої губи, щоки, очі, він цілував мене всю, на моєму тілі не залишилося найменшої цяточки, яку б не обпік його поцілунок; я лежала на килимі гола, мов янгол, люблена, віддана, взята — не я, а частка його пристрасті, і у великій радості й несподіванці я почула слова:

— Наречена моя. Дружина... Завтра на балу я покажу тебе всім, а ввечері обвінчає нас італійський патер.

Мама зрозуміла все, коли я повернулася, її очі пожовкли з жалю, болю й огиди до мене, вона схопила мене за волосся — з лежака балушив на нас очі п'яний тато — і тягала по кімнаті, силкуючись кинути на долівку, щоб потоптати мене ногами, і кричала до хрипоти: "Шлюха, шлюха, шлюха!" Я й тепер не відізвалась ні словом, навіть не зойкнула, хоч як було боляче, а коли мама втомилася, я підвелася з колін, пригладила скуйовджене волосся й сказала:

— Я жона Антоніо. Чуєте — жонаї

За Княжою горою, а ще її називають Лисою, або ж Кальварією [27],— глибокий яр, яким стікають дощові води на Старий Ринок, а за яром — Високий Замок. його круглий купол вихоплюється з темної шуби лісу і увінчується, немов короною, чотирикутною шестивежною фортецею — гніздом старого бургграфа замку Войцеха Бялоскурського.

Цей майже незалежний оседок озброєних розбійників гнітить усе місто. Передміщани, а то й городяни щодня засилають у магістрат скарги на нічні грабунки і вбивства, вони називають імена грабіжників — синів бургграфа Янка і Микольця, та магістрат, якому теж Високий Замок сидить скалкою під нігтем, не хоче йняти тому віри, бо Бялоскурські йому потрібні — вони тримають у страху й послушенстві все міське поспільство.

Справжньому патриціеві складати візит Бялоскурським — приниження, та ось сам бургомістр Павло Кампіан виїхав фаетоном на Кальварію, виліз і без почету переходить звідним мостом над яром, пішки піднімається на гору, скрадливо стукає в браму, щось шепоче стражникам і проходить у дитинець. Йому потрібно запросити на бал, який має нині відбутися в кам'яниці Гуттера, синів бургграфа — Янка і Микольця. З Альнпеком сам якось справиться, а от консул Массарі...

"У Гуттера" — то тільки так мовиться. Патрицій Гуттер давно вже помер, записавши в тестаменті покої й великий бенкетний зал магістратові, щоб тут пили, веселилися і згадували його — знакомитого гультяя, про якого говорили, що він мав спілку з чортом.

Сьогодні тут бал з нагоди звитяги гетьмана Жолкевського. Цього разу він воював не з австрійцями, не з турками і не з козаками: пацифікатор Речі Посполитої розгромив під Гудзовом біля Радом'я поляків — шість тисяч рокошан, які під проводом краківського старости Зебжидовського виступили проти короля, Петра Скарги і єзуїтів — за золоту шляхетську вольність.

Гетьмана на балу не буде. Переможець, забагрений цього разу братньою кров'ю, засмучений домашньою війною, проте віднині непохитний у своїй вірності королеві, переночує сьогодні в Низькому Замку, а завтра попрямує до своєї жовківської резиденції, де чекає на нього малжона Регіна.

Львівський староста Єжи Мнішек теж не прийде. До нього дійшла звістка, що самозваного царя Дмитрія, за якого він віддав дочку Марину, розтерзали московські окрутники, вона ж утекла у Тушино, де буцімто знайшла свого мужа — живого й неушкодженого. Проте старості тривожно: чи не постигне така сама доля і другого самозванця?

Бенкет розпочався, веселість підігрівається вином. За столами, заставленими повними судіями, сарниною, ковбасами, розмаїтими потравами з ведмежих лап, бобрових хвостів, приправленими імбиром, шафраном, перцем, сидять львівські патриції з дамами. На чільному місці — бургомістр Павло Кампіан, зліва два велетні — Янко й Микольцьо Бялоскурські й сутулий Барон. Праворуч — патер Лятерна, який уособлює тут не тільки архієпископа Соліковського (той не відвідує світських бенкетів), а й усіх львівських єзуїтів. Біля патера вільне місце — для венеціанського консула Антоніо Массарі. Його ще немає.

Янко Бялоскурський нервово покусує губи, очі в нього хижі, злі; Микольцьове обличчя кам'яне й непроникливе — вони обидва не п'ють, хоч Кампіан проголошує тост за тостом.

Уже випито за короля, за Петра Скаргу, за Жолкевського, котрий побив, мов пса, проклятого Зебжидовського, за майбутню єзуїтську колегію — дасть бог, її допоможе закласти ясновельможний пан гетьман.

Усі п'ють. Барон хмеліє. Недавно він зробив для своїх благодійників і повелителів велику послугу: впізнав і показав самому інстигаторові [28] схизматицького збуя, котрий півтора року тому напав на уніатського

митрополита Іпатія Потія і, хвалити бога, не вбив — поранив ножем у плече. Патриціат нарешті задоволений з Барона, тож може він нині випити й базікати, не просячи слова.

— Я люблю круля! — вигукує Барон, його ніздрювате, немов побите селітрою обличчя червоніє від догідливості, він зизом поглядає на панів — чи всі чули його вірнопідданські зойки, і без тосту перехиляє келих.

Дами зітхають, похитуючи головами, з докором поглядають на Кампіана, який чомусь впустив цього гбура у високе товариство. Янко скривився, глянув на Барона, потім перевів погляд на Кампіана, показав очима на вільне місце біля патера Лятерни. Бургомістр заспокійливо похитав головою.

— Бий ребелізантів!

— Мовчи, дурню,— шикнув Бялоскурський на Барона.

Барон відвісив губу, оскаливши нижній ряд зубів з трьома чорними пнями, подивився з докором на сусіда й помахав пальцем.

— Ти не будь такий дуже мудрий, я ще й тобі можу пригодитися. Вип'ємо, панове! За мого колегу Соліковського, нєх жиє!

Кампіан хоче припинити п'яні вигуки Барона, він простягає у його бік руку, але в цю хвилину всі повертають голови до парадних дверей. До бенкетної зали входить консул Антоніо Массарі, він веде під руку стрункy біловолосу дівчину в сукні з дорогого єдвабу, на пальці лівої руки в неї перстень з великим дорогим каменем, обрамленим золотою короною. Волосся в дівчини пишно стелиться по плечах, великі сині очі боязко никають по залу, білі груди виглядають із декольте. Льонця опускає довгі вії, вона йде поволі, спіткнулася, щулиться біля плеча консула, полохливість додає їй краси. Захоплений шепіт шелестить за столом, мужчини ставлять пугарі, Антоніо Массарі проходить з дівчиною

серединою зали і зупиняється біля вільного місця навпроти Янка Бялоскурського.

— Моя наречена Леоніда,— вклонився Кампіанові.

— Яка мила...— Кампіан кивнув Льонці головою.— А ви, пане Антоніо, як бачу, ще не виїхали із Львова з консулатом...

— Ви ж зважили на мою просьбу і не дозволили пролити кров,— відказав Массарі, сідаючи з Льонцею біля патера Лятерни.

Янко штовхнув ліктем Микольця — вони випили по першому келиху. Не закусуючи, перехилили по другому. Микольцьо з хрускотом розламав шмат сарнини надвоє, подав братові.

Янко пожадливо вгризся зубами в м'ясо, а очей з Льонці не зводив. Він чіплявся поглядом її губ, грудей, здирав з неї сукню, оголював, шматував її тіло; дівчина блукала очима, щоб утекти від звіра, який причаївся до хижого скоку, та на жодному обличчі спинити погляду не могла — всі були ворожі й чужі. Врешті знайшла точку опори — німфу, що зависала із стелі, з підсвічником у руці. Льонця відчула себе впевненіше, сперлась плечем до Антоніо, дивилась тільки на німфу, проте вряди-годи в полі її зору появлялось звідкись знайоме, ніздрювате й важке, обличчя Барона, і тоді їй ставало страшно, що її впізнають і засміють Антоніо, який знайшов собі наречену в брудній халупі Абрекової.

— Пане консул,— Янко відклав набік недогризок сарнини,— я син Бялоскурського, бургграфа Високого Замку. Не чули про такого? А чого ви зблідли, сеньйорито наречена, наслухалися про нас пліток? Заспокойтеся, ми шляхетні люди, коли з нами по-шляхетному... Був, правда, один випадок... Ми з Микольцьом якось уночі попросили корчмаря Аветика, щоб дав вина. А він забув, що бог велів спраглого напоїти, відмовив нам, то й покарав його господь: наслав на нього

дурман, а може, то було й просвітління... Корчмар вилив у ночви вино і на другий день частував кожного перехожого, приказуючи: "Дурний Аветик, пошкодував вина Бялоскурським". Потім же, коли минув дурман, він побіг скаржитися в магістрат, буцімто ми примусили його таке робити. Хто ж до такого може змусити?..

Микольцьо беззвучно засміявся, блиснувши міцним оскалом зубів.

— A propos [29], пане консул,— продовжував Янко.— Чи не чули ви такої приказки, пане Массарі: "Людина на урядовій посаді — як бочка: в ній доти не бачиш дір, поки не наллєш води".

— Я не зрозумів вашої приказки,— холодно відказав Антоніо Массарі.

— Ну, вчора ви... я думаю, зовсім випадково... опинилися в брудному болоті міської черні, і-і — бочка потекла...

— Я там опинився не випадково, милостивий пане. Я сам із черні. І цієї високої посади, яку займаю, не перейняв у спадку, а добився її працею і талантом, подарованим мені богом.

— Вперше чую, що в Італії простолюддю дано такі вольності,— втрутився в розмову Кампіан.— Адже свята інквізиція дбає, щоб...

— У Венеції інквізиції нема, пане бургомістре.

— А Джордано Бруно?

— Його підступно спіймали у Венеції, а спалили в Римі...

— І ви вважаєте його невинною жертвою?

— Я не юрист, пане Кампіан, але мене, глибоко віруючого християнина, лякає одне: язичники, які переслідували колись християн, вбивали лише людей, інквізиція вбиває Христове вчення — основу нашої віри...

— О, то пан Янко мудру приказку загадав, вона, на превеликий жаль, стосується вас.

— А чи знаєте ви,— примружився патер Лятерна, відхиляючись убік, наче боявся заразитись вільнодумством консула,— що за такі слова ми можемо вислати вас з Речі Посполитої? До того ж — вчорашній інцидент...

— Воля ваша, тільки я сумніваюся, що ви це зробите. Зі мною виїдуть купці, і тоді нашу відсутність відчує ваша скарбниця.

Насторожена мовчанка запала в залі, німфа з підсвічником у руці тихо похитувалася під стелею, скапував віск на підлогу; Льонця не відривала від неї погляду, щоб не зустрітися очима з Янком, вона прислухалася до розмови і, не розуміючи гаразд її змісту, відчувала, що над Антоніо і над нею нависла небезпека — їм треба чим швидше йти звідси геть... До Льонці щораз пильніше приглядався блідими очима п'яний Барон, і вона згадала, що бачила його не раз, ще в дитинстві — у корчмі Лисого Мацька.

— Пані й панове! — сплеснув у долоні Кампіан.— Припинімо суперечки...— Він ураз зупинився і підніс до очей руки; гості не розуміли, що трапилося, Кампіан із страхом довго приглядався, потім полегшено зітхнув і знову сплеснув:

— Панове, прошу просити дам на полонез! На галереї, завішаній ширмою, зазвучали лютні й ДУДИ.

— З вами буду танцювати я,— кивнув до Льонці Янко. Массарі почервонів.

— Ви ведете себе недостойно, пане...— він узяв наречену за руку й повів на середину зали.

Льонця ще ніколи не танцювала полонез, вона взагалі ні разу в житті ще не танцювала, та, мабуть, з полегші, що вийшла з-за столу, де її прострілювали хтиві погляди мужчин і ненависні — дам, дівчина стала невагомою, вона пливла у танці так, як цього хотів Антоніо. їй було добре, легко, Льонця дивилася в темні очі коханого і тепер не боялася нічого; в залі танцювало багато пар, але їх було тільки двоє; насторожений вираз обличчя Антоніо лагіднішав, м'якнув, він прошепотів до неї:

— Я кохаю тебе, красуне...

У ту мить чиїсь руки роз'єднали їх — грубо, владно, і Льонця побачила перед собою три пари очей: бліді — Баронові, хижі — Янкові і холодні очі вбивці — Микольцьові.

— Як ти опинилася тут, сучко Абрекової? — вищирив прогнилі зуби Барон.

Янко схопив її за руку й шарпнув до себе.

— І ти відмовила мені — Бялоскурському? Микольцю, виведи її, справ їй весілля під ліхтарнею!

Пролунав ляскіт, музика стихла, лемент дам вдарився об стіни. Антоніо луснув Янка в обличчя ще раз.

Микольцьо тягнув дівчину до дверей, скрутивши їй назад руки, вона опиралася і була німа, німфа з підсвічником хиталася в неї перед очима,

Льонця мовчки благала в неї допомоги, та вона віддалялась, маліла; ще побачила Льонця: Антоніо схопив за груди Янка і враз зігнувся, мов зламаний — впав долілиць на підлогу.

— Ти перестарався, Янку, втікай! — прошепотів Кампіан до вбивці, який спокійно оглядав закривавленого ножа.

Брати Бялоскурські гвалтували Льонцю в глухому темному дворі.

Вона приплелася додому вранці — побита, покусана, в роздертій чужій сукні, без заручинового персня.

— Чого ти дивишся на мене? — врешті прорвався в неї голос; вона кричала, надриваючись, щоб викинути з себе біль і жах, і втрату, і останній подих тієї Льонці, якої вже більше не буде.— Чого дивишся на мене, стара відьмо? — верещала до матері.— Ти ж навіщувала, ти! Тепер я шлюха... О, тепер я шлюха!

...До судової зали, де свідчила Льонця, брати Бялоскурські не з'явилися, їх заочно засудили на довічне ув'язнення. Єжи Мнішек зробив Високий Замок своєю літньою резиденцією. В день суду Бялоскурські спокійно пили вино на Краківському передмісті в корчмі "Брага".

А на другий день після суду, вдосвіта, над вікном Абрекової, де колись приклеювали єпископські послання із закликом складати пожертви на друкарню, появився листок зовсім іншого змісту:

Teraz, pigkna Loncio, stoisz pod parkanem,

I kto sig nie leni, bgdzie twoim panem [30].

І покотився згори весільний ридван.

Льонця не могла заснути. Вмовляла себе — не через спогади. Чей же ті згадки про старе, чотирирічної давності, давно вже не будять у ній ні туги, ні болю. Ще донедавна спинялася перед венеціанським левом і тоді з тихою усмішкою на один мент повертала собі Антоніо, а нині вже й образ його стерся в пам'яті — змішався з десятками інших облич, стрінутих тут же, під левом,— грубих, несміливих, п'яних, гарних... Більше Льонця не спиняється перед брамою венеціанських консулів, хіба що у справі,— не було й нема нічого, є тільки спаскуджений світ, до якого звикла, як звикають сміттярі до своєї брудної роботи.

І все-таки нині защеміло: "Цвіт, під яким кишать черви..." Ха! А це ж усюди, на всьому білому світі — так. Золоті шпилі костьолів, розцяцьковані склепіння, а поруч темні монастирські келії; величні башти замків, а внизу — темниці; на статуї правосуддя біля ратуші з одного боку — благородне обличчя Феміди, а з другого — жорстоке катівське; волання до чистоти душі й тіла з амвона вдень, а вночі попівські оргії з повіями... Отче Лятерна, ви святий, але ж за мною таки пришлете, адже сам Ісус не міг встояти перед Марією Магдалиною...

Відчула, що їй дошкуляє голод. Хтось уночі поїв її вином, а їсти — не їла. Підвелася з тапчана, підійшла до кухонної плити. Хоч би крихта де — все вишкріб Письо: він мовчки п'є, мовчки їсть, мовчки випрошує в дочки грошей, а щоб тебе... Льонця проковтнула прокляття — нехай собі живе. І мама із своєю хіромантією — теж. З ними звично і навіть затишно, ніхто їй ні за що не докоряє, не неволить... Льонця рада б хоч раз побачити Гізю, але її нема. І добре, що нема... Бо поволокла б, поволокла б сестрицю на вулицю! Хай би втішилась хоч раз — іноді за вином, у міцних обіймах чоловіків Льонця бере для себе дрібку радості. Потім то все пропадає, але хоч мить, хоч мить... Добре, як добре, що Гізі нема...

Льонця пересувала горшки на плиті, сягнула рукою в челюсть печі, витягнула мідний дзбан — такого наче й не було в них дома, заглянула — гриби. Диви, розжилася стара Абрекова! Що ж, Льонця зварить грибів. Нахилила дзбан, щоб висипати сушню в миску, і враз осліпла,

Заторохтіло, забряжчало, з миски бухнуло червоне полум'я. Льонця жахнулася, вона нічого не могла зрозуміти, протерла очі — ні, не сниться. Золоті браслети, персні, хрестики, діадеми... Хатні сутінки розсунулися від блиску — звідки в старої таке багатство? Зачарована, приголомшена, здуріла, брала пальцями прикраси, придивлялася до чуда — одного, другого, третього... Притулила хрестик до грудей — поклала, приміряла дукати до шиї—теж відклала, натягала на пальці один за одним персні і зойкнула: такий самий — з великим каменем, обрамленим золотою короною, той самий заручний її перстень — тут, у цьому дзбані! Антоніо!.. Тривожні пальці розгорнули волосся, поцілунки обпекли її тіло...

Стягнула персні, а цей затиснула в долоні, й тоді дійшло до свідомості, що це хтось підкинув їм до хати скарб, щоб потім звинуватити в злодійстві і потягти на лаву... Та ні, такого не може бути, це Лисий Мацько переховує, він бере в заклад... Але як цей перстень тут узявся? Пам'ятає, якийсь Бялоскурський стягував їй з пальця. Продав?..

Похапливо складала золото в дзбан, трусилися руки, присипала коштовності опеньками, поставила дзбан, де стояв, а долоня не розтулялася, не могла розтулитися.

Боязко глянула у відчинене вікно: на вулиці стояв монах у чорному капелюсі й довгій до п'ят рясі.

— Чого тобі, святеннику?— вихилила голову.

— До патера йди...— монах не дивився їй у вічі.— До святої сповіді. Він чекає тебе в каплиці біля єзуїтського дому. Dominus vobiscum...— Чернець повернувся спиною до вікна,чекав.

— Бугаї Христові!— сплюнула Льонця. Розтулила долоню; так, це її перстень. Натягла на палець правої руки — замість шлюбного. Це моє.

Тільки всього й залишилося мені... Хто його дошукається серед тієї зологої сарсами?

Льонця почала одягатися. До кімнати увійшла Абрекова.

— Хто то? — спитала шепотом, з тривогою.

— Отой?— показала Льонця на монаха.— Не бачите, слуга божий.

— Не йди з ним, Льонцю, це сатана. Ти придивись:

капелюх і ряса до п'ят...

— І добре, що сатана!— засміялася Льонця.— А ви, певне, хотіли, щоб за мною прийшов архангел Михаїл!.. Почекай, почекай, болотний чорте, вже йду.

Розділ п'ятий

ЧЕРЕЗ СЛАВУ И БЕЗЧЕСТЯ

Року 1595-го. ...А єпископ Балабан насміхався над братчиками: "Хто мя там судити має — шевці, кравці, кушнірі? Якийсь Рогатинець у них за патріарха, а Красовський за митрополита". Його ж, Юрія, самі братчики нібито за пристрастіє до хмільного зілля і до інших грішних прелестей у дзвіницю посадили. Не знаю нічого за перелюбство, вина ж пан Юрко не вживав, а що просидів добу у Корняктовій вежі й безмін штрафного воску на братський стіл поклав — то правда, всі про це знали на вулиці Руській.

З манускрипта [31]

Тиснуть, давлязаь на тіло й душу міцно кладені з дикого каменю стіни — чи то й дзвонареві так здається, коли виходить на останній поверх будити благовісти до виносу святих дарів? Та ні, музика дзвонів тоді руйнує вщент цей тісний склеп, тоді стелею дзвіниці стає небесна баня, а нині дзвони з прив'язаними до крис сердечками німо й тяжко визирають чорними копулами крізь чотири вікна у всі чотири сторони світу; чорно бовваніє Великий Кирило біля східного віконця, шнури закинуті на дубове перехрестя під склепінням; мовчать благовісти у вежі Корнякта, не вільно їм — Наливайко ходить Волинню.

Тихо на верхньому поверсі дзвіниці, мов у тюрмі. А таки ж тюрма: стілець у кутку, на ньому шмат хліба і кварта з водою, на долівці сидить Юрій Рогатинець, сеньйор братства, ув'язнений братчиками на добу й оштрафований безміном воску.

Сором уже пригас. Тільки пригас — він ніколи не перетліє на попілець, слід від нього відтиснеться на душі, мов друкарська фарба на папері; Юрій усе життя відчуватиме ці, тільки йому знайомі письмена, і вони пектимуть і перестерігатимуть його, і виховають у вдачі мужа щось нове, чого досі не було, а що — не може того знати нині Рогатинець.

А коли відійшов відчай — бо ж хотілося досягти з перехрестя шнур і задавити почуття стиду чорною темінню смерті,— думка почала вперто шукати причин, з яких виріс страх чи то байдужість: сеньйор братства Юрій Рогатинець, котрий примусив коритися суворій братській дисципліні всіх — від себе й до Антоха Блазія, сам не прийшов на сходку, яку скликав Красовський з приводу вельми важливого діла.

Хто ж я такий, що взяв на себе ношу гуртівника українських міщан, хто ж я такий, що став диктувати свою волю й уподобання тисячам людей, хто ж я такий, що посмів вимагати від поспільства чистоти помислів і вчинків, заборонив сумніватися, не випробувавши себе самого? Але хіба це можливо — перевірити себе наперед? Чим — коли і смерть здається якимсь неясним і зовсім не страшним маревом, інколи навіть заманливим пишним погребальним ритуалом, аж поки не стане

вона перед тобою у всій своїй голій жорстокості й ти усвідомиш суть справжнього небуття? Чим — коли й тюрма виглядає здалеку обителлю спокою й відпочинку від мирської суєти, а тієї безвиході не спроможний уявити собі доти, доки темінь не засліпить очі, сморід не заб'є дихання, а простір обмежиться трьома кроками вздовж і двома завширшки? Чим — коли й кохання здається раєм, аж поки справжній біль не вселиться в кожну клітину мозку, серця, пальців, уст, і ти замість блаженства в жадану мить солодкої близькості передчуваєш наближення неминучої втрати? Чим — коли, проповідуючи високу ідею, не знаєш ще своєї власної марноти і, завдаючи собі на плечі все більше й більше вантажу, не можеш знати, яка крихта ваги придавить тебе до землі? Як можна наперед збагнути себе самого, правоту своїх вчинків, коли, осуджуючи противника, не завжди впевнений єси, що правда не за ним?

Сумніви увірвалися ордою в душу Рогатинця, в сумнівах шукає він виправдання для свого вчинку, в сумнівах хоче визначити самого себе — ким він був, ким став, ким повинен бути далі. Не марнославство мучить його — Юрій завтра прийде перед очі товариства і скаже все,що передумав, і прощення проситиме за зраду; він готовий стати найпростішим братчиком, але йому необхідно нині переконатися в доцільності розпочатого ним чину. А що, коли мають рацію єпископи, які прагнуть єдності, а не розколу костьолу й церкви? А що, коли правда за Вишенським, який закликає не до боротьби, а до самовдосконалення? А що, коли Наливайко — не захисник, а кровопролитник, який вицідить кров з народу, а нової ніде буде взяти?

Хто правий серед нас: просвітитель, войовник, анахорет чи примиренець? Ми не знаємо, бо переломлюється епоха і вона сама шукає поміж людьми речників, пробує, вивіряє, знаходить, відкидає, ми — породження її. Бо ж якби не боротьба церков, якби люди у всьаму світі не забажали нині конче визнати свою родову приналежність, хіба не робив би я досі сідла, хіба Вишенський не жирував би при дворі Острозького, Балабан супокійне правив би в якійсь церковці, а Наливайко тримав би в руках замість шаблі чепіги.

Мов яблуко на гілці, визріває новий час. Люди відчувають його народження, будяться, шукають, метушаться, а десь у надрах народу виповнюється нашими здобутками і гартується нашими втратами чийсь розум, мусить так бути, і колись освітлений променем нового часу підніметься сей муж і вчинить непомильне й велике. Хто це буде і чи народився вже? Чий досвід прийме, чию дещицю праці візьме, що відкине й осудить? І звідки прийде він: з крилосу, з братства, з келії, з Січі, з багацького будинку чи з вертепу?

Де мудрий книжник, де дослідник віку цього?

А як повинен жити я, щоб і в мене було взято мою лепту для справедливого діла?

Лист з печаттю й підписом берестейського єпископа Іпатія Потія дрібно тремтів у руці Гедеона Балабана — львівський владика вперше злякався.

Досі не боявся нікого. Царгородський патріарх Єремія погрожував йому позбавленням сану, київський митрополит Михайло Рогоза оголосив анафему за окрутництво в тяжбі з Успенським братством, а Балабан далі правив своєю єпархією і раз у тиждень писав вірнопіддане послання архієпископу Соліковському, який, зрештою, не вимагав від нього плати совістю за єпископський жезл.

Були, щоправда, хвилини, коли Балабан ждав не пастирського наказу покинути резиденцію на святоюрській горі, а розлючених прихожан, які за останні сім років тричі вирушали, озброєні палицями й камінням з міста і з погрозливими криками переходили мостом через Полтву. Рятував господь: на початку Сокільницької дороги ціпаки розганяли натовп, але й за це ні бургомістр, ні архієпископ не вимагали в Балабана плати. А втім, намовляв його один пройдисвіт, щоб поклонився Соліковському,— не пішов, чекав запросин. І готовий був

зробити все, що вимагатимуть від нього, аби лише вивільнитися від братського зверхництва. Та архієпископ запросин не присилав.

Перший раз виступили братчики Успенської й Онуфріївської церков — мстити за печатника-умільця Івана Друкаревича, якого Балабан посадив у яму при церкві Юра і вимагав від нього сплатити борги батька службою в тільки що заснованій крилоській друкарні. Хтозна, може б, Іван і погодився, яка ж бо різниця, з якої друкарні виходитимуть у світ книги — братської чи єпископської, та на третій день ув'язнення сухотний Друкаревич віддав богові душу.

Другого разу ціпаки врятували Балабана від роз'юшених галицьких передміщан. Слуги єпископа спіймали ввечері священика Благовіщенської церкви Іоанна, який погодився стати дидаскалом братської школи, і прив'язали до церковних воріт. Нещасного Іоанна, непритомного від страху й мук, побачили вдосвіта парафіяни, які прийшли до утрені.

Втретє вирушила з Краківського передмістя процесія монахів. Це було два роки тому. Саме тоді успенські братчики перенесли друкарню з шкільного будинку до Онуфріївського монастиря. Балабан із стома слугами напав уночі на друкарню, верстат було поламано, а монаха-друкаря Мину єпископ наказав прив'язати до воза й відправити до Крилоса, що біля Галича. Монахів ціпаки не розганяли — заступили їм дорогу.

"Ти убійця й ненависник добра,— писав до Балабана патріарх Єремія.— Ти чиниш не як єпископ, а як ворог божий. Ми тебе відлучимо від церкви".

Гедеон не боявся. На кожній відправі виголошував братству анафему.

Кликали єпископа на суд братчики. Він сказав на те погордливо: "Хто мене там судити буде — шевці, кравці, ковалі, чорна чернь?"

Київський митрополит викликав Балабана на собор у Берестя. Єпископ власноручно побив посланця і на собор не прибув.

Соліковський щодня приглядався до ляльки-Балабана і не посмикував за шнурок. Усе йшло якнайкраще, не треба поспішати; жвавішими були ляльки двох інших православних владик — Терлецького і Потія. А зовсім недавно архієпископові довелося робити ще одне опудало — такого собі сутулого парубійка з ніздрюватим обличчям і прогнилими зубами. Він зсукав його з кінської шерсті.

...Антох Блазій тихо вислизнув з друкарні, залишивши там розгублених складальника, прасаря, Юрія Рогатинця, і швиденько почимчикував провулком попри королівський арсенал. Дивився в небо і бачив слід ангела — бліду, гейби димок, смужку, що поволі розпливалася в паркому повітрі. Антох завернув до архієпископського палацу, глянув на вікна і уздрів: голуб злетів з карниза, стрімко піднявся в небо, він був тепер подібний до святого духа, якого малюють на церковних склепіннях; голуб потріпотів у висоті — благословив богоугодне місце, а потім полетів у напрямі Юрського собору. Антох пішов услід за ним.

"Вимаже мене із списків... Мене — першого фундатора братства? А то яким правом? І чому ти, чому саме ти, а не хтось інший взяв у братстві верх? Чому не я? Не така сама голова, не такі руки, не така кров тече в моїх жилах? Хто ти єси, що на самого єпископа замахнувся? На православного єпископа, господи мій! А мене до злодіїв прирівняв... Сам злочинець — церкву нашу русинську руйнуєш! Ісусе Христе!— зойкнув Блазій, усвідомивши в цю мить, що не за гроші болить його душа, а за віру.— Діво Маріє,— розпалював він себе,— таж за неї, віру Христову, святі мученики гинули на шибеницях і в темницях... Апостоле Павле, тебе ж повісили вверх ногами і ти не розкаявся, не відступив, а я, мізерний хрущ, пішов за боговідступниками, за антихристами!"

Антох аж підбігав, так хотілося чим швидше допасти до руки владики і стати першим слугою й захисником православного єпископа.

"Мене злодієм назвав! То я стану ним, та не для своєї користі — для блага святої церкви!" — зблиснула враз у голові Блазія спасенна думка, і він таки побіг, обливаючись потом.

Єпископ з недовірою й тінню гидливості в очах приглядався до парубійка, якого тільки що бачив у товаристві Рогатинця.

— Ваше священство,— припав Антох мокрими губами до руки Балабана,— дозвольте служити вам вірою і правдою...

— Чому це чиниш? — висмикнув руку Балабан.

— Єретицьке то зборище, душу свою погублю!

— Праведна думка осінила тебе, мій сину, але звідки я можу знати, що не зрадиш так само й мене?

— Я доведу... Господь підказав мені, коли я біг до вас, зляканий безоднею свого гріха. Ключ від скарбниці вам передам...

— Сатана...— аж затрусився єпископ.— І ти смієш мені говорити про таку послугу? Та як ти зважився хоча б помислити, що я візьму його з твоїх рук?!

— А я на тацю... на тацю церковному служці покладу...— опустив очі Блазій.— За четвертину, ваше священство, жити якось треба...

— Диявол! — просичав Балабан.— Іди пріч, не оскверняй мого порога! На тацю він...

— Саме так, владико, на тацю...

— Тьфу на вас, смердяї! Та у вас не гріх і красти...

— Я це саме подумав, коли біг сюди.

— Ну йди вже, йди... Тільки затям — за восьмину.

З відчуттям полегші, ніби висповідався і запричащався, вертався Антох з Юрської гори.

Миколаю-угоднику, а я помислював чортові запродати душу... Рівноапостольські Космо й Дем'яне, а я подумував про католицтво!.. Віру славну православну зрадити... Блазій хрестився і проказував уголос "Отче наш". Церкві русинській буде служити Антох, чуєш, поганий Рогатинцю? А вас з торбами, з торбами на Клепарів, голодранці!

Того дня Блазій зробив відчайдушний крок: він вирішив зайти до пивниці Корнякта. Давно марив: колись таки переступить той заповітний поріг, за яким бенкетує вищий світ, і хоч погляне і розповість потім комусь, у розповідях додумає, примножить свою втіху, але ні разу не міг зважитися й підступити близько до пишної брами, над порталом якої розкошували каріатиди. Йдучи з Ринку на Руську, він обгинав ратушу, щоб хоча трошки наблизитись до заказаного місця, і з душевною скрухою тюпав до Лисого Мацька. Нині ж, пройнятий почуттям гідності й самоповаги,— адже служить не простакові Рогатинцеві, а самому владиці,— рішуче попрямував до брами Корняктового палацу.

Біля самого порога стало до млості страшно: з-під балкона дивилися на нього, насмішливо й глузливо, каріатиди, і стерпнула спина в Антоха — а що, коли у сутінних кутах подвір'я стоять слуги, які виштовхають його на вулицю, ще й поб'ють?

Йому тепер згадалося, з якою впевненістю й незалежністю він заходив до "Браги" або ж до корчми Лисого Мацька; Антох у цю мить пожалів, що зважився на такий нерозсудливий крок,— кожен знай своє місце під небом,— але переміг хвилевий страх і зневіру, як не нині, то вже ніколи не переступить самого себе, і життя його залишиться таким, як було... Ну, ще один крок, ще, ще, Блазію, і ти вже не будеш більше Блазієм, а кимось зовсім іншим, переможи себе, не прій, напусти гідності на своє обличчя!

Наліво — сходи вниз, це ж до того підвалу, до тієї обітованої пивниці, ось зійди чотирма східками, діткнися до дверей, натисни злегка. О царице небесна, двері немовби самі відчинилися нарозтвір, не рипнувши навіть, і вже Антох стоїть у підвальному залі на викладеній різнокольоровими плитками долівці. Вікон у пив'ярні немає, а ясно, мов надворі, сотні свічок горять у химерних канделябрах і павуках, стіни завішані шпалерами, на яких виткані дивовижні звірі, дубові столи вишикувалися один за одним у глибину залу, біля столів стільці, за столами — панове. Які ж пишні, в атласах і кармазинах панове, обличчя в них спокійні й безпечні — хто це: купці, посли, лавники, райці, а може, серед них сидить сам бургомістр, сам староста, сам архієпископ?

Антох уже й не витирав спітнілого обличчя, тільки для чогось то розстібав, то застібав сіренького каптана; на нього, слава богу, ніхто не звертав уваги, він обережно повернув голову вправо і трохи заспокоївся, побачивши шинквас, за яким стояла пишна молодиця в чепчику й запитливо поглядала на дивного клієнта.

Аптоха зрушило з місця, він підійшов до ляди; хтось казав йому, що посполитим не дозволено тут сідати за стіл, а навстоячки дають випити. Тільки .ж дорожнеча яка... Але Антох мав гроші — процент за продані книги, йому нині не було їх шкода, а хоч би й пошкодував, то відступати було нікуди. Блазій поклонився молодиці в чепчику й мовчав, а вона щораз суворіше дивилася на нього. Антох уже готовий був утікати, він навіть подумав у цю мить, що якби йому вдалося вийти звідси цілим, то зайшов би до Лисого Мацька і напився б до чортиків і ніколи сюди

більше не заглянув би. Та було пізно: він згадав — на своє лихо чи на щастя — чорта, і ось з-за колони, що посередині зали підпирала стелю, вийшов пан у високих довгих штанях і високому капелюсі.

— О, поклін вам, пане Блазій! — вигукнув пан, і Антох упізнав чорта. І хоч зустріч з ним була такою недоречною після споглядання ангела небесного, все-таки увійшла в його душу полегша, мов прохолодний легіт у спеку. Хоч воно й нечиста сила, але таки сила — не посміє тепер шинкарка вигнати його.— Сідайте біля мене, ось тут,— запросив чорт.— Ви, наскільки пам'ятаю, полюбляєте іспанський алікант... Пані Марисю, принесіть нам сулію аліканту!

Блазій балушив очі на чорта: той сам із зизуватими очима, гачкуватим носом і гострою рудою борідкою. Антох крадькома позирав на його ноги, але штани прикривали їх аж до долівки; чорт помітив погляд Блазія, посміхнувся і, наливаючи в пугарі вина, спитав:

— Ну, то як удався візит до його священства Балабана?

— О господи...— склав три пальці Антох, щоб перехреститися, та вмить зміркував, що як чорт щезне, то його, Блазія, виженуть з-за стола, він опустив руку й мовив з гідністю: — Ангел божий показав мені туди дорогу, пане Антипе.

— Чи ж я не говорив вам колись, що все суще на світі — чисте й нечисте, святе і грішне — існує з повеління бога? Випийте...

Антох завагався, треба ж берегтися, щоб не пропити чортові душу, але згадав, що має гроші, він сам за себе розплатиться, і вихилив пугар. Божественний напиток розлився по всьому тілу, дійшов до голови, до ніг, до кінчиків пальців; Антох почав сміливішати, випив ще, відсунув пугар і, реготнувши, плеснув чорта долонею по плечу.

— А щоб тебе чорт побрав!

Йому стало добре, цей дідько навіть досить милий, і що він може Антохові вдіяти, коли у нього свята служба у глави православної єпархії! Антипко криво посміхнувся одним кутиком рота.

— Тебе побере, це вже видно,— сказав, помітивши, що в Антоха чорніє вже другий зуб.— Тільки ти не квапся покидати Рогатинця, маєш час...

— Ге, ти багато знаєш, але не все. Я... Ану наливай, чорте, коли вже запросив мене за стіл. О-о, досить. Ххе-е, благодать! Я того Рогатинця... Нічого не маю проти нього, він теж так, як і я, за віру православну, але пихи його не можу перенести. На самого єпископа підняв руку, то як це так: за віру православну і — проти православного єпископа? Га? То я ключ від скарбниці, чуєш, братський ключ передам його священству, а він має кого послати, щоб скарб той, з єпископської пастви зібраний, святій церкві віддати...

— О, це цікаво,— примружився чорт.— Але ти все одно не квапся і з цим, Антоху...— Він кивнув Блазієві, щоб той нахилився, і щось прошепотів йому до вуха.

Блазій довго дивився на чорта каламутними очима, ніби не розумів, що той йому сказав, потім стенув плечима.

— Папу щоб визнав? А яке діло чортам до папи і взагалі до церкви?

— Який ти дурний... Де нема ксьондзів, попів, там і чортів не буває. У світі, Антоху, все створено за образом і подобієм господнім. Король подібний до бога, ти ж на болотного чорта схожий. Бог створив пекло, щоб людей карати, а королі — тюрми. Хіба львівський кат не служить старості, хіба староста може без нього обійтися? Ну, а що не сидить з ним за одним столом, то й ми не сидимо з папою, навіть з архієпископом — ні.

— Та воно ніби так,— намагався второпати чортову мову Блазій.— Але чому ти тоді не за патріарха?

— Таж вони туркам служать або ж Москві. А ми в Речі Посполитій живемо. І твій Балабан — теж. А Польща — під папським зверхництвом. Тож мусять і Балабан, і всі православні єпископи зрозуміти, що не турецький і не московський хліб вони їдять! — уже сердився чорт.— А ти чиє вино п'єш?

— Та й то правда... А таки правда!— уже тверезів Антох.— Але ж, братку, це віру треба зрадити...

— Віру? — засміявся чорт.— А що таке віра? її ж люди видумують. А ти, Антоху, хіба не людина? Чому хтось, а не ти сам, має керувати твоєю совістю? Чому Рогатинець проповідує свої думки, а ти не можеш? Адже думаєш інакше, ніж він, я бачу. Ти ж не черв, най тебе бог візьме, пане Блазію, а людина!

— Та я весь час так думав! — вдарив себе у груди Блазій.— Але мені, темному, втовкмачували інше — на мою муку, на приниження, щоб я слугою був. А я хочу бути паном. Чуєш, чорте,— паном!

— Чую, як же ні... А більше не пий, Антоху, ти вже готовий. Запам'ятай лише: день у день втовкмачуй Балабанові, хай знає, чого жадає простий люд. Ти ж поки що простий. Почекай... Віднині маєш право щодня сідати за цей столик — тобі завжди сюди подадуть шматок хліба, рибу і кухоль пива.

Перед вечором чорт вивів Антоха з пивниці, взяв під пахву і поніс його тим самим провулком, яким він сьогодні йшов услід за голубом. Кинув у кущі біля королівського арсеналу, витер об штани руки і провалився під землю.

На другий день Соліковський сукав із кінської шерсті ляльку Антоха Блазія.

...Лист від Іпатія Потія дрібно тремтів у руці єпископа Балабана, він ще і ще раз перечитував його і не міг йняти віри, що на нього, династичного владику, так підступно наставили капкан берестейський єпископ Потій і луцький єпископ, ненажера й розпусник, Кирило Терлецький.

Та хіба ж не вони, такі вже затяті руснаки, такі вже гарячі православні, а найпаче митрополит Рогоза, картали його і від церкви відлучали за війну з братством? А самі потаємно, щоб місця добрі захопити, погодились на унію з костьолом, і тепер вони із Соліковським купно самі з братством розправляться, а йому, Балабанові, замість білого митрополичого клобука приход Миколаївської церкви віддадуть... Бо не слухав Блазія. Боже, звідки він МІГ знати, що устами цієї мерзоти говорить сам Соліковський? А скільки разів хотілося Балабанові, сполоханому роз'юшеною паствою, побігти до архієпископа і на колінах просити, щоб визволив із патріаршої неволі. Але ж бо ні — що скажуть православні єпископи й митрополити? Лисиці... Вовки!

"Повідомляю сим,— Балабан ще раз перечитував Потієве послання,— що я і луцький владика Кирило Терлецький, порозумівшись з митрополитом Михайлом Рогозою, помислили вчинити богоугодне діло — звільнитися від пут патріархів, які запродали себе невірним і рачать нашу нещасну, сліпу церкву, що синагозі уподібнилась, віддати в наругу московському цареві, і осінити римським апостольським хрестом усю неукую Русь, ту плюгаву обору, що народом українським себе називає. Ти ж, Гедеоне, благородну рать розпочав проти бидла і глупих простаків, і коли ми тебе усовіщали, то з тим токмо наміром, аби ти зрозумів, що тільки в спілці з римською церквою можеш їх перемогти. Ти цього не хотів зрозуміти і тому не можеш стати першим між нами. Та коли не хочеш бути останнім, приїжджай у Берестя. Як ми повернемось з Рима поблагословлені папою, то приймемо тебе і ти підпишеш акт унії".

Коли вони встигли змовитися за його спиною? Рогоза — цей ревнитель православія, який каплицю Трьох святителів братчикам освячував, а Балабана віддавав анафемі! Але чи ж то за його спиною? Хіба отой гнилозубий Блазій не нашіптував йому день-денно, щоб піти на поклон до Соліковського і подякувати йому за те, що посилає ціпаків проти походів черні на Юрську гору? Що тепер діяти, в який бік кинутися? До Соліковського — пізно. Поїхати нині ж у Берестя і стати четвертим у сонмі відступників? Четвертим — йому, єпископові, якому снився митрополичий престол? А що, коли примириться з братством і зажити слави захисника православія перед уніатами?

У двері єпископського покою хтось постукав. Гедеон склав листа і ждав. До покою увійшов диякон Юрської церкви.

— Владико,— мовив диякон, подаючи єпископові великий ключ,— якийсь парафіянин поклав служці на тацю і просив передати особисто вам.

Балабан кинувся до диякона, вхопив ключа.

— Умгу... Іди. Або ні, почекай...— Він сів за стіл, взяв аркуш паперу і довго писав. Потім засвітив свічку, дістав з шухляди сургуча, накапав на сувій і відтиснув печатку.— А тепер, у цю ж хвилину,— подав сувій і ключ дияконові,— йди до братського дому на Руській і віддай сеньйору братства Юрієві Рогатинцеві.

Випав сніг на Михайла — святий архістратиг приїхав на білому коні. Якраз у той день з далекого студеного краю повернулися віце-сеньйор Іван Красовський і скарбник Хома Бабич на критих шкіряною будою санях і, вихудлі, зморені, ледве позаносили до братського будинку дари московського царя: п'ять сороків соболів, п'ять сороків куниць, ікону Ісуса шириною в півтора ліктя, а висотою у два, ікону владичиці з младенцем і золота чистого для прикрашення чесних ікон цілий фунт — щоб величнішою була Успенська церква, ніж римські костьоли, які

своїми світлими прикрасами, благоліпієм, органами православних християн до себе притягають.

Безцінні подарунки привезли братчики від царя Федора Івановича, а найцінніше — тепло людей руських, в яких мешкали, перебуваючи в білокам'яній Москві, їх співчуття до боротьби народу православного з латинниками на Україні. То подумав Юрій Рогатинець, що ніхто вже не в силі спинити їх братського чину, бо визнав їх і став за ними православний світ.

Велика була радість на братській сходці: постановили збудувати ще не бачену у Львові за красою і величчю православну українську святиню, фортецю віри й науки і запросили для звершення цього діла італійського зодчого Павла Римлянина, який прославився будівництвом Чорної кам'яниці Лоренцовича, а ще більше—готичної синагоги, фундованої сеньйором єврейської гміни Нахманом Ізаковичем.

Скарбником братства, з причини хворості старого Бабича, вибрали в лічбі спритного поборця пожертв на братські потреби Антоха Блазія, він-бо ревно покаявся, що трутного зілля більш не вживатиме і братству хоче вірно служити.

Соболів продали за дев'ятсот п'ятдесят золотих, куниць — за шістсот, а ще від молдавського господаря Єремії Могили цілу тисячу отримали, то як тільки потепліло, сповістив дзвін Кирило на Корняктівській вежі про закладення каменя під Успенську церкву.

У той же самий день ,на архієпископській відправі в катедрі промовляв з амвону Соліковський.

З вигляду він був спокійний, не піднімав уверх рук,запрошуючи господа в свідки чи на допомогу, тільки пальці до білоти в нігтях стискали поруччя амвону, він не закликав нікого, не вмовляв і не чекав

підтримки — архієпископ доводив до пастви своє рішення так, як повідомляє регіментар військо про початок війни.

— Переможець, який не знищив вільних установ завойованого краю, мусить чекати загибелі. Втрачена воля, коли вона ще живе в умах підданих, стає хоругвою ребелій. Чого ми дочекалися: козацькі ребелізанти під проводом якогось Наливайка сваволять на Волині й дотисваволитимуть — як не ці, то інші,— доки підкорений народ держатиметься своєї віри. А в нас під боком закладають схизмати свою синагогу. І ми, безпечні й сліпі, спокійно споглядаємо, як множиться гніздо гадюче! Колонії свої треба вводити на підкорений терен, і я роблю це на власну руку, бо не послухали моїх просьб ні гетьман, ні король. Я закликаю вас, правовірні католики, вийти у великодню п'ятницю на інавгурацію [32] ордену товаришів Ісуса — єдиних божих сподвижників, які мають силу оновити нашу приспану віру, нашу снагу і здольність до боротьби із схизматами. Не бійтесь бути жорстокими, вірний син ойчизни має право йти проти законів милосердя, і всі його вчинки вважатимуться чесними й похвали гідними. А коли хто знайдеться серед вас, відданий Ісусовому серцю, і прийме у свій дім хоча б одного єзуїта, тому прощені будуть усі гріхи.

У великодню п'ятницю біля катедри зібрався натовп — найпобожніші католики, а особливо жінки, пропихалися наперед, щоб зблизька побачити рицарів Ісуса, вістка про яких розкотилася по всьому світу — від Іспанії до Хін, а до Львова входять уперше, щоб захистити святий костьол від схизматів.

Вони увійшли через Краківську браму, наче справжні пілігрими з далеких світів. Попереду крокував молодий суперіор [33] майбутнього єзуїтського дому патер Лятерна — в чорному капелюсі з широкими загнутими крисами; на поштивій віддалі від нього — три коад'ютори [34] в рогатих беретках, їх смиренні очі дивилися повз людські обличчя, зосереджені в споглядданні святої мети, яку бачить єзуїт кожної миті, тим паче на людях. За ними йшов осел — символ Христового тріумфу; за ослом петляв, наче спутаний, монах у чорному катівському каптурі з

прорізами для очей і рота, він ніс у руках хрест, а в кінці — кількоро монахів, простоволосих, з палицями й гудзуватими шнурами в руках.

Процесія зупинилася напроти катедри, єзуїти помолились і пішли вбік Галицької брами: неподалік неї стояла непоказна каплиця, в якій досі молилися тільки жебраки.

Убогий вигляд рицарів Ісуса і те, що вони не заходять до величного й розкішного костьолу, а йдуть приймати благословення в Жебрацькій каплиці, їхня відреченість від мирських суєт, зворушили юрбу, жінки побігли слідом за процесією і вклякли на мокру землю, не оголюючи колін, а за ними й деякі чоловіки.

Юрій Рогатинець стояв посеред вулиці, мов загублений, діймало його тремке відчуття тривоги. Зловістям віяло від цієї чорної процесії, а ще на дні серця лежав терпкий осадок після вчорашньої розмови з Гретою. Він пробував примиритися з нею.

"Ми бідні з тобою, Грето, ми однакові, чому нас має різнити віра. Ти зрозумій: багаті, поляки то чи русини, мають іншого бога, ніж ми".

"Неправда,— відказала якось кволо й невпевнено,— ми з панею Дорогою Лоренцовичевою одному богові молимося..."

"Що у вас спільного може бути з панею Дорогою? Єзуїтство тим і страшне, що воно прибирає машкару скромності й ловить душі бідних простаків. Грето, тебе обплутують, і мені тебе жаль. Зійдімось знову, забудемо ту суперечку..."

"Пані Дорота все знає...— сказала Грета, зречено глянувши на нього. — Завтра, Юрку, я тобі все скажу".

Рогатинець перебирав поглядом голови жінок, які стояли на колінах, і легшало в нього на душі: Грети між ними не було.

Коли поріділо біля катедри, Шимон Шимонович уздрів Рогатинця, підійшов до нього.

— Ви знаєте, пане Юрію, я ще не бачив, щоб так багато ослів віддавали честь одному,— засміявся Шимонович.

— Не до сміху, пане поете. Ви — поляк, вам не страшно. А на наш русинський край іде чума.

— Львів усе одно залишиться русинським містом, ніхто не в силі цього перемінити, пане Рогатинцю, запам'ятайте. Мій народ колись це зрозуміє. А втім, розуміє й нині — я також з народу. Тільки не замикайтеся від світу на своїй тісній Руській вулиці. З вашої школи молодь повинна глянути колись на великий світ, далеко ширший, ніж Україна. Не дайте занидіти їй у притворі з Часословцем і Октоїхом. Латина — не тільки словоблудіє, як мовлять ваші проповідники, а й вікно в науку.

Рогатинець не відповів: з боку Жебрацької каплиці донісся лемент жінок, і вони, кожен окремо, поквапилися туди.

На паперті каплиці перед архієпископом Соліковським стояли на колінах суперіор і коад'ютори, монах у каптурі тримав піднятий у руці хрест, а простоволосі монахи, оголені до пояса, мовчки били один одного палицями, шмагали гудзуватими шнурами, осел кричав, ніби виригував із себе монаший біль; криваві басамани вкрили спини покутників; жінки вголос ридали, піддаючись екстазові, деякі пані зривали з вух сережки, знімали з ший кольє і кидали на паперть, а коли бичування закінчилось, до Соліковського підбігли дві жінки і, падаючи перед ним на коліна, закричали:

— О Єзу, о Єзу! Ми приймаємо їх, святих мучеників, захисників наших!

Рогатинець пропхався вперед і застогнав: він упізнав дочку покійного аптекаря Лоренцовича Дороту і свою малжону Грету.

Мов ошпарений, біг додому на Руську. Невідома досі сила страху гнала його, він ще не знав, що буде робити, в кого питати поради, але чув: за ним валить брудна хвиля потопу, яка заллє нині все місто. Лише кілька бузувірів удерлося до Львова, і їм викрикує дику осанну юрба, і в тій юрбі — його Грета. А що буде завтра, потім — всі одуріють, скоряться, озвіріють і зітруть все те, що збудував він з братчиками на землі і в душах. І ніхто не допоможе — далеко православний світ.

Він похапцем зібрав свої речі у мішок, побачив на підвіконні оздоблене візерунками сідло і сагайдак, вишитий золотом, узяв їх і, не замикаючи дверей, пішов до братського будинку на Руську.

Біля дверей стояв диякон Юрської церкви. Він подав Рогатинцеві сувій, запечатаний сургучем, і ключ. Юрій сполотнів: він упізнав ключ від братської скарбниці.

Сидів у братській ізбі за столом, застеленим білою скатертиною, на столі хрест, підсвічники і братська скринька,— що це, Красовський, не дочекавшись його, скликає сходку? Екстраординарну? Протиєзуїтську? Юрій перечитував Балабанового листа, і все інше, крім тої пропасті, яку мережкою заступили єпископські рядки, здавалося марним, смішним, непотрібним. Яка сходка, кого вона врятує? Усе, що виростало роками, упало за один день, вони — мов діти, які будують з піску фортецю, а ту іграшкову твердиню за одну мить розвалює ногою дужий гевал або ж розмиває злива. Жменька білоголових дітей під високою стіною тюрми...

Одного не міг зрозуміти — чому Балабан? Чому ворог ворога сповістив про небезпеку?

Двері до ізби рвучко відчинилися, чорнобородий Іван Красовський зупинився біля стола, видихнув:

— Нас б'ють, але й правда наша! Послання від Вишенського прийшло!

Красовський здивувався: чому Рогатинець не схопився, ні слова не сказав? Адже це його замисел — написати листа до патріарха Єремії з просьбою, щоб той розшукав через своїх посланців Івана Вишенського на Афоні й передав йому ревну просьбу братчиків: хай приїде мніх Іван до Львова і проповідує в Успенській церкві.

— Ти слухай, слухай, Юрку! — Красовський розгорнув дрібно списаний лист паперу: "Посланіє до всіх обще в лядськой землі жив'ящих".— "О люта страно грішна, плем'я злоє, синове беззаконія! Од глави і ног оструліли єсьте, осмраділи єсьте гноєм, несть місця цілого од гріховного недуга: все струп, все рана, все пухлина, все неправда, все лукавство, все лжа..."

— Це правда, свята правда...— не підводячи голови, мовив Рогатинець.— Тільки то дуже легко глаголати пророчі слова з теплої келії після порції бобу чи квасолі...

— Я тебе не розумію, Юрку,— розвів руки Красовський.— Ти ж сам говорив: кого ми протиставимо Скарзі, Соліковському? І вже маємо — Вишенського. Уїдливого, лютого, праведного. Адже ми беззубі: нас лихословлять, а ми благословляємо, нас переслідують — ми терпимо, нас лають — ми молимося, ми стали як сміття для світу, як ті покидьки!

— О, так!..

— Тому скличемо сходку сьогодні по великому ділу всього нашого народу: постановимо надрукувати посланіє Вишенського во мнозіх екземплярах, а королеві супліку складемо. Скажемо: немає в нас уже більше терпіння. У мурах Львова чотири народи живуть. Вірмени свій уряд мають, жидове — теж, тільки старожитній натуральний народ русинський — ніби в єгипетській неволі. Дзвони сказали нині сплутати,

щоб ми ними не кликали Наливайка...— Красовський зблиснув очима й ударив кулаком по столі.— Але ж урветься терпець, і ми самі до нього підемо!

— Не підемо,— підвів очі Рогатинець.— Ніхто не піде із своїх домівок, від дітей своїх, від церков, від ринкового смороду. Від голови до ніг острупіли єсьмо... Не треба сходки. На, читай...

Рогатинець подав Красовському Балабанового листа і ключ від скарбниці. Іван пробіг очима листа і зажмурився.

— Сходку! Доконче нині сходку! Я посилаю дзвонаря із знаменням до всіх братчиків.

Не відказавши й слова, Юрій пішов з ізби. Пішов до Блазія. Не знав, що скаже йому, можливо, й нічого не скаже, навіть не плюне в його пику. Але побачити мусить. До Рогатинця надто повільно добиралося усвідомлення тієї неймовірної зради, яку задумали церковні ієрархи. Перед очима постало благородне пастирське обличчя митрополита Рогози і — незнайомі — Потія й Терлецького, певне, теж благородні, та Юрко не міг тепер співставити їх зовнішні личини з потворністю наймерзеннішого вчинку, тому шукав Блазія, щоб побачити його ніздрювате обличчя, гнилозубий рот, схопити сам образ зради і накласти його на достойні лика ієрархів.

Але як це так, що вони, а не Балабан!

Юрій зупинився перед халупою під міським валом неподалік зброярні. Потермосив дверима, ніхто не озвався, і закляв Рогатинець:

— Нехай пусткою стане мешкання твоє і нехай пожильця в нім не буде...

Він подався до Лисого Мацька, той може знати, де Антох.

— Дай, Мацьку, вина,— сказав, важко сідаючи на лаву.

— А то що в лісі здохло? — аж сплеснув у долоні Мацько.— Пан Рогатинець просить вина?

— Ісус Христос теж причащався. Налий, Мацьку... Корчмар заметушився, гукнув синка, за ляду вийшов учень братської школи — Роман Патерностер і знітився; як це він буде подавати вино панові провізору?

— Не неволь дитину до тієї роботи, Мацьку,— помітив Рогатинець хлопцеве збентеження.— Досить, що ти вже...

Мацько запобігливо дивився на Юрія — Роман безкоштовно вчиться в братській школі; батько не хоче, щоб він лихварив чи торгував вином у корчмі, він мусить піти далі, чей же вчаться і прості в чужих краях, хіба доктор Гануш багатий був, а вивчився в Італії, видно, пан Рогатинець хоче допомогти, коли так каже...

— То візьміть його зовсім до себе, в бурсу,— перехилив Голову Мацько, ніби вудочку закинув: а може, клюне.

— Ковтай, Мацьку, та не вдавися. Досить, що вчиться задаром... Ну, за твоє здоров'я... Слухай, Патерностере, Блазій пропав, зникла погань. Ти не знаєш часом, чиї він тепер стіни обтирає?

Мацько дивився на похмурого сеньйора й перебирав у думці всі можливі причини зникнення Блазія і прикидав усі свої втрати, які можуть статися, коли Блазій не знайдеться. Він натужно думав і враз ляснув себе долонею по чолі.

— Таж Антох у Корнякта п'є! Він до мене вже не заходить, а там сидить щодня.

— І ти цього досі мені не сказав?

— А чому я вам мав казати? Це ж я втратив клієнта, а не ви.

— Втратив і я... А віддавна він туди учащає?

— О, вже кілька років.

— Якби-то ми були знали...

Мацько заглядав в очі Рогатинцеві — хотів уздріти в них, що втратить він, Патерностер, від братської неласки до Блазія: чи далі продаватиме книги, чи буде Роман вчитися в братській школі задарма, та нічого не міг відчитати з потемнілого обличчя пана Юрія.

Рогатинець залишив вино недопитим, вийшов з корчми. Довго стояв на розі вулиць Руської і Шкотської. Уже не страх, а байдужа безнадія огорнула його. Все, що задумав колись, було облудою. Власть імущі дотепер тільки приглядалися до братчиків, а нині побачили ту дрібку їхньої сили, оцінили її, прикинули, якою може стати потім, і — зітруть. Той обузувірений натовп з-під Жебрацької каплиці як не нині, то завтра, розвалить їх дім, книги спалить, друкарню потрощить, підмурівок нової церкви осквернить, а захисту ні в кого шукати, пастирів нема, братчиків жменька... Десь там, на просторі, гуляє Наливайко з козаками, а що вони, міщани, можуть вдіяти під цими мурами, безоружні. Піти до Наливайка?.. Але ж не кличе, не знайшовся іще муж, який наважився б підняти народ... Мніху Іване з Вишні, ти закликаєш очиститися від струпів, а очищених теж так само душать кліщами за горло.

Рогатинець глянув на ріг будинку, на якому вряди-годи хтось вивішував листок, навіть купці вихваляли свій товар над вікном Абрекової, і побачив приклеєний папір, на якому великими літерами було написано: "Bij Nali-wajkow! Bij schyzmatow!" [35].

— Оце і все,— прошепотів.— Сходка... Яка вже там сходка?

Почуття нестерпної самотності окутало його всього: усе, що мав, чим жив донині, утратив за один день — для чого тепер жити? Він схилився головою до муру і тоді почув на плечі дотик чиєїсь руки. Оглянувся.

— Грета?

— Ні, я Гізя. Ганна... Пане Юрку...

Висока, перетягнута в талії, з буйним чорним волоссям, що закривало обидва личка, дівчина чимось нагадувала Грету, але темний погляд очей був інший: доброта, з тугою й жаданням змішана, мовби чекала тільки одного його слова, щоб вилитися до краплі, і відчув сеньйор Юрій, що те добро уготоване для нього, що це єдине його духовне майно, якого ще не встигли відібрати, бо десь було заховане, а тепер з'явилося перед ним, щоб порятувати в безнадії.

Ця думка тільки промайнула і згасла, дівчина була дивно гарна у своїй доброті, але ж чужа, і Юрко пожалів, що не може взяти її за руку й піти світ за очі.

— Пане Юрку, ви так стомилися, я ж бачу. Кожного дня вас бачу, пощадіть себе трохи...

— Чи можеш допомогти мені, дівчино?

— Я кохаю вас. А більш нічого... Ходіть зі мною. ...Другого дня вранці Рогатинець з нудким передчуттям біди підходив до братського будинку. Він став і, опустивши руки, дивився на руїну. Вікна в ізбі побиті, скло валялося на землі, рами потрощені.

Він врешті зрозумів, що трапилося, і кинувся досередини. В ізбі порався Красовський. Його обличчя було в ранах, очі .заплили синіми пухлинами, у руках тримав переламаний братський хрест.

— Де скарб? — прохрипів Рогатинець.

— Скарб є,— відвернув голову Красовський, поклав хреста на стіл.— Тільки що тобі до нього? Іди, Юрку, у вежу. А завтра братство вирішить, що чинити з тобою.

Дзвін Кирило з прив'язаним до криси могутнім бильнем визирає кремезною чашею крізь східне віконце дзвіниці й мовчить. У нього відібрано голос, рух, а силу стриножено. Сонце ще не сходить, тільки рожевіють перисті хмаринки над Високим Замком. Невже дзвін мовчатиме, коли й сонце зійде, невже не він розбудить день?

А-а, марево... Мовчатиме він доти, доки цього захочеться повелителям. Що ми можемо... Що можемо? А ось по грошу склалася русинська громада і вилила дзвін — змогла... Руками витягли його братчики на останній поверх вежі — теж змогли. І вдарив цей дзвін, і пробудив сплячих — зміг! То чи ж не знайдемо ми в собі сили, щоб повернути йому голос, він же не тріснув, не надщербився, не вирвали в нього сердечко, він тільки спутаний. Та й не самі ж ми — он уже прислали допомогу брати з півночі...

Юрко Рогатинець не зімкнув очей усю ніч. Думав: а чи не надщербився він сам, чи не пролягла тріщина боягузтва через усю душу, чи зможе він ще раз стати серед побратимів і йти з ними. А чи повірять тепер йому? Що ж залишилося від тебе колишнього? — спитають. А я так відповім... Не дивіться на моє лице, воно змарніло, поникло, та душа в сумнівах скупалася, я ними перетер себе самого і знаю вже — не втратив відваги. Зважив марноту і силу свою — є в мене сила. Зміряв за одну ніч правду й неправду і кажу: хай благословенна буде шабля Наливайка — без жертв ще ніхто не виборов волі; хай святиться

сподвижництво Вишенського — слово його стане гострішим за меч; хай згинуть відступники — народ не прийме глевтяка, купованого зрадою. Я пошукав віри у серці своїм і знайшов її: вірю в прийдешнього мужа свободи, якому віддам крихту свого чесного хліба, вирощеного на моїй убогій ниві.

То слова, Юрку,— скажуть мені.— Що маєш ти таке в душі, чому повірити можна? І я відповім: маю любов. Я знайшов її. Чуєте, маю любов і вона не дасть мені бути слабким. Бо коли я роздам усі свої маєтки і коли віддам своє тіло на спалення, а любові в серці не маю, то я — ніщо. Хто це сказав? Мабуть, апостол Павло до корінфян. Бо коли я маю дар пророкування, коли можу навіть гори пересувати, то все одно без любові я — ніщо.

А в мене є любов. І хай вона тільки моя, тільки для мене, хай грішна й недозволена,— я стану заради неї знову сильним, заради неї не пущу більше страху в свою душу. Замало вам цього доказу, занадто він особистий? Але ж послухайте: хіба задля своєї гідності — а тільки вона може вберегти моє кохання — не піду я в тюрму й на смерть? Немає в черствих серцях, які не здатні по-земному кохати, шани до батьківщини. А може, я тоді злякався через те, що не мав іще тії любові?

Чутно кроки на сходах: йдуть братчики кликати на свій суд зганьбленого сеньйора.

Дайте мені йти разом з вами, бо час трудний і я ще буду вам потрібен. Через славу й безчестя, через хвалу й ганьбу, не знаний ще нині вам, та пізнаний самим собою, я йду. Хай не зайде сонце во гніві вашім.

Розділ шостий

КІЛЬКА УЦІЛІЛИХ СТОРІНОК МАНУСКРИПТА

З ВІДСТУПАМИ й КОМЕНТАРЯМИ

"...іж Потій, владика берестейський, і Кирило Терлецький, владика луцький, іменем митрополита київського Рогози їхали до папежа поклонитися йому і повіли, же суть прислані на тоє, аби унію прийняти. Папеж тому рад бивши барзо, отослав їх до короля по привілеї.

А повідають такожде, тілько їм можна вірити альбо й ні, як тое ся відбувало в Римі.

Мовлять, що київський митрополит аж у хворість упав по тому, як оттиснув печать і підпис свій поставив на тій супліці, що нею берестейський і луцький владики продавалися папежові, бо душею він за православіє істинно стояв, тілько витримати не міг патріарших поборів, которими патріарх Єремія купував собі пастирський жезл у турського царя. Я сам, бо єсьм справедливий православний русин, не якийсь там кламця на кшталт Блазія, мусив дати півтора золотих патріаршого побору, а за такі пенязі можна купити три з половиною гарнці найлучшої мальвазії. То сказав Рогоза: "Ми в нього, патріарха, такії овци, которих тільки доять і стрижуть, а не кормлять". А владики тое підхопили, підлили оливи до лампади: "І як же то так, що якійсь сходці торгашів, пекарів, сідельників, не смислящих у богословських ділах, дають право пересуджувати суди, установлені церковною владою, то лучше вже піддатися римському папі".

Як на мене, то вельми глупі і святому письму супротивні тії єпископські постулати, єж бо апостоли Ісусові такожде не були архієреями, а простими рибалками і теслями, але ж, як мовлять посполиті люди,— сова коли з'яструбіє, то вище літає, ніжли сокіл.

І зело погано іще вчинив патріарх, що не хтів цілковито довіритися прирожоному духовному лицю Рогозі, а настановив своїм екзархом [36] луцького єпископа Терлецького, оного же знали у всій єпархії яко грабіжника, гвалтовника й убивцю. Той же скомпонувався з

берестейським шахраєм, прости м'я господи, бо хто ж такий Іпатій Потій? Русинський пан, який давно совратився в католицтво, а потім притворно знову православним назвався і в ченці постригся, аби паству облукати і унію сотворити.

І тії двуликії владики, не дождавшись одповіді нашого справедливого Балабана, которого бог урозумив до братчиків навернутися, в септемврії 1595 року депутували себе до Рима з двома листами Петра Скарги: еден до папи Климента VIII, а другий до генерала єзуїтське го ордену Аквавіви.

Я міг би цього й не знати, але Юрій Рогатинець, якого братство скинуло з сеньйора за якусь немаловажну причину (чей не задарма сидів добу у вежі і безмін воску, который коштує цілих три золотих, на братський стіл поклав), але яко мужа вченого на Берестейський собор послано, аби книжицю проти відступників написав, ото пан Юрко, котрий з причини безжонства ходить до мене обідати, а за обідом і вином стає звичайним, як ми всі, все, що чув, мені — довіреному продавцеві братських книг розповів [37].

У грудні єпископів увели в залу Константина у Ватікані. Папа в білому вбранні, пурпуровому наплічнику й камаурі [38] возсідав на золотому троні під балдахіном в оточенні кардиналів.

Церемоніймейстер подав прохачам знак, вони впали. на коліна і, мов пси, лизали папі ноги, а Потій, не встаючи, тільки підвівши голову, подав святійшому акт унії. Папський секретар прочитав декларацію, потім — наперед складену відповідь папи, а владики весь час стояли на колінах. За тим їх привели до присяги, і ті присягали, поклавши руки на євангеліє, а опісля знову цілували папі ноги. Тоді великий Інквізитор розгрішив єпископів від гріхів схизми і дав їм право розгрішувати всіх, хто приступив до унії — на Україні і в Московії.

Бог буком не б'є. Козацький отаман Наливайко напав на Луцьк, зайняв його, розгромив маєток відступника Терлецького, сторожу вибив до ноги і забрав пергаментні документи з підписами духовних і світських осіб, які потаємно погодилися на унію. Ті документи він передав своєму братові Дем'янові, сповідникові князя Острозького, той віддав князеві, і аж тоді стало відомо поспільству про зраду Рогози.

Терлецький застав дома таку руїну, що отой напад катедральних жаків і братів Бялоскурських на русинський квартал у Львові виглядав супроти наливайків-ського погрому дитячою забавкою. У мене, приміром. було побито всього п'ять пугарів, випито й розлито три гарнці вина, і все це обійшлося мені в два золоті і двадцять сім грошів. А синок мій. хвалити бога, здоровий і хоч має шрам на чолі — вчиться добре. Наливайко ж, вічна тепер йому пам'ять, відплатив за нас сторицею.

...Ще не стемніло, як до корчми Лисого Мацька ввалилися два незнайомі гевали, плечисті, з довгими руками. Корчмар відразу збагнув, що то за птиці, вибіг із-за шинквасу з простягнутими руками, наче він міг заступити собою ляду, заставлену пугарями й суліями з вином та горілкою; один, вищий на зріст велетень, штовхнув Мацька в груди й гаркнув:

— Схизмат?

Мацькова жінка, яка давно звикла до непоштивих клієнтів, вийшла з комірки, де завжди сиділа напоготові,— часто находить стільки пияків, що Мацько сам не може дати ради,— й буркнула:

— А ми не знаємо, що це таке.

— І ми не знаємо,— підходив гевал до ляди,— а он там, на розі, висить листок, в якому мовиться, що треба бити схизматів. То шукаємо, де вони...— Він узяв пугар, постукав ним по ляді й спитав тихо:— Чому порожній?

Мацько, бачачи, що з цими гістьми заходити собі не варто, кинувся наливати вина, і поки він допав сулію й тремтячими руками перехиляв її над посудою, велетень брав один за одним порожні пугарі й кидав ними в стіну, поки не натрапив рукою на повний; тоді подав повний пугар товаришеві, який стояв мовчки з оскаленими білими зубами, потім узяв собі й сказав:

— Ми ще не були у вас, пане Мацьку, то будьмо знайомі: я — Бялоскурський, Янко, а це мій брат Микольцьо.

Жінка аж присіла за лядою, а Мацькові руки ще більше затремтіли, він згадав, як бідний Аветик черпав вино з ночв, пригощаючи кожного перехожого. "Добре, що хоч книжки продав",— подумав і чекав найгіршого, але збуйці перехилили пугарі, потім взяли ще по одному, понюхали й вилили на долівку; "рівно три гарнці",— підрахував Мацько, а Бялоскурські, посвистуючи, вийшли з корчми.

— А де Роман? — спитав у жінки Мацько, коли за

братами зачинилися двері.

— Таж у школі, певне,— відказала жінка. Біля Жебрацької каплиці спорожніло, смиренні єзуїти розійшлися по домах найправовірніших католиків, і стало в місті спокійно, як було перше. Бо нібито нічого особливого й не відбулося. Львів на своєму віку бачив уже й покутників, і біснуватих, навіть пророків. Мало того, в цій Жебрацькій каплиці вряди-годи з'являлася, а потім зникала чудотворна ікона божої матері; у страсний четвер на вікні кам'яниці Гуттера проступав на склі Ісус — весь у кривавих ранах. І то ще нічого: в судовій залі ратуші донедавна літала опівночі домовина з останками якогось міщанина, невинно засудженого до страти. Виповзала вона з могили на катедральному цвинтарі, піднімалася в повітря, ковзала по місячному промені до ратушевого вікна, гримотіла, лякала сторожу, і тривало це доти, доки війт з лавниками зібрались на пересуд і виправдали невинного, посмертно

записавши його в списки достойних мужів міста. До того ж усі міщани знали, що по суботах на Кальварії, а деколи навіть на бані Домініканського костьолу шабашують чорти й відьми — різні дива бачили львів'яни, то єзуїтські покутники ніби й не повинні були справити особливого враження. Та ось залишилося після них не знане досі збудження духу: старим хотілося молитви, жінки готові були на самопожертви, а молодим — жакам катедральної школи — забажалося крові.

Жаки снували біля катедри, не розходилися. Правда, коли побачили архієпископа, який у супроводі прелатів повертався з Жебрацької каплиці, готові були дати драла, але той зупинився, поблагословив їх хрестом, і жаки слушно прийняли це благословення як заклик до діяльності во славу божу, а що саме чинити — вони добре знали: не будуть же себе шмагати, навпаки — відімстять біль покутників на шкірі невірних.

Учень молодшого класу братської школи Роман Патерностер стояв біля венеціанського палацу й дивився на місто зовсім іншими, ніж учора, очима. Нині він дізнався від улюбленого дидаскала Івана Борецького таке, про що ніколи не міг і здогадуватися: Львів — місто русинське, давня столиця Галицького князівства. З болем і люттю доходило тепер до нього усвідомлення своєї нерівноправності в цьому місті, де чомусь первісний господар-русин мусить жити у відведеному панами кварталі, а не там, де йому хочеться; він згадав свого тата, який тихцем молиться православному богові й книги братські продає, а коли до нього зайде хоч би який задрипаний шляхтич, у пояс кланяється за ласку, мало ляду не лиже. Хлопець дивився на передвечірнє місто й щемко відчував, що любить його і що болить воно йому. "Ми живемо для того, щоб відібрати забране",— знову почув слова дидаскала Борецького. Хлопець стиснув кулаки, немов спробував відчути міць своїх м'язів, коли враз побачив, що його обступили жаки в чорних свитах і рогатих беретках. Подався назад, але кільце було замкнуте, один жак тицьнув йому під ніс дулю, перекривив:

— Паки-паки, дай, попе, табаки!

— На!— Роман і не спам'ятався, як це сталося, він зовсім не збирався вступати в бійку, їх же багато, та ось болість, яка щойно пройняла його, злилася раптом з образою: кров бризнула з розквашеного носа напасника, жаки на мить сторопіли. Роман скористався цією миттю, прорвав тісне коло і побіг у бік Руської. Чув за собою викрики: "Люпус, Наливайко! Бий го, господи помилуй!" Аж коло братської школи оглянувся — не було на вулиці нікого, він забіг до бурси й крикнув до спудеїв:

— Бійка буде, хлопці!

Проте до пізнього вечора ніхто не порушував тиші в руському кварталі, тільки хтось вивісив листок над вікном Абрекової: його спочатку побачив Юрко Рогатинець, а потім брати Бялоскурські, які вийшли з підвалу

Корнякта. Братчики розпочали сходку, не дочекавшись Рогатинеця. За ним тричі посилали дзвонаря, але той повертався ні з чим — нема дома сеньйора. Речі ж його лежали в кутку сусідньої кімнати — ніхто не міг збагнути, що могло трапитися з Юрієм. На сходці склали супліку королеві, сеньйорові присудили добу арешту і штраф — знав же, що буде сходка, і не прийшов. Блазія вимазали з братських списків і прокляли.

Місто стихало. Вдарив на ратуші дзвін, скреготнули ключі у замках міських брам, хвірток та крамниць. Тісне, густе від люду місто спорожніло, стало просторішим; темне небо впало мороком на засмічений брук; ще тут то там проколювали тишу квапливі кроки запізнілих перехожих.

Красовський залишився після сходки сам у братській ізбі, він замкнув скарбону і якусь мить наслухав — глуху тишу полохали шепоти

чи то шелест,— а, то ж вітер горне по бруку сміття, та все ж загасив свічку і в ту мить почув брязкіт битого скла — десь там, біля бурси,— і пронизливий свист. Він заховав ключі в тайник, підійшов до дверей і приглух від лускоту. Скалки скла обсипали його, Красовський ще встиг зариглювати двері, повернувся і ніби сам головою вдарився об камінь, що влетів через вікно. Липка кров залила очі, Іван упав на долівку. Того вечора Бялоскурські не мали найменшого наміру гріти руки. Але ж над вікном Абрекової висів листок з таким заманливим закликом, що годі було і встояти. Дотепер вони сваволили в єврейському гетто на Краківському передмісті, інколи заглядали до вірменського кварталу, а до русинів руки ще не дотягалися. Для бадьорості випили вина у Лисого Мацька і пішли Руською, шукаючи зачіпки. У кварталі було тихо, то вже хотіли вертатися, та враз із Зацерковної долинув протяжний свист, войовничі крики — жаки вискочили з засідки і увірвались до бурси. Микольцьо кинувся на смалене, Янко стримав його: встилайся з дітьми воювати, ось же перед тобою гніздо схизматів. Він ударив палицею по вікні братської ізби, старанний Микольцьо збирав каміння й шпурляв досередини.

Жаки вдерлися через розбите вікно до бурси, сподіваючись переколошматити сонних. Та самі попали в засідку: попереджені Романом спудеї не спали, вони впустили напасників досередини і кинулися на них з кутів, мов шуліки.

Опівночі, коли все стихло, учні старшого класу потихеньку вивели з бурси ледь живих жаків і, надававши кожному по стусанові, погнали їх униз Зацерковною.

...Мацько із страхом приглядався до розбитого чола сина, обмацував його, наче не вірив, що він повернувся живий, а потім потрусив його за оборки свити.

— Що сталося? Де був так допізна?!

— Жакам надавали, тату...

— Жакам?!— скрикнув Мацько.— Та як ти смів? Та ти знаєш, з ким розпочав? Дурню, ти бився не з жаками задрипаними, а... а...

— Пустіть, тату,— Роман незалежно, з тінню зневаги дивився в очі вітцеві.— Пустіть... Як хочете, то гніться собі й далі в три погибелі перед кожним паном і панком, а я не буду. Чуєте, не буду!

Мацько опустив руки, отетерів. Він дивувався: адже в його домі, в сім'ї, в корчмі усе донині було зважено, перевірено, обчислено, і як це він досі не знав, що є ще речі, які не вміщаються в жодні виміри, є ще душа в людини, яку не зважиш, не обчислиш, хіба що зрозумієш. І що — віднині він повинен вчитися розуміти душу оцього вилупка, який не тільки проїдає денно п'ять грошів і виношує одягу та взуття на три гроші, а ще й має свою волю, свій гонор, честь, лють?

Мацько Патерностер на другий день записав у свою книгу таке:

"Почитаніє книжное помагає уму, но і шванк йому приносить: латво управляти душею темною, просвіщення же будить у людей, а паче в отроків, бунт противо власті отцовської і панствової. Мій син Роман, навчений братськими дидаскалами, виявив перше непослушенство [39]. "Cudze pomoce czesto przynoszq niemoce, cudze rady — zdrady" [40] Та Абрекова зовсім не дурна, не знає їмо, до чого прилатати розумне слово. А ця її примовка, ніби для нашого митрополита складена, але це не Абрекової розуму справа. То як тілько повернулися єпископи з Рима, ясний круль Жигимонт пише епістолу Рогозі, аби у Бересті синод скликав, на котрий можуть прибути довірені й світські мужі. токмо без зграї, від католицьких і православних громад, а митрополит ще раз у недугу впав і хоч розіслав послання до духовенства й братчиків, сам на собор не прибув і ревно каявся во грісі своїм, що дав себе обдурити і в кабалу католицьку втягнути [41]

А львівський бургомістр і райці позвали Красовського і Рогатинця до ратуші й улесливо намовляли, щоб ті визнали унію, а за те їх діти і внуки матимуть право рівності в торгівлях й ремеслах. На що їм від благовірних одказав Рогатинець: "На овчарню волки напали, а пастух скликав з різних весей псів для оборони. Собаки ж зажадали за роботу по овці. Єдна овечка і мовила:

"Ах, воліємо ми гинути від справжніх ворогів, ніжлі від зрадливих оборонців". Не чув єм того, але твердив мені пан Юрій, що мовив тако. Повідав він мені тое за обідом, то, може, трохи й переборщив; за обідом, а ще коли він не зовсім сухий, кожен трохи любить додати до правди. Я зособна гадаю, що за собак він мав оних єпископів, которі унії продалися, а за пастуха Рогозу. Лучше-бо, коли волки в лісі суть, а пси за кошарою. Легко тоді чинити реляцію, хто овцю із'їв.

То приїхали до Берестя духовні особи, воєводи, каштеляни, старости. Зі Львова до латинян — архієпископ Соліковський, а од православних — Балабан і Рогатинець. Єпископ і пан Юрій обнялися, мов брати, і слізно просили один в одного прощення за колишню зваду і поруганіє. Так, плачучи і слезами обмиваючись, просив Балабан: "Прости мені, брате Юрію, за мої прогрішення: разом починали-сьмо святе діло, разом тепер за вітцівську віру постоїмо". На що відповів Рогатинець: "Простіть і ви, ваше священство, а ми проситимемо патріарха, аби вас екзархом своїм настановив" [42].

А ще приїхав до Берестя королівський казнодій [43] Петро Скарга, а король прислав озброєних татар і козаків, которі після Наливайка Жолкевському продалися. Скарга власною персоною з'явився перед очі князя Острозького, який зупинився у своїй кам'яниці і дорікав йому, що той за єретиками обстає. На що відповів князь: "Яким духом ви прибули сюди з озброєними почотами, ачей їхали-сьмо не на зваду, а на згоду". Подлії же латиняни давно помислили згоду вніveч оборочати, то підніс Скарга Острозькому такую кознь: "Ви, — каже, — главою свого партикулярного собору обрали турського шпигуна Никифора і дієте днесь впрек не тілько костьолові, а самому королеві". Тое мовивши,

пішов. А на другий день русинські й польські єпископи в шатах понтифікальних, з послами папськими й королівськими, в оточенні панів світських пішли до церкви святого Миколая, де правили православну літургію, а потім до костьолу найсвятішої панни Марії, там співали "Те. deum, laudamus" [44], а на Балабана і киево-печерського архімандрита Тура кинуто екскомуніку. Протосингела же Никифора, который того же дня на православному соборі прокляв єпископів-відступників, увечері поймали і у вежу запроторили [45].

Л тоді князь Костянтин буцімто погрозив королеві війною і таке йому написав: "Усе християнське ісповідання від півдня до глибокої півночі буде тепер захищатися проти папежників. Ти, королю, хотів унією умоцнити римську церкву, а сталося противно — ослабив. До днесь православні ще не знали, за що мають воювати, а тепер уздріли: за те, що в них забирають. А хто встоїть перед нами, коли тілько з Волині й Червоної Русі ми можемо виставити тридцять тисяч люду при зброї, а папежники хіба превзойдуть нас числом тих кухарок, которых ксьондзи в себе місто жон тримають". Пан Юрій не читав того листа, і я не дуже вірю, аби подданий осмілився повелителеві таке написати, а ще, як то кажуть, ворон воронові очей не клює.

Тяжка молестія впала на наш народ русинський, недаром на святої Параскеви земля ся трясла, і гадали люди, що буде кончина світу. А у моїй пив'ярні впала з полиці куфа сиракузького вина, то була велика руйнація, бо втратив я на тому аж тридцять польських талярів [46].

Соліковський тупо дивився на маріонеток, не розрізняючи їх. Ляльки стояли — кожна на своєму місці — мертво, уява архієпископа вперше не змогла рухати ними, вони тепер скидалися на шахові фігури, вибиті противником з дошки — недіючі й непотрібні.

Програшу ніби й не було, адже за цими ляльками стоять олов'яні жовніри, їх багато в шухляді, але вдаватися до їх допомоги — то вже не архієпископська справа, а королівська. Ця сила вирішила долю Речі Посполитої в останній битві з Наливайком над Солоницею біля Лубен,

але вона нічого не важить у боротьбі з людською совістю — чей же не пошлеш жовнірів ні в русинський квартал, ні на Юрську гору, ними не обложиш кожну церкву, не приставиш драгуна до кожної душі, тут і чорти безсилі — православіє живе, як і жило... Ба ні, не так. Дотепер воно було предківською замшілою вірою із старими обрядами, глупими попиками, розпусними архіпресвітерами, зажерливими єпископами, а після Берестя стало ідеєю, яка сама собою очищається від баговиння, хоругвою, котру ледь день піднімуть ще не відомі нині витязі й розбудять від сплячки приспаний люд, із темного смерда сотворять воїна, з пастуха — ватажка, з байдужого — зацікавленого, з боягуза — сміливця, а схильний до зради заховає глибоко в душу свою слабість, бо нині зраду стало видно у всій її соромоті й гидливості.

Тож таки програш. Але чому? Як могло статися так, що Балабан, котрим Соліковський нітрохи не турбувався, бо той давно своїми вчинками став одесную з костьолом, ураз перекинувся і вирішив, власне, долю унії? Бо що вона тепер — папір, а львівська єпархія, з якої мало розповзтися уніатство по всій Україні, залишилася православною. Що тепер діяти? Вбити Балабана і дати православним ще й мученика? Проповідувати? А що дасть нині проповідь — озлоблені, пробуджені схизмати не приймуть тепер з католицьких рук найбілішого хліба, бо він здаватиметься їм отруєним. Посіяти страх, напустити тихих убивців... А що, коли замість страху народиться помста? Заборонити відправи — потаємно будуть сходитися на молитву, зруйнувати церкву — на руїнах складатимуть клятви, оголосити царгородського патріарха турецьким найманцем — московського визнають.

Перед очима Соліковського проступив лик його милості короля Польщі Зигмунта III — тридцятирічного марнославця, великого князя Литви, Русі, Пруссії, Жемайтії, Лівонії, спадкоємця шведської корони. І ще йому мало... Перед королем — поникле високе чоло Скарги і схилений Соліковський. "Я вам велів прокласти міст між Україною і Польщею, а ви проклали його між Україною і Московією. Тож поки не з'єдналася південна схизма з північною, я мушу піти війною на Москву,

бо якщо там костьолу не поставлю, то схизмати заберуть у мене і Львів, і Перемишль, і Холм".

Не з'їсть жаба вола, то хоч пащу роззявляє. Чи ж то можна нині думати про московський престол, коли тут, на цій проклятій землі, сидимо, мов на бочці з порохом? Ось вибухне, ось задрижить...

І земля враз задрижала. Хитнувся стіл, поплив убік, втекла підлога

з-під ніг архієпископа, з креденса впали підсвічники; Соліковський хрестився, не розуміючи, що трапилося, а стіл ковзав то в один, то в другий бік; ляльки попадали, перемішалися; весь прообраз ладу на довіреній йому землі, так ретельно продуманий, розставлений, вивірений, умить зруйнувався, тільки лялька-Лойола стояла міцно на краю стола як символ несхитності костьолу.

Соліковський судорожно тримався руками за стіл і в божевільному страху перед кінцем світу мовчки молився до образу засновника єзуїтського ордену. Лойола похитувався, тремтів, наче пройнятий благородним гнівом, втім Соліковський помітив, що фігура святого виростає, досягає людського зросту, гострі очиці генерала спалахнули, він підняв хреста і вдарив ним архієпископа по тонзурі.

Трясти перестало. Соліковський лежав на підлозі, і думалось тепер йому, що він у своїх сумнівах і душевних муках наблизився до бога, як Мойсей на Синайській горі, або ж — як Магомет під час приступу епілепсії, бо коли падав, то виразно чув голос: "А ти зумій зневажити провідців їхніх, а ти зумій висміяти їхні святощі і науку, нехай діти соромляться їх і шукають у твоїй школі доріг до світла!"

Соліковський ще наслуховував, що підкаже йому голос божий устами Лойоли, він розплющив очі, та замість святого побачив над собою ніздрювате обличчя Блазія.

— Не проганяйте мене, не проганяйте, — лепетав Антох. — Я бачив, як хиталася ратушева вежа, фігури падали з карнизів, і я подумав про вас і прибіг, щоб закрити вас своїм тілом.

— Баране, — звівся на лікті Соліковський, Блазій допомагав йому стати на ноги, — говори, як то сталося, що Балабан...

— Я почув — бароне, ваша ексцеленціє,— Блазій жалісливо скривився і затулив долонею рота. — Я падаю до ваших ніг — залиште за мною цей титул...

— Блазень... — прошепотів архієпископ і на мить задумався. — А ти й справді можеш бути блазнем. То скажи мені... Бароне, як це сталося, що Балабан не прийняв. ключа від братської скарбниці.

— Чорт його... — затнувся Блазій на півслові. — Бог його... — знову затнувся. — Аллах його знає. Я зробив усе...

— Нічого ти не вмієш, дурню... Але я дам тобі роботу по твоїй силі. Слухай уважно... Ти будеш мати гроші. Стільки грошей, як у справжнього барона. І пропивай їх у корчмах з тими, колишніми, твоїми братами. Споюй їх, фундуй... І смійся, глузуй з усього. А коли вони, п'яні, почнуть підсміхатися, наливай ще — поки не зарегочуть на цілий рот. Тоді виводь їх на люди. І хай сміються з себе, з тебе, з своїх провідців, дидаскалів, проповідників, з церкви...

— Не второпаю.

— А ти бери гроші. На! — Архієпископ відчинив шафку, зачерпнув долонею золотих і срібних монет і висипав їх у наставлену жменю Блазія. — Тепер іди, а ці кружальця самі тобі підкажуть, що робити.

Розділ сьомий

ПЕЧАЛЬНА ПЗЯ

Нехай він цілує мене поцілунками уст своїх, бо ліпше кохання твоє від вина... Став подібним до пальми твій стан, твої перса — до грон виноградних.

Пісня пісень

Бургомістр Вольф Шольц готував переодягнутих жовнірів до останнього штурму іграшкової "смоленської" твердині, і був би Юрій Рогатинець ще почекав, щоб побачити фінал магістратського видовища, та мусив іти геть з Ринку, не оглядаючись, бо до нього прилипав, мов лишай, гнилозубий Барон з землянистим пропитим обличчям. Барон чіплявся за Рогатинця, мов вішальник за бантину; Юрко був нині для нього, сплюгавленого і відкинутого всіма, навіть чортом, єдиною надією на порятунок, він справді не виказав нікому таємниці, тримав її для найчорнішої своєї години і тепер домагався плати.

Не простак — знав, що спілка з панством нетривка; з панами, як з вогнем: здалеку не нагрієшся, а зблизька обпечешся; йому хотілося нагрітись, та обпікся, то мав тепер у запасі останній шанс, який допоможе йому втриматися на людській поверхні. Молох його прокаженої душі уже не мав нині що жерти, та йому не так багато й треба: тільки випити на людях з Рогатинцем. Невже за те, що тоді він не зганьбив братського сеньйора, той не віддячиться йому мізерною послугою? Так мало хоче — лише випити з ним за одним столом на людях, і не більше.

Господи, жахнувся Рогатинець, який страшний викуп править Барон за те, що зберіг таємницю його і Гізі, — рівності з ним хоче тоді, коли не знаходить її в найбруднішому подонні міста! Скільки років тримав він для цієї нагоди на кінці свого язика слово, яке, напевне, лоскотало його, пекло і яким він у кожну хвилину міг збити з ніг Рогатинця: перелюбник! І втримав. А був би випустив, і Юрка прокляли б у церкві, люди на

вулицях супроводжували б його осудливими глузливими поглядами, братчики витерли б із списків, а Гізю, — якби тільки знайшли, — вимазану в дьоготь вивели б ганебно процесією за межу міста.

Кожного дня він готовий був до цього, і у невтішному смутку радів іноді, що Гізі нема — йому ще, може б, і простили, їй — ніколи.

Гізі не знайшов ніде, а сам чекав: ось покличуть його на сходку й спитають: ти прелюбодіяв? Відректись — як відректись від власної душі? Признатись — як признатись, що він, поважний громадянин міста, голова братства, просвітитель, охоронець моралі, звів дочку бідної Абрекової, і вона пропала, а може, з горя покінчила з собою?

Виростала школа, церква, знову обрали його сеньйором братства, писав книгу проти уніатів, сивів і ждав розплати. Бо що кому до того, що з Гретою він не живе, кого переконає, що якби не Гізя, то в ту ніч, коли Бялоскурські били вікна в братському будинку, він знайшов би собі смерть, бо безнадія — страшне й темне почуття. Воно триває одну мить, але ж для смерті більше не потрібно; тоді, коли все, чим жив і в що вірив, разом пропадає — як тоді ніхто не подасть тобі руки, щоб провести по кладці над прірвою, канеш безслідно. А Гізя взяла за руку людську тінь, яка ще сьогодні вранці була сильним мужем, — чи то ждала цієї миті, чи любов їй підказала, що саме в цю хвилину вона йому потрібна, — і обережно провела над урвищем і на тому березі вдихнула в тінь своє кохання і дала тій людській тіні в сто крат більше сили й віри, ніж було досі... Хто це зрозуміє? А нині розплата підповзла?

Він пішов тоді за нею, бо нікуди йому було йти. Вона полишала за собою вузьку й тверду стежку, ту стежку міцно й туго витоптували її стрункі ноги, він ішов по ній, наче справді над проваллям, що зіяло з обох боків; не існували для нього ні люди, ні місто, тільки порожнеча глухо стугонів в грудях, а вона іноді оглядалася, її очі були сповнені не бажанням, не пристрастю, не хтивістю — тільки добром, і він відчував, як це добро вливалося в нього; він ставав важчим, дужчим і вже впевненіше ступав стежкою, втоптаною її ногами, — Гізин погляд

кожного разу додавав йому рівноваги. Вони вийшли за місто, йшли попід схилами горбів, густо засаджених виноградом, місто вже було далеко позаду, минули розкиданий унизу панський фільварок на Знесінню, і заховав їх густий ліс.

"Я кохаю вас, пане Юрку, — сказала вона, йдучи поруч, не зупиняючись, не шукаючи його рук, і було йому від цього добре, хоч не знав, чому й за віщо любить його ця дівчина; Юрій дивився на неї і мовчав, тільки погладив її по довгому кучерявому волоссі й від дотику до нього заспокоївся зовсім. — Я — Гізя, — підвела вона на Юрка очі, наче злякавшись, що він не знає, з ким іде, — дочка Абрекової. Я змалку люблю вас, бо ви — для мене. Усе у вас — для мене, а ви того й. не знаєте..."

"Але чому?" — спитав він тихо.

І вона у відповідь думала вголос, йдучи поруч з Рогатинцем сивим буковим лісом:

"Я вперше побачила вас, Юрку, коли була ще підлітком. Ви ходили щодня Руською до братства, такий заглиблений у себе, поважний, мудрий... Нікого рівного вам у нашому великому місті не було, а я й не роздивлялась, усіх побачити не могла, та знала — нема... Ні в. кого не могло бути такого проникливого погляду сірих очей, а в них — доброта й розум; ваше чорне, мов крукове крило, волосся побила перша вкрадлива сивина, і нікому вона не могла так пасувати, як вам... Ви стояли на колінах у Трьохсвятительській каплиці перед іконостасом, і я бачила по вашому обличчі — молитва ваша була не такою, як у всіх. Якими словами і за кого ви молилися? Людськими, звичайними і — за мене, за бідну Гізю, доньку перекупки Абрекової, за маленьку Льонцю, за пияка Пися. П'яного Пися, який усе життя мовчить, мов безсловесна твар, бо ж бидлом він і є — німим, безправним; що може нещасний Письо сказати, що йому те слово допоможе, вино лише для нього розрада, як для вівці сіль... За мене ви молилися, за покоївку пані Лоренцовичевої, а в тієї пані на стінах образи світових малярів, у шафі —

книги, в душі ж чорна темінь пожадливості й фальшивої віри в Ісуса... За мою дитину, яка не буде рости, як я, у темряві, бо ви дали нам, русинам, світло науки. Я чула вашу молитву, розуміла, і коли ви підіймалися з колін і йшли до виходу, я, не усвідомлюючи, що роблю, вставала і йшла за вами, а ви не бачили й не знали цього..."

"Чому ти вмовкла? — Юрко діткнувся долонею до Гізиного ліктя. Йому не похвала була потрібна, а ствердження своєї потрібності на світі: устами Гізі говорив той люд, якому він захотів дати зір і голос, а нині здалось йому, що цього зробити не зможе, — Говори, Гізю..."

"Ви не знали, а я любила вас, як люблять повітря, сонце, хліб, дощ, грозу — те, чого нічим не заміниш, не розлюбиш, не перелюбиш. Мені було страшно за вас: ось спіткнетеся, впадете на брук, баскі коні, запряжені в бричку, затратують вас; або з риштування впаде цегла, камінь, і вас уб'є, і я... і ми залишимось без вас, мов сироти... Боже, чого я тільки не придумувала, бо ще ж була підлітком, щоб відчути себе вашим захисником, вашою доброю долею... А роки йшли, і я почала розуміти, що інші лиха чигають на вас — не коні, не камінь, а злі люди, проти яких ви пішли, щоб заступитися за мене, беззахисну Гізю. Я хотіла, щоб ви покохали мене, бо без тії любові ви зникли б колись з мого світу і — я боялась — пропали б. Пропали б у той мент, коли моє добро перестало б слідкувати за вами, мов вірний пес. Я ж не для себе вас полюбила — для Абрекової, для Пися, для сотень таких, як вони, для Гізиної дитини, і тому носила зілля материнки за пазухою, а збирала її на вершечку Чортової скали — бачите, крізь ліс вона видніє, ми йдемо туди... Я зривала у вербну неділю пахучі жовті базьки ліщини, м'яла їх і замішувала в хліб, а потім той хліб відносила Мацькові в надії, що ви зайдете до корчми на обід чи на вечерю і з'їсте його. Шукала до сходу сонця чебрецю на сокільницьких лугах і купалася в його виварі, а в місячні ночі ходила до млина на Полтву і ставала одягнена під потоки... Ви мене і в обличчя не знали, а я все одно була щаслива своїм коханням. А нині побачила, що вам дуже важко і зважилась..."

"Дуже важко, Гізю..."

У лісі зсутеніло, хоч був ще день, а вони йшли під гору навмання, полишивши втоптані стежки; темно-зелений сутінок пах лопухами, рястом і торічним прілим листям. Гізя йшла попереду, постать її то ховалася поза буковими сірими стовбурами, то виринала, вона квапилася, і Юркові здавалося, що дівчина хоче втекти від нього; вона схожа була тепер на лісове видмо, він наздогнав її, схопив за руку, повернув до себе. її сумовите обличчя перший раз проясніло, але усмішка вмить згасла на устах і засвітилася добротою з очей, сказала:

"Ходімо ще трохи".

І коли на гребені гори, над верхів'ям сосон засірів величезний камінь з химерними головами, з-за якого прозирало призахідне небо, вона зупинилася, повернулася до Юрка обличчям і так стояла опустивши руки — застигла в чеканні. Він легко діткнувся губами до її білої довгої шиї і відчув, як тече по ніжно-синіх жилах її кров; легко, наче боявся, що видмо розпливеться, розтане в його руках, узяв долонями її за плечі, а вона ще раз сказала:

"Я кохаю вас. А більш нічого..."

"А чого іще треба, — вимовив Юрко, — чого іще треба?"

"Жити вам треба. Для мене... Для нас..."

"Я буду жити... Тепер буду".

Тихо захрустіло й подалося торішнє листя під лісовою травою, дівчина була легка, немов очеретина, і він поніс її, поніс і не дійшов до каменя. З його грудей добулося слово, дивне у своєму солодко-терпкому звучанні — його він вимовляв уже не раз, але досі не знав, що те слово має вагу, плоть, дихання і що не похіть, а сильне, мов смерть, почуття, назване тим словом, е тою великоюі радістю, яка дає життя.

"Цілуйте мене, Юрку, цілуйте, — шепотіла Гізя. — Мене ще ніхто не цілував і ви не будете. Цілуйте мене всю ніч, на все моє життя, бо більш ніхто ніколи мене не поцілує".

"Що ти говориш, Гізю, я люблю тебе".

"Тихо, тихо... Ви вернетесь до своїх братів, щоб жити для мене, для моєї дитини... Вона буде така гарна, як наш поцілунок, а я житиму для вас. А коли розсвіне, не шукайте мене. І дужим будьте, бо ваших рук і розуму потребуватиме зачатий нині рід. Тут і там — у місті, у весях, по всій нашій землі починається нині новий рід. З дідівською силою, з батьківським просвітком..."

"Ти будеш зі мною жити..."

"Якби то... Хто нам дозволить разом жити? Нас уб'ють, нам душі повбивають. Не можна, Юрку... Але віднині вам ніколи не буде ні страшно, ні важко, я завжди буду біля вас".

Вони верталися, поєднані й тихі, коли почало світати. Ще трохи — і розлучаться, ще трохи — і розтане у вранішньому тумані Юркове видмо, а він іще не знає, що все життя шукатиме його, знаходячи весь час у собі лише слід Гізиної доброти, а її самої не знайде ніколи.

Сонце піднялося над обрієм, щоб освітити все красне й гидке на землі, і при першому промені зустрілося добро із злом: за Знесінням із Круп'ярської корчми вийшов Блазій. Юрко і Гізя саме минали корчму, а він, захмелений, протирав очі, не вірячи, що бачить Рогатинця, а коли усвідомив, що це таки він, його суддя, задріботів назад, але спинився, луда страху на обличчі змінилася злорадною посмішкою: Юрій не сам, з ним жінка — і не Грета, і не якась повія, а жива-живісінька Гізя Абрекової, його перелюбниця!

Тоді він масно засміявся і низько вклонився.

"Падаю до ніг шановному панству, падаю і вітаю праведника Рогатинця, який за законом братського статуту буде нині вимазаний із списків разом зі мною. Ха-ха!"

Вибухнула кров у Юркових грудях: треба вбити паскуду, що споганила світ і нинішній святий ранок... Він у нестямі кинувся на Блазія, і той, побачивши во-очію свою смерть, помчав, мов вепр, поміж кущами винограду; Блазій у смертельному переляку біг швидше вепра і зник з очей. А коли Рогатинець вернувся, Гізі не було...

Юрій різко висмикнув ліктя, за який тримався Барон, і пішов крізь юрбу, не оглядаючись, він ще чув за собою погрозливе хрипіння: "А пожалієш, пожалієш!", гидливо струсився, начеб на нього хтось вилив відро помиїв, і звернув з Ринку в безлюдні вулички.

Туга убогості, руйнації дихала в тісних, завалених сміттям і кінським послідом провулках; пишний патриціанський фасад раптом змінився брудною клоакою, і — диво: навіть у цьому содомі оптимістична й добра людська рука виліплювала то тут то там для радості танцюючих амурчиків на фризах, усміхнених сфінксів, маскаронів із спотвореними від реготу обличчями, п'яних кентаврів з кухлями в руках, і подумав Рогатинець, що коли насправді людство вічне і його не можуть винищити ні війни, ні чума, ані голод, то тільки завдяки силі людської радості, яка не набувається удачами, багатством, перемогами чи вином, а е споконвічною життєдайною силою — як опір смерті.

Він бачив проблиски радості в цьому похмурому світі всюди. В крамницях, де продавалися годинники з фігурами граційних ангелів і хижих левів на золотих футлярах, сікачі з ручками, оздобленими тонкою інкрустацією, папір з орнаментними філігранями; у заставних літерах, що їх карбували на металі братські формшнайдери [47] — колишні цехові малярі, котрих повиганяв з цеху Соліковський, щоб поляки не вчилися шанувати витвори, зроблені українськими руками; в білизні кривчицького полотна, яким у торгові дні на Ринку любуються чужоземні купці; у золотому пшеничному ядрі, що яріло у відкритих

міхах, у маскароні п'яного лева, який пожирає гроно винограду над входом до пивниці Лисого Мацька, і в собі — коли після втоми і смутку сідав викінчувати чи то по-новому оздоблювати сідло і сагайдак. Бо тільки за цією роботою знаходив Юрій для себе спокій і тиху втіху, а ще й надію щемну: колись далекий вільний нащадок погляне на його витвори і скаже: "Хто зна, що вони там діяли за тої темряви в часи Зигмунта III, для нас це залишилося таємницею, та мрія в них була. Вони робили сідла й сагайдаки, щоб віддати їх звитяжцям, яких чекали, прагли, а можливо, й народжували".

У цих тісних провулках Рогатинець наче відшукав себе самого — втраченого нині зранку, коли натовп валив на Ринок дивитися на магістратське видовище, глупу комедію, під час якої кожен став іншим, ніж є, або ж знеособився зовсім. Юрій віднайшов спокій: одна лише скульптурна групка танцюючих амурів повернула його обличчям до того невидимого, але, певно, усміхненого за роботою майстра, і він думкою уздрів добру людину. І подумав: чому це так? Адже серед цього багатотисячного натовпу — лише жменька лихих людей, а решта — піддаються злу і регочуть, і горлають замість того, щоб навалитися на дощані замки і змести їх, знищити символ, який прославляє розбій. Чому один Мнішек, один Соліковський, один Барон уміють заразити бузувірством і підлістю сотні людей, які народилися для добра?

Рогатинцеві згадалося: він якось попросив Гануша Альнпека провести його до колонії прокажених на Калічу гору — туди потрапив один із братчиків. Це було страшне видиво: колишні люди, і той братчик, у гнояках, струпах, безвії, сльозині, каправі бігли до загорожі, товпилися і вигукували радісно: "Докторе, докторе, нового привели?" Вони тішилися, скакали, раділи, качалися від сміху по землі, простягали крізь загорожу руки, а прокажений братчик, вчорашній папірник з Брюхович, лебедів: "Пане Юрію, пане Юрію, як добре, що ви прийшли, я для вас прічу свою відступлю..." Юрій стояв приголомшений такою неймовірною жорстокістю, адже донині знав, що хвора людина стає чутливою, бажає здоров'я іншим, він спитав у Альнпека:

"Чому вони такі?"

"Ця страшна хвороба, — відказав лікар, — вбиває не тільки тіло, а й психіку, жорстока бацила прокази вражає злобою свідомість, хворий жадає, щоб усі були такі, як він, щоб увесь світ став прокаженим. Огидне бажання рівності..."

Барон теж хотів рівності. Блазій так мало жадав від Рогатинця — тільки випити з ним на людях. То чому це так: поспільство відокремлюється від людей, тіло яких вразила проказа, а не ізолює себе від прокажених духом? Їх же вбивати треба, мов скажених собак!

Гріх мій згадав... Пізно, Бароне. Так пізно, що аж страшно: ти ніколи вже не зможеш відімстити мені. Гізі нема...

Так тоскно, так боляче стало Рогатинцеві, що завив би; сивий головатий камінь на горі, легка, мов очеретина, дівчина на руках і слово, яке дістало плоть і кров, — і нема, нема нікого, де ж ви ділись, де живете всі ці довгі шістнадцять літ?

...Після братського суду Юрій зайшов до Абрекової. І не тільки тому, що сподівався побачити Гізю, — привело його сюди ще й почуття провини перед матір'ю. Не бував тут ніколи, не мав чого сюди заходити і не помислював, що спотребиться колись, тож з острахом відчинив рипучі двері й у сутінках тісної клітки, надиханій густим горілчаним перегаром, змішаним із сопухом плісняви, уздрів спочатку янголя, що сиділо на лавиці біля вікна і баламкало ніжками, у янголяти було довге золоте волосся і великі сині очі, воно скрикнуло: "Мамо, пан зі школи!"; тоді Юрко розгледів профіль сивої худої жінки, яка стояла біля печі й помішувала кописткою чир у горшку; потім в очі впала синя пляма чоловічого обличчя, притуленого боком до чорної подушки на тапчані, а більш нікого не побачив Рогатинець і стояв мовчки посеред кімнати, поки худа сива жінка не повернула до нього голову.

"Нема Гізі, — тихо сказала Абрекова, і ковтнув спазму Юрій, бо ж цього не повинна була говорити Гізина мама, звідки їй знати, що він до її дочки прийшов; Рогатинець щулився в душі, чекаючи крику, — знав-бо, як уміють перекупки розмовляти, але Абрекова, повернувшись до печі, проказала ніби до себе самої: — Нащо було панові сеньйорові таку кривду нам чинити? Знавєсь, жесьмо бідні, а купець Балтазар подарунки їй носив і мав до себе забрати, то й ми якось би... он Льонця підростає. А пан сеньйор, як той пес, що сукно стереже, сам же у ньому не ходить, приворожив дитину, хіба я не виділа, як вона у церкві, немов ваша тінь, клячала біля вас і вставала, коли вставали ви, і виходила... А позавчора прийшла вранці, а вже як дівчина прийшла з ночі, то з чим вона піде до жениха? Я спитала Балтазара, чи не з ним була, а він як закричить і подарунки почав забирати, я допомагала шукати, щоб чого не залишилося в нас чужого, на те надійшла Гізя і все, що Дістала від нього, вифуркала за двері, а він ще погрожував, що в суд подасть. Голий грабунку не боїться, — глипнула Абрекова на Рогатинця, — суд нам не страшний, але Гізі нічого вже не світить, а нам і паче..."

"Де ж вона?" — видобулось нарешті Юрієві з горла. "А панові сеньйору що до того? Чей не задумав женитися з Гізею при живій жінці, пані Грета, слава богу, не вмерла... Побавилися нашим горем і ще чогось хочете? Я б її була і вбила, але така сумна вона, моя дитина, і добра така, і що то їй сталося, що здуріла, бо сказала... — Абрекова витерла очі. — Бо сказала, щоб ніхто її не шукав... Я подумала таке страшне і заголосила, а вона каже: "Не бійтеся, я буду жити, маю для кого, ви ж не шукайте, а якби хтось прийшов, то йому теж таке скажіть. А ви прийшли, то я вам і повіла. Боже, боже, як то є на світі... Такий поважний пан і зацний, люди на вас моляться, спасителем називають, а ви... Ну, скажіть, пощо ви бідній Абрековій таку кривду заподіяли?"

Схлипнув Юрій, а сказати не мав що і не міг, бо хіба полегшає матері, коли він повість, що кохає Гізю, що шукатиме її, а стара вгадала його думки і мовила:

"А якби-сьте й знайшли, то що з того? Чому ви не подумали, що ніколи не зможете взяти Гізю, чому? Ідіть і най вам бог гріха не пише... А Гізі нема... — І тут прорвало Абрекову, вона закричала, замахнувшись кописткою на Пися, який лежав на тапчані: — А ти, ти, німий пияку, чого мовчиш і тепер, хіба не чуєш, що нема, нема уже в нас Гізі?!"

...Іноді Юрієві здавалось, що він видумав для себе дівчину з сумовито-добрими очима і чорним буйним волоссям, що в той вечір вела його на Чортову скелю не Гізя, а Грета, якій добрий маг повернув любов і світлий розум, а він не впізнав своєї дружини лише тому, що досі не зазнавав від неї ні доброти, ні розуміння; таке могло лучитися, бо зовнішній лик — то тільки оболонка духовного світу людини; колір очей, закрій губ, голос, гнучкість тіла, цілунок — це тільки вияв багатства чи убогості душі. Та дівчина була подібна до Грети і зовсім інша, а може, була іншою Гретою — Рогатинця вперто переслідувала ця химерна здогадка, і хоч знав, що Грета зняла кімнату в Лоренцовичевої, бо гидким їй став український квартал, все ж не раз підходив до свого колишнього помешкання і заставав там чужих людей.

Гізі не було ніде. Він виходив до Чортової скелі, сподіваючись, що, може, вона колись вийде туди зривати материнку, та материнки їй уже не було потрібно, і вона не виходила, а по неділях блукав позаміськими селами, розпитував по фільварках — даремно.

А одного разу побачив Гізю. Висока струнка дівчина з чорним і довгим аж до пліч волоссям зійшла із Левової гори і, минаючи Підзамче, квапно повернула польовою доріжкою в бік Замарстинова. Юрій здалеку впізнав її і побіг щодуху; він не кликав, щоб не сполохати, а коли, задиханий і від тривоги й радості зів'ялий, уже наздоганяв, дівчина повернулася, і він побачив жінку, подібну до Гізі і до Грети, але не була це ні Гізя, ані Грета — очі в жінки палали одержимим вогнем, вузька стулка губ стягнула, мов петелька, запалі аскетичні щоки, губи ледь помітно ворушились, вимовляючи якісь слова — чи то молитви, чи то прокльони. Юрій відступив назад, бо це таки була Грета.

"Що ти тут робиш, куди йдеш, Грето?"

"Пріч з очей, схизмате, не оскверняй мене своїм подихом! — прошипіла. — До Єрусалиму йду, до гробу господнього!"

"Де ж той Єрусалим, що ти говориш?"

"У серці він, безвірнику. Я йду до нього, щоб знайти його у своєму серці..."

"Боже, боже, що вони з неї зробили!..— застогнав Рогатинець. — За що аж так скалічили?"

"Нещасний, бо не знаєш правди Ісусової, — презирливо виплюнула Грета. — Пріч, пріч!" — вона завищала, піднявши вгору руки, і Юрій позадкував, Грета ж пішла далі, звертаючи на Замарстинів.

Примарний образ скаліченої, обдуреної жінки переслідував Рогатинця, снився; Гізі не було ніде, а на світі жила Грета, і він її колись любив, а може, й нині любить, бо чому ввижається весь час і сниться; минуло багато часу, і вже та зустріч під Левовою горою теж здавалася сном; Юрій зважився зайти у дім Лоренцовичевої до Грети.

Застав її саму — спокійну, покірну, втомлену, марну; Грета довірливо притулила голову до його грудей, наче нічого ніколи між ними й не трапилось, і Юрій сказав:

"Ходімо, Грето... Додому".

"У Єрусалимі мій дім, Юрку. Я весь свій кількарічний заробіток віддала на дорогу до гробу господнього. Патер Лятерна взяв... І я ходжу, щодня ходжу, поки знайду його. А ти запишися, запишися в мене до ранку, мені так страшно..."

"Що вони тобі зробили?"

"Нічого, ах, нічого. Покута, покута, покута!.."

Усю ніч просидів Рогатинець біля хворої, він вранці приведе лікаря, треба рятувати людину; перед світанком задрімав, а коли прокинувся, Грети в кімнаті не було.

Квапився до Левової гори, знав, що вона там. Довго сидів на тому самому місці і врешті побачив: Грета знову сходила з гори, минала Підзамче, вона довго кружлятиме довкола Львова — стільки, скільки миль до Єрусалима, якого прагне віднайти у своєму серці.

Юрій присів на обочину польової доріжки, схилив на руки голову; Грета, минаючи його, закричала істерично: "Пріч, пріч з очей, схизмат!" Рогатинець не підводив голови. Він аж тепер до кінця усвідомив, яку страшну пошесть принесли з собою святі отці — небезпечнішу за найчорнішу проказу, та вже не безвихідь, а тверда лють входила в його душу, і Рогатинець знав: утікати нікуди, можна тільки йти супроти, хоча б на смерть.

Дізнався недавно, що Грета померла — під час молитви, в екстазі. Та в серці Юрія не ворухнувся навіть жаль. Вона вмерла для нього давно. В пам'яті жив один-єдиний образ — доброї і печальної Гізі.

...З Ринку долинули переможний крик, рев, мушкетна пальба, бій барабанів — хоробрі жолнєрове здобули нарешті дощану фортецю.

Язики полумені досягали вершечка ратушевої вежі, дим розповзався вуличками по всьому місту. "Ще, чого доброго, спалять здуру Львів", — подумав Рогатинець і вийшов на ринковий майдан.

Вогонь швидко згасав, народ розходився, Юрій, минаючи Чорну кам'яницю Лоренцовича, попрямував на Руську. Біля будинку

Шимоновича спинився, побачивши у брамі самого поета. Давно не бачив пана Шимона, ще з часу рокошу Зебжидовського — тоді Шимонович читав йому й Альнпекові у своїй бібліотеці поему "Лютня рокошанська", і з цього приводу між Рогатинцем і лікарем Ганушем спалахнула суперечка. Цікаво, де нині Альнпек?.. А Шимонович помітно змінився: колись витончене шляхетне обличчя осунулося, довге волосся стало шпакуватим, він мав вигляд гордовитого олімпійського божка; Рогатинець, на мить зупинившись, швидко пішов, усе ще не відриваючи погляду від поета, і Шимонович вловив його погляд, маску зверхності звіяла щира усмішка, він поклонився.

— Добридень, пане Юрію. Невже не впізнали, що минаєте?

Рогатинець розвів руки, ніби просив цим жестом вибачення, насправді ж йому хотілося обняти поета, він подався до нього, та за крок зупинився, наткнувшись на незриму перепону. Poeta regius [48] і сеньйор братства ще раз поклонилися один одному й, не вітаючись за руку, пішли на відстані кроку в бік вірменського кварталу.

Мовчали, щоб перечекати ту хвилю, за час якої мали б висловити вголос свою думку про нинішнє представлення, а говорити про це не хотілось обом: безглуздя бравурної комедії було очевидним, адже весь світ уже знав про крах московської авантюри, доходили чутки про канібальство серед польських жовнірів, обложених князем Пожарським у Москві; свій страх польські владці намагалися заглушити громом "смоленської перемоги". Не хотілось про це говорити, певне, ще й тому, що на магістратську комедію Рогатинець дивився з ринкового майдану, а Шимон Шимонович — з висоти трибуни, то й бачення їхнє мусило бути дещо відмінним, як, напевно, по-різному вони дивилися на все, що діялося в світі, і сходились, можливо, лише в одному — людській порядності.

— Давно не бачив вас, пане Шимонович.

— А я до Львова тільки наїздами. З ласки покійного гетьмана Замойського я живу тепер у своєму чернятинському маєтку біля Замостя. А за Львовом тужу... Ах, той Львів, Львів: розкіш і розпач, злет духа і чорна темрява, здоров'я і проказа...

— Так ладно говорите, як і личить поетові. Тверезо так... — посміхнувся Рогатинець. — До братства вас записав би, та нежонаті єсьте... А там, у Чернятині, великий у вас маєток?

— Гарний маєток... Ви знаєте, я й не підозрював, що в мені живе якийсь дивний атавізм. Батько мій — ректор катедральної школи, мама — з ремісників, а я — чистий вєсняк, селюк. День у день блукаю полями, перелісками, левадами, воєдино зливаюся з природою, і тільки тоді, коли у всі фібри мого єства входить божество первозданності, я відчуваю себе поетом... Я задумав написати жмут селянських поем, щось на зразок "Пісень" покійного Кохановського, тільки ближчих до людей, ніж до політики, і так назву їх — "Селянки". Мені хочеться схопити все, чим живе безмежно цікаве й миле українське село, простежити життя селян від народження до смерті.

— І їхню працю?

— Авжеж. І радість, і кривду, і жорстокість старост, і весільну буйність, і просту несфальшовану любов...

— А за прообраз братимете свій маєток?

— Напевне... — Шимонович пильно глянув на співрозмовника.— Він мені найближчий.

— А за старосту — вашого економа? — Рогатинець холодно витримав погляд Шимоновича.

— Та яка муха вкусила вас, пане Юрію? — поет переступив ту межу, шириною в крок, яка досі їх розділювала, взяв Рогатинця під руку, вони звернули на Краківську. — Та невже ви думаєте, що я... Зрозумійте, я насамперед поет і кожної миті думаю про те, що після мене залишиться для нащадків. І коли мій вірш іноді виходить світлішим, чистішим, ніж мій власний спосіб життя, то тим краще — значить, я маю силу піднятися над самим собою, можу скочити вище своєї тіні.

— Правда ваша, пане Шимонович... Далекий наш нащадок, можливо, не захоче знати, яку повинність відробляли селяни у вашому маєтку, якими одами ви вітали перемоги короля і гетьманів, він напевне не буде дошукуватися у вашій спадщині того панегірика єзуїтам, яким ви привітали закладення єзуїтського костьолу у Львові. Він буде впиватися вашими пасторалями, вчитися на них таємниць поезії, хвилюватиметься, ставатиме добрим і чесним... Але скажіть, як це у вас самих поєднується та, ну... подвійність?

— Був такий гріх, пане Юрію... А зрештою, людина, яка бажає у всіх відношеннях бути чистою і чесною, неминуче загине серед безчесної більшості. Я не поділяю всіх гасел Макіавеллі, але тут він мав рацію, це його слова. То тільки Томас Мор у своїй "Утопії" міг дозволити собі зробити із золота відхожі місця, а злочинців заковувати у золоті кайдани. В житті, самі знаєте, зовсім інакше... Хіба ви не скористалися в Бересті з православних симпатій магната Острозького, в добрах якого мій маєток канув би, мов крапля в морі, і який, обороняючи свою власність, погромив повстання єдиновірця Криштофа Косинського?

Нічого не відповів Юрій, змовчав. Бо ж так і є — далеко всім до досконалості... Не святий же і Рогатинець. Грети не врятував, Гізі не знайшов, зневірювався — боже, таж він сам скільки знайшов би в собі гріхів!.. Чого ж раптом забажав у Шимоновичеві побачити ідеал? Захотів сотворити такого, яким сам не є?

— А я не славословлю князя Костянтина, — відказав невпевнено по хвилі. — І Корнякта, мецената нашого братства — теж...

— Але ж користаєте з їх допомоги. Як у тій пісні:

"Ой пане хороший, не треба нам твої віри, лишень твоїх грошей". Хіба це не макіавеллізм? Мета виправдовує засоби...

— Користаємо. Ми бідні. І не маємо права, як наш славний Вишенський, пишатися тією бідністю в самотній келії.

— Чув я — ви розійшлися з ним.

— На жаль, навіки... А коли він відійшов, ми зрозуміли, ким він міг стати для нас. Нині замість нього я своїм убогим умом складаю листи, пересторогі проти уніатів і ваших єзуїтів, а все то таке недолуге й марне супроти слова мніха Йвана...

Шимонович і Рогатинець повернулися й пішли назад, в бік Ринку.

— Я читав "Пересторогу" в списку, — сказав після мовчанки Шимонович. — Трактат сей не підписаний, та зрозумів я тепер, що автор — ви... Багато болю в ньому, багато правди, а ще більше наївності. Хіба суть у тому — був чи не був апостол Петро першим римським папою? Ви забираєте Петра в Константинополь і робите з нього першого патріарха. І що з того? Сила ж за Римом. Ви проповідуєте ідею рівності між православними й католиками, мовляв, рівні єсьмо з часу прийняття Христової віри — і що з того? Солома й зерно рівні при народженні, однак солому їсть худоба, а зерно — люди...

— То який вихід для нас? — підвів голову Рогатинець. — Ви такий прихильний до русинів — Підкажіть, де наш вихід.

— У вдосконаленні, в культурі. Я, пане Рогатинець, глибоко шаную вас — вашу працю, .мужність. Ви почали... А коли русини піднімуться до найвищого культурного поземy, в що я вірю, наші народи посполу їстимуть зерно.

— Неправда це... Посполу треба не тільки їсти, а й орати, сіяти і жати. А на це пан добровільно не погодиться. Він звик мати хлопа, раба...

— Не треба вам, Юрію, піддаватися ребелізантськпм ідеям, не ваша це справа. Хіба ви не бачили, до чого призводять ребелії? Де нині Наливайко? А скільки пролито крові. Ваш Пилип Дратва...

— Ця кров пролита на своїй землі і за свою землю.

А за віщо і де проливають її тепер поляки?

— Хіба я похваляю короля, Скаргу, Мнішека за московську авантюру? Вони перші гробокопателі моєї Польщі, вони штовхають Річ Посполиту до упадку, бо озлоблюють проти неї народи...

— Можливо, ми ще й спасибі їм скажемо, — блиснув очима Рогатинець. Шимонович зупинився біля свого будинку.

— Що маєте на увазі, пане Юрію?

— Задалеко зайшли провідці ваші у своїй захланності й жорстокості. І злом просвітили нас. І може, хтось .серед мого народу вже знає або завтра знатиме, на кого нам опертися, щоб ми з худоби стали людьми.

— Прощайте, — подав Шимонович Рогатинцеві руку. — В нинішньому сутінку ми нічого ще розгледіти не можемо.

— Але коли вогонь просвітить нас — чи не може таке лучитися, що ми з вами станемо супротивниками?

— Путі господні несповідимі. Та хай не допустить бог, щоб навіть у найтяжчій борні ставали ворогами люди, які однаково бажають кожен своєму народові добра...

Рогатинець провів поглядом високу постать Шимоновича — крізь відчинену браму видно було, як він, зсутулюючись, поволі йшов подвір'ям, щомиті зупиняючись, наче щось забув на вулиці і хоче вернутися; божок сходив з п'єдесталу на землю; здавалось, він ураз відчув земне тяжіння — не магнітом, а відвічним земним болем, який стягав його з олімпійських захмарних висот, і, можливо, авторові пасторалей ввижалися тепер на тій землі не буйні трави і килими квітів, не щебет птахів і шум непорочних дібров, не досконала гармонія, а жорстока боротьба за життя у всіх її виявах — від комахи до людини.

"Не дай, боже, нам стати ворогами, — прошепотів Рогатинець. — Але чи в смертельній сутичці з панами ми зуміємо з тобою, поете, піднятись над злобною лютті, чи запах крові не сп'янить, не задурманить найсвітліші голови, чи зуміємо ми тоді, коли підніметься народ на магнатів, заглянути хоча б на мить у царство людського розуму, щоб серед пекла битви зуміти збагнути, хто ворог, а хто друг? Ще темно, ще нічого ми не знаємо, це правда, Шимоне, та вже проклалася в суспільстві глибока борозна, яка поділила людство на обаполи, і дороги топчуться від неї врізнобіч. І непомітно, але щодня, щохвилини стають одні супроти одних на тих обаполах; знедолені й ситі, чесні й підлі... Пішли зрадливі русини за Блазієм — і добре. Задумався поляк Шимонович — і добре. Вигнав Лисий Мацько пересмішників з корчми, немов Ісус міняйлів з храму, став лихвар людиною — і добре. Вернувся з Італії його син Роман Патерностер — п'ючи в чужих студницях воду, смаку своєї не забув — добре. Вчиться в нього, дидаскала братської школи, учень Марко — і це прекрасно..."

— А я вам кажу, що то добром не скінчиться, — почув Рогатинець голос з вікна на розі Руської і стрепенувся: хто так різко заперечив його думки? Він підвів голову і побачив у вікні наріжного будинку Абрекову — її добродушне, зморщене, мов квашене яблуко, обличчя — і знітився, як

завжди при зустрічі з нею... Ці слова вона мовила двом пахолкам, котрі стояли з бардами біля її дверей, а Рогатинець подумав, що до нього. Він привітався і, відвівши очі, відійшов уліво, а тоді почув тихе, материнське:

— Юрку... Юрочку... Постій, синку. Покажи мені свою долоню, може, я по ній відгадаю, де наша Гізя?..

У винниківській улоговині поблизу гуральні пана Залеського притулилася до жовтого горба така мізерна халабудка, — дивно, як її вітри не здули, але вибілена, під свіжим очеретом і всередині світла, вистелена по долівці пахучим шуваром. Марна, аж прозора, з великими темними очима жінка сидить у віконці, когось виглядає.. На білі хрусткі пальці впала прядка чорного волосся, погляд жінки втомлений і спокійний — неділя. Завтра вдосвіта знову на гуральню до гарячих котлів, у той чад, Що задурманює мозок і висушує кров. Пан Залеський такий добрий, до всіх усміхається і ніби й не знає, що економ у нього — мов скажений пес: і як то людина так довго, без упину може носити в собі стільки злості й не згорить...

Між Львовом і Винниками — гора, поросла густим лісом, а на вершині з-поміж сосон прозирає сіра голова Чортової скелі, і здається жінці, що теплий вітер доносить звідти густий запах материнки.

Із-за гори, з міста, долинає приглушений людський рев, чутно постріли; спокійного обличчя жінки торкається тривога, вона, згинаючись у низьких дверях, виходить з хати і хистка, мов коноплина, довго стоїть на подвір'ї, вдивляючись у бік Личакова, звідки повинен надійти нині—бо ж неділя — її Марко-школяр. Жура щораз густішою тінню лягає на лице, та враз воно прояснюється — чутно дрібний і лункий тупіт на горбі, жінка впізнає: ніхто так твердо й густо не біжить по землі, тільки її син.

— Марку!

— Я, мамо! — У хлопчика розхристане русяве волосся, сірі очі іскряться, в нього знову якась радість, — боже, скільки радості у тих дітей. — А ви чого такі?.. Там стріляли не по-справжньому, а тільки так, для забави. Такий замок горів! А за жовнірів переодягли простих, як нас у школі для різдвяної вистави... Мамо, а завтра в нас остання молитва, ректор сказав, і я вже буду дома ціле літо.

— Поможеш мені на гуральні, я така недужа...

— Поможу! Але мамо... я вам ще не казав. Ми як тоді билися з єзуїтами... Та ви не бійтеся, ми вічно б'ємося... То один з них не бився, я підскочив до нього, а він як не крикне по-нашому: "Не підступай, бо вб'ю!" А я кажу: "То якого ти дідька тут, коли єси русин?" Він відвернув голову, а потім наздогнав мене і мовить: "Я з Одеська, мій тато в старости служить, а я маю дикого коня". А потім ми потоваришували з Зіновієм, тільки йому не дозволяють до нас ходити, то ми потаємно. Я нині бачив його, він ішов з новіціями до колегії, я підбіг до нього, а він шепнув: "Поїдемо завтра до Одеська, тато бричкою за мною приїде". Мамо, я вам усеньке літо буду помагати, лише пустіть мене поглянути на дикого коня.

— Як ти торохтиш, Марку... І що там ти ще бачив, у городі?

— Таж кажу, замок з дощок горів... А спочатку здавався справжнім. І жовніри воювали, ніби в полі. Але то все забава... А потім пана Рогатинця, провізора нашої школи, бачив. Він стояв біля вікна Абрекової, розмовляв із старою...

— О боже, — прошепотіла жінка і зімкнула очі. — І про що?

— А я не слухав, стояв на другому боці вулиці... Та Абрекова завжди у вікні сидить, вона, кажуть, відьма — ворожить, нашіптує...

— Не вір тому, Марку... Нема відьом на Руській... А він, пан Рогатинець, який?

— А ви вже колись питали... Сивий, суворий, але ми його не боїмося. Він живе у шкільному будинку, одного разу завів нас із Зіновієм у свою кімнату, і таке сідло нам красне показав, і сагайдак, а Зіновій як скрикне: "Воно б моєму коневі пасувало!" Нічого не відказав на те пан провізор, лишень спохмурнів... А нині побачив мене і каже: "А чого ви з Зіновієм не заходите?" І пішов собі...

— Він добрий чоловік...

— Звідки ви знаєте?

— Мусить бути добрим, коли науку вам дає.

— Ну, мамо, то ви мене пустите з Зіновієм в Олесько? Він завтра вранці вільний, їхній ректор спудеїв відправляє, а його аж у обід. Після сніданку чекатиме на мене біля нашої школи. Мамо...

— Пущу, синку, пущу. Тобі ж треба подивитися на вільного коня. Аякже...

... — Не сходиться лінія серця з лінією натуральною, пане Юрію, — похитала головою Абрекова. — Не світить вам любов, не віднайдете її... — Вона притулилася лицем до підвіконня і прошепотіла ледь чутно: — О, скажіть мені, люди добрі, де моя Гізя?

Розділ восьмий

СКОРБНА П'ЯТНИЦЯ

Кгди ж зась русинські посполиті супроти костьолу стали, а не мали свого казнодія, подався старий Іван Красовськнй на Афон і ревно благав мніха Йвана, аби не замикався в пустині, потребно ж бо йому стати в ряди братів своїх, которі суть загрожені від поляків і від русинських відступників. І прибув мніх Іван року божого 1605-го і в мене був, купив п'ять Псалтирів, а я, уздрівши його, зрозумів много такого, чого не розумів до-толе, і вигнав лотрів з корчми, які, бувши мудрими на злое, не знали іще істини, щоб розуміти добро.

З манускрипта

Шевця Пилипа Дратву колись знали у Львові всї, а нині тільки дехто. Він продавав на Ринку цвяхи, смолу, шевські ножі та інше причандалля, і мало хто пізнавав у ньому колишнього сеньйора цеху, славного майстра, який робив найкращі сап'янці, і якби мав сто рук, то був би взув, напевно, ціле місто. Знав його добре лише Лисий Мацько: Пилип у всі неділі й свята заходив до його пивниці, сідав за столик у темному кутку, однак ніколи не пив, ні з ким не розмовляв і все думав, думав. А про що — те нікого не обходило, він залишав на столі гроша за посидне, і Мацько був з того вдоволений, хоча й задумувався інколи: чого приходить Дратва до корчми, коли й кухля ніколи до губ не піднесе, і їсти не замовить.

У великодну ж неділю він дав про себе гучно знати, а

двома роками пізніше так прославився на весь Львів, що шевці про нього навіть пісні склали.

А почалося все з того, що цієї ж таки провесни потрапила Дратві до рук книжечка "Гармонія", — польською мовою написана, а він, яко чоловік письменний, почав її читати, не глянувши, хто написав, і, дійшовши до слів: "...противники унії — не духовні особи, а ремесний люд, которий, покинувши дратву й шило і привласнивши собі уряд пастирський, письмо боже шельмують, справжніх пастирів соромотять",

— вельми обурився, тоді ж подивився на обкладинку і геть отетерів: автором книжки був Іпатій Потій. Мало того, що цього русина-відступника проклинали всі православні й Дратва — теж, додалася в цю мить до посполитої ненависті ще й своя особиста: поганцю, нас же примусили покинути дратву й шило, а ти іще й ганьбиш, і плюгавиш мене — майстра, до якого колись, будучи берестейським каштеляном, слугу присилав з просьбою пошити для "свого" пана сап'янові чоботи руського крою з витяжними халявами.

Тож сидів Пилип Дратва на Ринку за скринькою, з шевським крамом, думав про оту погану книжицю і додумався до такого, що аж самому моторошно стало: хто більше винен у русинській біді — польські пани чи таки свої?

І ось у цей мент з подвір'я архієпископської резиденції вихопилися коні, запряжені у фаетон, у фаетоні — цибатий священик у чорній сутані, і хтось сказав до Пилипа:

— Он як жене, занюхав, що Балабан помирає...

— Хто — занюхав? — запитав Дратва у сусіда.

— А ти не чув? Новий митрополит київський, Потій, приїхав на єпископство наше уніата ставити.

Пилип мерщій замкнув скриньку, побіг на Руську і, мов оглашеннй, бігав з двора у двір, волаючи:

— На Юрську гору! На Юрську гору! Церкву рятувати!

...Високий довгобразий Іпатій Потій зігнувся дугою над ложем, на якому під сніжно-білою периною згасав львівський владика і екзарх Гедеон Балабан. Тяжкі корчі в животі вже більше тижня зводили його тіло, лікарі були безпорадними, хвороба висмоктала колись рум'яне, мов

у м'ясника, обличчя, і тепер воно, худеньке й вутле, визирало з-під перини, геть закрите сивою густою бородою, і тільки очі, вперті й великі, не змінилися. Гедеон мав ще ясний розум, він передумував усі свої діла і вчинки, важив їх на шальках совісті — покоробленої, скрученої, перетертої, але ще не зовсім утраченої, і відчував, що вона мовби очищається від накипу злості, заздрості, честолюбства, стає тією первісною, з якою він колись, сповнений благочестивих і для України потрібних намірів, займав єпископський престол на святоюрській горі.

Візит Потія вельми здивував його й насторожив. Він ще не знав, що з ласки Петра Скарги Іпатій призначений київським митрополитом, і цей, їдучи з Володимира-Волинського до матері городів руських, завернув до Львова, довідавшись про хворобу Балабана. Не знав, але й нічого доброго від Потія не чекав, тому наставився не згоджуватися на жодні його намовляння: єпископ перед обличчям смерті не бажав наново засмічувати своє сумління плодами нечестивих спокус.

Потій стояв біля узголів'я і, молитовне склавши руки, півголосом вимовляв п'ятдесятий псалом за здравіє єпископа, не виминаючи при тому погляду Балабана, в якому тяжіли задавнена злість на підступного собрата і нинішня погорда до зрадника.

— Я вас не кликав, превелебний отче, чого ви хочете? — тихо спитав Балабан.

— Господь осінив мене тривожним чуттям, брате,— відказав Потій. — У сію мить, після якої ви, бо всі ми в ласці божій, можете стати перед найсправедливішим судом, маєте іще змогу опам'ятатися і останнім своїм словом викупити гріх перед апостольською церквою.

Втім, відчинилися двері: до єпископського покою увійшов Юрій Рогатинець і ректор школи Іван Борецький. Потій скосив поглядом, він упізнав братського сеньйора, потім глянув на єпископа; Балабан примружив очі, наче й не замітив пришельців, і проказав:

— Говоріть, говоріть... Я їх не кликав, та вони, певне, як і ви, стривожилися недобрим чуттям... Невже я нині помру?

— На все воля господа, — продовжував Потій, не звертаючи уваги на братчиків, проте голос його став різкішим. — Підпишіть акт унії, отче. Зробіть богоугодне діло, і я, розгрішаючи вас, зніму анафему, митрополитом Рогозою утверджену.

— А я не прийняв тієї анафеми, — відказав Балабан, — я правив своєю єпархією, ви ж знаєте. У нас мир з братством, просвітив господь наші голови й лють уйняв. Вони визнали мене екзархом, я ж більше не заважаю їм, бо часу на те не маю... Усі свої останні сили віддав справі книгопечатания і щасливий єсьм, що уздрів іще мої дітища, які віддаю православній церкві — "Служебник" стрятинський і "Учительное євангеліє" крилоське... А яким правом ви, превелебний, можете зняти з мене ту анафему? Я знаю, що Рогоза упокоївся, невже вам віддали митрополичий жезл?

— Саме так, отче, — жоден м'яз не здригнувся на холодному обличчі Потія, — іменем його милості короля.

Балабан підвівся, сперся на подушку ліктями, в й'ого великих очах промайнула тінь болю й заздрості, він глипнув на братчиків, вони кивнули головами — дізнались про це скоріше від єпископа.

— Що ж, — сказав по хвилі Гедеон, — не підвладний королеві, а вам і паче, патріарший екзарх... Хвалити бога, минув біль у моїй утробі, почув я сіє в цю мить. Видно, ще на цьому світі потрібний єсьм. — Біле й зморщене, мов пожмаканий папір, лице єпископа порожевіло, він сів, опустивши долу ноги; братчики помітили в його погляді зблиск тої злості й упертості, з якою мали СТІЛЬКИ клопотів, він злобно посміхнувся й мовив до Потія: — Не маю ще права вмирати, ваша превелебність, бо поки найдеться наступник, ви наробите багато лиха... Панове, — звернувся Балабан до братчиків, — а може, ви таки

погодитесь, щоб єпископом після мене став ігумен Унівського монастиря Ісайя Балабан, мій племінник? . Рогатинець з Борецьким переглянулися і, опустивши голови, мовили разом:

— Не згодні, владико...

Гедеон опустив голову на подушку й зімкнув очі, скрушно й винувато зітхнули братчики, єпископ посміхнувся.

— Бачите, не хочуть іншого Балабана, крім мене. То мушу ще жити... Щоб церков православну у Львові держати, а київська, дасть бог, сама втримається, і сокрушаюсь я над вашою долею, превелебний, аще гнатимуть вас звідти розгами, яко блудницю вавілонську...

Кам'яне обличчя Потія побагровіло, він випростався і, звівши руки, заволав:

— Напоминаю, напоминаю вас, заблудших овець... — від люті він затинався, — же у Львові київські митрополити завше зверхність мали! Був я тої надії, жесьте мені, яко пастирю своєму, повинність оддасте, а если не хочете до правди божої приступити, я меча Христового, мені поданого, добуду і соборну сію церков святого Георгія в посідання однині беру!

— Не кваптеся, пане Потію, — мовив спокійно Рогатинець. — Вигляньте лише у вікно. Он сад монастирський, .много там дерев, а ще більше православного люду, і деякі з киями суть. То радили б вам як можна прудкіше піти із святої гори, бо гвалт може ся учинити, і ми за ваш живот поруки не даємо...

Потій кинувся до вікна. У садку і на подвір'ї хиталося море голів. Він просичав:

— Ви згорділи, гвалтом бороните мені входу до церкви?! То я ще раз напоминаю: если нині не пришлете до мене своїх людей з мирним словом, то повернуся я сюди після великодня, і не майте тоді нам за зле, коли до меча духовного і до права вдатися змусимо, а тоді пізнаєте, яка то небезпечна річ владі божій противитися!

— Йдіть, Потію,— відчинив двері Рогатинець.— Я проведу вас до фаетона, щоб безпечні були-сьте, та веліть добре тримати коней, бо вельми крута гора, а наш люд голосний — наполохати може... І хай ніколи більш не ступає ваша нога сюди, а ваш здрайський язик не псує повітря на цьому святому місці. Йдіть, Потію!

Зіщулений митрополит вийшов з покою, за ним подався Рогатинець. Коли вийшли на подвір'я, він змахнув рукою до мовчазного натовпу:

— Розходьтеся по домах! Його превелебність хоче покинути нас!

Потій боязко ступав подвір'ям, перед ним розступалися міщани, вийшов на вулицю й поквапився до фаетона, тоді заступив йому дорогу Пилип Дратва, схопив обома руками за поли ряси:

— Паскудо! Шило й дратву ми полишили, але шевські ножі ще маємо!

Рогатинець прискочив до корячкуватого чоловіка, який термосив за оборки Потія, і відштовхнув його в юрбу. Митрополит ускочив до фаетона, рвонули коні, і тоді натовп злорадно зареготав.

Юрій повернувся до єпископського покою блідий, стривожений. Йому згадалися застережливі слова з "Апокрисиса" Христофора Філалета: "Через унію сію вибухне полум'я домової війни..." Тільки що бачив зблиск кривавої ребелії, і стало Юрієві страшно: хіба для того закладалися фундаменти шкіл і церков, друкувалися книги, росли

бібліотеки, дозрівало нове просвічене науками покоління — щоб усе те разом згоріло у вогні й скупалося в крові?

До Балабана долинув зловісний крик юрби, він прошепотів:

— Краще вмерти, ніж побачити те, до чого ви своїм

посполитим умом доведете народ і церкву. Чи ж то погано жилося нашому люду тоді, коли він мирно молився і ще не знав розбрату?

— Кайтеся, отче, бо ви перші той розбрат посіяли, — мовив Іван Борецький. — А тепер ми всі пожинатимемо його плоди. За люд же не вболівайте. Від прозрілого краще прийме молитву господь, ніж від темного, знає-бо прозрілий, чого просить.

— Ох, ох, — простогнав Балабан. — З чим ви проти них ідете? З Євангелієм? Католики теж його мають... Ми глаголимо до них стихотворами древніх євангелістів і апостолів, которі більше тисячі років тому глаголили, а вони б'ють нас вишуканим словом учених любомудрів. Не має ж бо православна церква своїх речників, не має!

Рогатннець підійшов до єпископського ложа і проказав, упершись поглядом у старця:

— Не каркайте, мов зловісний ворон, отче. Будуть речники. Іван Вишенський іде до нас з Афона.

Він зайшов і став посеред братської ізби, а братчиків набилося густо, бо знали, що нині з Карпат, від Иова Княгиницького із Маркової пустині, прибуде мніх Іван Вишенський, який з висоти Афонської гори гласив світові божу істину без підхлібства, олжу називав олжою, вовка — вовком, злодія — злодієм, диявола — дияволом, а своїм "Посланням к утекшим от православної віри єпископам" убив старого Рогозу, митрополита київського, Терлецького ж і Потія, яко шельм нечестивих,

прибив плювками до ганебних перехресть і виставив їх на глум поспільству на велелюдних роздоріжжях.

Велика була любов до мніха Йвана — русинський люд у Львові чекав його давно. Відтоді, як Іван Красовськіїй вирушив у далеку путь на Афон, аби славного Вишенського, який здалеку будив народ, до діла святого притягнути, щоб живим, а не книжним словом убивав католицьку тать.

І передав Красовський братчикам відповідь Вишенського, коли повернувся пізньої осені до Львова: "Пощо мене ожидаете: чи позичив я що у кого і віддати повинен? Чому хочете вирвати мене із Руссікону афонського — столиці духа мого народу, до кого я прийду, коли не має Україна воїнства божого, когорти очищених від світських зваб і спокус християн?"

Тоді написав Рогатинець гнівного листа старому другові і через паломників передав. Легко, мовляв, вам, мніху Йване, ворогів шельмувати, безпечним у далекім краю будучи. Нам багато важче, на нас тут у кожну мить чигає доля протосингела Никифора, котрого в тюрмі згноїли за сміливе слово.

Тож вирушив на Україну Іван Вишепський і ранньої весни з колиби Княгиницького над Манявкою прислав до Красовського монаха із звісткою, що прибуде до Львова ко великому дню.

Він увійшов, а була великодня субота, і став посеред ізби — сивобородий, у чорній рясі, з кием у руці, довге волосся впало з-під чорної шапки на плечі; Рогатинцеві важко було впізнати в цьому суворому дідуганові колишнього Івана з Острога, і він не підійшов, не припав до його грудей; величний старець водив глибокими темними очима по братчиках, які в святкових свитах і жупанах прийшли зустрітись із своїм речником. Вишенський ніби заглядав кожному в душу до самого дна, він був інакшим, ніж ці люди, які ждали від нього

допомоги, і далекою була відстань між праведником, котрий не дбав ні про луду, ані про їжу, лише про чистоту душі, і ремісниками, що немов мурахи трудилися у світському світі, одягалися і їли, випивали, і любили, і будували.

Так стояли якийсь час. Братчики намагались поєднати в думці автора пристрасних послань з цим суворим анахоретом; Вишенський у свою чергу бажав збагнути духовну сутність людей, які, будуючи церкви, школи, шпиталі, такі далекі суть до зречення від земних благ.

Рогатинець мовчки чекав від Вишенського слова, мусив же мніх відповісти йому тепер на докірливого листа, і той, відхиливши на довжину руки кия, сказав:

— Не з причини далекості од вас, браття, правду сміло мовлю, бо за правду умерти ізволю, а ще бог дарує. Ви ж долею Никифора себе лякаєте, а не помислили, що ув'язненням оного в Мальборку владці йому самому зла тим не вчинили, бо ж не позбавили його спільноти з богом, зате собі причинили шкоди, показавшись гонителями й мучителями.

— Марно втішатися, преподобний Іване, збільшенням числа мучеників, — відказав Рогатинець. — І дарма надіятися, що засоромляться колись гнобителі вчинками своїми. Єдине вартісне — це ті діла, які людина встигне зробити, поки вийде скорбної п'ятниці на свою Голгофу.

— Правда, Юрію. Кожен обиватель у найдрібнішій справі мусить мати перед очима добро отчизни. Але Голгофа — кінець наших діл. І думати ми повинні, чи воскреснуть вони на третій день. Закінчили-сьмо свій хресний хід і тепер у покуті й самовідреченні дозрівати мусимо до воскресіння. В царстві духа оновлюватися повинні щомиті... Я згоден проповідувати з ваших казальниць, та з одним токмо наміром — щоб навернути паству православну до первісних чеснот нашої віри, бо лише

в очищенні від чужих лженаук, лише в поверненні до своїх витоків — воскресіння наше... І коли мені це вдасться, я готов прийняти муки. Завтра проповідуватиму в час великодньої відправи.

Правду мовить мніх, подумав Рогатинець, проводжаючи поглядом горду постать Вишенського, який виходив з ізби, попрохавши не супроводити його до Онуфріївського монастиря, де він зайняв найскромнішу келію. Так, свою землю слід перш за все зорати і засіяти, своє зерно зібрати, свої джерела відкопати й розчистити... Але чи можна це зробити покутою й самовідреченням, відокремленим будучи од великого світу? Це ж так легко — вийти з хресного, ходу у скорбну п'ятницю і загодя сотворити собі покутну Голгофу тоді, коли останній ряд процесії ще біля її підніжжя.

Сумнів пройняв душу Юрка: а й справді, чи маємо ми право, мніху Йване, думати про своє вдосконалення, коли з волі божої опинилися на верху гори, а хтось іще й не пробудився до походу? А хай і так, що нам повелено першими оновитися в царстві духа, щоб ті, які пробудяться, пішли до нас, — то чи можна зробити це, затиснувши себе межами власного поля? Чи може зібрати найпрацьовитіший орач багатий урожай, коли не знатиме, як його викохує сусід? А якщо й збере, то чи повинен крадькома з'їсти, не показавши паляниці сусідові, не почастувавши його? Та якби так, чи ж мали б ми нині своє книгопечатания? Це мудро — засівати рідне поле, але ж, буває, вутле насіння маєш, чому ж не позичити ядерного в сусіда-ратая? Або чому не дати свого добірного зерна йому — хай знає, що й ми вміємо його ростити! А чи не всохне наше джерело, коли відвести від нього земні притоки? А що, коли те джерело в нас вибухне і, заперте греблею, гниллю візьметься — тоді, як хтось вмиратиме від спраги?

Братчики розійшлися, Юрій подався до своєї кімнати, що сусідувала з ізбою, підійшов до шафи, в якій пишалися його заповітні сідло й сагайдак: здались вони тепер йому забавками, на які марно витрачав час — чи ж то подобає нині марудитися над латунними бляшками, над бісером і м'яко вичиненим юхтом, коли з латинських Друкарень вилітає

зграями тля отруйних книг, а ми, замість знаходити на них протиотруту, тримаємося, мов сліпець плота, старого кунштa, щоб себе в ньому зберегти. Ось Потієва "Гармонія": він у ній підступно переконує православних, що унія — не відступництво, а давня традиція, бо підтвердила лише флорентійську унію 1439 року, а про те, що православні розірвали її тридцятьма роками пізніше — ні слова. А ось його "Антирисис" — відповідь на "Апокрисис" Христофора Філалета, який виступив кроти об'єднання церков. Ось книга Петра Скарги "Synod brzeski i jego obrona" [49]. А в цих жовчних писаннях — знання світової філософії й історії! Мав рацію Балабан — чим ми їм відповіли? Посланнями Вишенського? Так... Вони розбудили народ, без них не вийшли б посполиті на Юрську гору проганяти зрадника, але чи ми можемо сказати, що писання мніха Йвана поставили нас як рівносильних на один позем з ворогами в царстві науки? Ба ні — лише гнів розбудили...

Рогатинець зачинив шафку — не треба роз'ятрювати сумнівів, слава богу, що прибув Вишенський, з ним, славетним словотворцем, ми станемо в сто крат сильнішими; як добре, що вже втоптався грунт і є на чому стати глашатаєві правди.

Онуфріївська церква битнем набита, за казальницею стоїть мніх Іван — високий, з буйною бородою; підвівши уверх голову, глаголить і запалює сміливими словесами вогонь у очах парафіян.

— Поклонися папі, прийми його календар! — б'ється об склепіння саркастичний голос Вишенського, мніх схожий на розгніваного старозавітного пророка. — Панове бурмістри і войтове, не дайте русинам простору в жизні їх. Русин з папежником волі єдиної хай не має, в цехах ремісницьких русинові не бути... А коли й цим Русі не досадите, то святині їм зруйнуйте, на празники старого календаря дзвонити не дайте, а коли не послухають — сакрамент Христов обезчестіть, в темниці затворяйте, бийте і убийте в ім'я найсвятішого папи!

Рогатннець слухає і думає, що б трапилося, якби в цю мить зайшов з каноніками Соліковський зачиняти райські врата? Двадцять років минуло з часу тієї наруги — це так мало, коли дивитися на себе, бо й не змінився, не ослаб, але ж це дуже й багато: немовлята за той час стали дівами й юнаками; це дуже багато, бо виріс люд, який уже не розійдеться нині, мов отара. А що вчинив би? Розтерзав би Соліковського!.. Чи ж не крові бажав тоді Рогатинець? Чому нині щемно й тривожно від цієї думки? Рано ще... Христос воскрес. Рано воскрес? Чи лиш спинається іще з хрестом на гору?..

Мацько Патерностер дивиться й очам своїм не вірить: то це той сивобородий дідуган у монашій рясі, який вчора заходив до його пив'ярні і п'ять Псалтирів купив, єсть самим Вишенським? Якби ж був знав — сулії з вином поховав би, пивницю ладаном прокурив, господи, а він ще й посміхнувся, коли монах, беручи книги, мовив, похитуючи головою: "Блюзнірствуєте, львівські братове, божими книгами торгуючи в пияцькому содомі"; посміхнувся й відказав: "Вино у мене церковне, благочестивий монаше, не зволите запричаститися?" Сором тепер обпалює Мацька — як смів так розмовляти з мужем, який не боїться вголос вимовляти коромольні слова? Та дивується Патерностер з іншого: щось трапилося з ним самим, бо чому не опускає голови, не глипає боязко на сусідів, не поглядає в бік притвору, чи не появиться там хтось такий, котрий, побачивши Мацька на нинішній відправі, завтра корчму йому закриє... Христос воскресі Мацько дивується, а від слів проповідника бадьорий дріж пробігає йому по спині, він чує, як випрямляється в нього хребет, як гнівна мова мніха сіє в його душі злість на самого себе за те, що досі той хребет був зігнутий, немов яремна дуга, а що з того запосяг: чи ж оті складені за лихву й торги золоті варті того, щоб усе життя витирати носом ляду, та яка їм ціна, коли навіть син Роман, від'їжджаючи в далекий світ, не хотів і сотні взяти, бо вони йому смерділи батьковим приниженням. Мацькові й моторошно, тільки — знову диво! — не за себе, а за Вишенського: чи не потягнуть його після відправи до вежі, що біля міської зброярні?

Барон, сховавшись на хорах за людськими спинами, уважно слухає, щоб не пропустити жодного слова, і мліє від скоботливої втіхи, що матиме з чим прийти до свого хліботодавця, бо невдоволений Соліковський. Ти, Бароне, пропиваєш гроші, а користі з тебе катма, тих кілька кишенькових злодіїв із Шкотської, яких ти привів до чорта, то ще не плата за звання барона, нам треба, щоб зареготалися над братчиками ті, які нині рей водять на Руській; вже й кишенькові доносять на тебе, що ти по корчмах тільки те й робиш, що похваляєшся своїм титулом і службою в архієпископа, хоч мав би це при собі тримати... А як йому, від роду вбогому, приниженому і на чужу славу й статок заздрісному, як тримати в таємниці, як не похвалитися на людях, що він, колишній конвісар, а потім братський поштуркач, має нині своє постійне місце в пивниці самого Корнякта, що шинкарка, забачивши його, поспішає до столу з порцією смаженої риби і кухлем пива, що Антипко раз на тиждень пригощає мальвазією, що іноді навіть патриції кличуть Барона за свій стіл, а до покоїв архієпископа він має право заходити без стуку. І має десь Рогатинця. Зустрівся якось з ним після тієї оказії на Круп'ярській, хотів Рогатинець плюнути йому в лице, не посмів. Ні, не через те, що боявся розголосу за перелюбництво (не бійся, я не кваплюся про це розказувати), — на Барона плюнути не зважився. Ти вважай і рахуйся із словами, я вже не Блазій. І проковтнув слину вельможний сеньйор, тепер виминає... Ну, скажіть, хто із посполитих заслужив таких привілеїв, хто зумів так піднятися над сірою юрбою? Христос воскрес!! То як це можна тримати в собі? Ще подумають люди, що він такий самий, як був, і замість поштивості й страху далі виквилятимуть йому співчуття, а то ще й насміхатися...

— І так буде доти, доки ми самі не визволимо себе із пут світської неволі. Бо хто єсть хлоп і невольник? — Вишенський повів вказівним пальцем, ніби цими словами таврував кожного прихожанина. — Та тільки той, хто світу сему яко хлоп, яко найманець служить і вік свій у службі аж до смерті губить. То посвятімо богові помисли ума нашого, вогонь сердець і тоді, мов труха, розкришаться кайдани мирські!

"Мніху Йване, — заворушився протест у душі Рогатинця, — подвійні кайдани накладаєш на нас, подвійну покору... Ні, старче, мусимо служити цьому світові, на те ми й прийшли. Щоб кращим його створити, добрішим, розумнішим... Потойбічності ми за життя не потрібні".

"Служу я яко найманець собі самому й просвітку не бачу", — проказав у думці Мацько Лисий.

"Насміхаєшся наді мною, монаше, зневажаєш за службу — відплачу ж я тобі сторицею", — коробила злоба Барона.

— У службі мамоні застрягли єсьмо, сите життя до гріховного плотського соплетіння нахиляє! І если не буде серед нас істинних іноків і богоугодників, які б перед богом поспільство заступали, то жупелом і вогнем, яко же Содом і Гоморра у лядській землі спопеліємо! Відвернімся обличчям від зажерливого й облудного світу і у своїй руській духовній общині викуймо золото чеснот наших!

"Відлюдний муже, ти й на Україну зриш, мов на келію, — діймало обурення Рогатинця. — Чи не подібним єси до скнари, що ховає черлене золото в скрині, а ніхто його не бачить, ніхто ним не користується, навіть власник? А що, коли те золото буде не справжнє, а ми не знатимемо, і колись на багатолюдному ринку, попробувавши на зуб, скажуть чужинці: низька проба?"

"Не можуть стати всі монахами, — думав Мацько. — Комусь і вино треба продавати".

"Свій орден думав заснувати у Львові? — ворушив запалими губами Барон. — Не дамо тобі зробити цього, мніху!"

— А тоді можете нас мучити, гонити і в'язнити, бо маєте в руках власть світську, але не гадайте тим тиранством побідити наш дух, не гадайте, папи римські, кардинали, арцибіскупи і всякое лживое

священство латинське, не сподівайтеся, власть мирська — королі, що православні папі поклоняться, не надійтеся ні нині, ні завтра, ні во віки віков! Амінь.

Не дихав люд. Гнівні слова Вишенського спинили биття сердець, народ у цю мить готовий був зробити все, до чого закличе мніх Іван, і моторошно стало Юркові: зіткнуться колись два ворожі ордени, єзуїтський і цей, ще не названий Вишенським, а тоді сонце застелять дими, і замість вселюдського просвітління й царства розуму настане чорний диктат сили переможця. І просвітитель стане тираном. Ні — тільки освіта, тільки збагачення світовою мудрістю виведуть русинський люд на висоту, до якої не дотягнуться руки зажерливих. І тут прошила мозок думка: "Без битви, без крові? Чудом господнім?"

Замість відповіді вибухло під склепінням храму грізне:

Смертію смерть поправ!

Мніх Іван покинув казальницю і тихо зник у захристії, а народ без упину повторював:

Смертію смерть поправ!

Збентежений Юрій пробирався до виходу, йому треба порозмовляти з Вишенським; "Смертію смерть поправ!" — гриміло в Онуфріївській церкві; на паперті до нього підійшла жінка з закритим чорною шаллю обличчям, вона тримала за руку русявого хлопчика, стала, схиливши в глибокому поклоні голову. — Благословіть, пане сеньйоре, мого сина, — ледь чутно прошепотіла жінка. — Перехрестіть йому чоло. Підійди, Марку...

Після обіду Лисий Мацько звично став за ляду, чекаючи клієнтів, які й у великодню неділю не поминали його корчми, — партачів із Шевської. У кутку за столиком сидів, як завше, Пилип Дратва, на нього Мацько не

звертав уваги: на Руській так ніхто й не дізнався, хто то кликав тоді по дворах, щоб іти на Юрську гору; потім говорили, що це були школярі, бо й листок із закликом був вивішений над вікном Абрекової — певно, що школярі; в голові Мацька, супроти його волі, сама собою снувалася дурна думка: неділь у році п'ядесят дві, свят більше двадцяти, то отак ні за що він річно має з Пилипа сімдесят грошів прибутку... Картав себе за такі рахунки і взагалі — вперше, відколи торгує вином у своїй корчмі, заворушився в його душі докір. Він же братчик, і не простий, бо книгами торгує, а книга — то найсвятіше діло: мовлене слово хоч і зачепить, збудить, стривожить душу, та іноді воно прозвучить, мов грім, і щезне; книга ж промовляє до тебе без упину, вона завжди нагадує, повторює, будить, стає стражем твоєї совісті... Отож він, Мацько Патерностер, продавець братських книг, з одного боку просвіщає людські уми, а з другого — затьмарює їх диявольським зіллям.

У Мацьковій пам'яті відлунювали гнівні, не чувані ще серед львівської русинської братії слова Вишенського, вони розбурхали усталене довгим життям сумління корчмаря, в якому дотепер було усе розкладене, немов сорти вина на поличках, — доброта і відлюдкуватість, страх перед сильними й непохитність, коли йшлося про віру; у гущавині Мацькового сумління на видному місці пишалася скнарість, а десь у тернових його плетивах дрімала щирість; для кожного скарбу своєї душі мав Мацько оправдання, жодним особливо не пишався, але й не соромився, а нині все збурилося, і хоч корчмар твердо залишив за собою право торгувати вином — усі ж бо момахами стати не можуть, — проте засумнівався в одному: чи не схожий він на того неума, котрий товче воду в ступі, а масла збити не може. Бо так виходить: те світло книг, яке він дає людям, тут-таки заливає темнотою хмільної отрути.

А шевці, — ковалів, мечників, золотарів рідко бачить у себе Мацько, то люд гонористий і здебільшого братському статуту вірний, — з'ївши, напевне, свячене яйце і не діждавшись від жон питва для розговіння, уже приходили один по одному — чорні, зсукані, як насмолена дратва,

підморгували корчмареві, а він по тому морганні безпомилково вгадував, хто буде платити нині, а хто проситиме у борг...

І хотілося Мацькові, розтривоженому докорами сумління, сказати шевцям, що сьогодні — тільки сьогодні — він не дасть нікому ані півкухля, хай тверезими головами обмізкують слова праведного мніха, таких ніколи їм не доводилося чути, проте мозок звично, не прислуховуючись до душевної бурі, підраховував, скільки сьогодні перепаде готівкою, а скільки боргу наросте, від якого йтиме лихва; руки самі потягнулися до бочівок і сулій.

— Такого наговорив, що хоч вший собі з саф'яну крильця і до неба лети, — донеслись до Мацька невдоволено-глузливі слова.

— А як роздобути грошей на яства і на трунок, не сказав, ніби ми справді ангели безплотні, — почувся другий голос.

Та й справді, подумав Мацько, мніх Іван ніби не від світу цього. Проте тон розмови завсідників йому не сподобався. Таке з їхньої балачки виходить, наче ми, мов та твар безсловесна, лише їсти хочемо, лише шмат свинячої шкури нам дорогий, а те, що дух наш пригнічують, віру відбирають, зовсім не важить для нас. Е, почекайте, може, я чимось відрізняюся від худоби?

Мацько відніс кухлі з питвом, шевців було троє, більше ніхто не заходив, то вирішив корчмар, що не подасть їм ні скляночки, хай собі йдуть. Та коли вертався до ляди, відчинилися двері і Мацьком аж струсило: сутулий Блазій, якого він сто років не бачив у своїй корчмі, від якого й на вулиці кожен, хто мав хоч трохи честі, відвертався, ота потвора, яку називали тепер Бароном, та й він сам коли вже напивався до чортиків, бив себе в груди, репетуючи: "Я Барон, колега Соліковського!" — ота гидь посміла переступити поріг чесної корчми, до якої вчора заходив сам мніх Іван з Вишні?

Хотів підбігти й виштовхнути Блазія за двері, але не посмів — біди потім не обберешся; Барон, помахуючи паличкою з латунним набалдашником, не вітаючись, пройшовся підвальною залою і сів за стіл — неподалік од шевців.

— Через цього мніха біда велика може впасти на наш квартал, — знову почувся той же невдоволений голос. — А стало ж легше: і дзвонити дозволили, і календар нам залишили, похоронні процесії із свічками через Ринок пускають, партачам дозволяють раз на тиждень продавати свій крам, а згадай, що було колись! Подобріли пани, скажу вам правду. Отак поволі й зовсім стане добре жити, тільки не сердь їх, а він...

— Усе то через ті книги, — підтакнув другий голос.

— О, то свята правда, ласкаві панове! — скинув Барон капелюха й потакуюче закивав до шевців головою. — Нині — ха-ха! — кожен піп, навіть дяк, має друкарню і печатає книги для своєї користі!

Баронові ніхто не відповів, і він похнюпився: справи в нього йдуть зовсім погано. Соліковський хоче чогось . такого, на що Антох не здатний, та й взагалі зробити то неможливо... Архієпископ навіть не збирається йти відверто проти православних, як колись, хоче, щоб русини самі між собою перегризлися і щоб до цього спричинився він, Блазій. А як — коли вони тримаються тих своїх сеньйорів, мов реп'ях кожуха, ще й проповідника собі знайшли? То він сьогодні, ось тільки що доніс про коромольну проповідь цього месії, а Соліковський як не крикне: "Дурню, ти хочеш іще мученика їм сотворити? Іди й роби, що тобі наказано!" Барон присунувся до шевців, кинув на стіл золотого.

— Христос воскрес... — посміхнувся підхлібне, — Випиймо за його муки. Мацько дивився на те все й не поспішав з питвом.

Підійшов швець з монетою, корчмар мовчки подав йому сулію і слухав.

— Ти про книги не базікай пустого, бо читати не вмієш. Звідки знаєш, що через них може біда трапитися? — заговорив швець, який досі мовчав.

— А я тобі скажу... я те все знаю, — хміль заплітав язика шевцеві, невдоволеному проповіддю Вишенського, — Колись люди одному богові молилися по святому письму, которе апостоли... чи ті... євангелісти написали. А нині кожне взялося переписувати Євангеліє і свого додавати. І пересварилися. А ті ж перші книги були божою мовою написані...

— А так, так, по-латині! — вигукнув Барон.

— Яке — по-латині?! — схопився Пилип Дратва. — Божий язик — то наш, слов'янський! Барон зареготав.

— Встилайтеся таке говорити! Кожен дурень уже знає, що по-слов'янськи оті рогатинці та красовські переписали Євангелію!

Цього вже не міг стерпіти Мацько. Як же це — він, який про всі ті справи знає від самого пана Юрка і навіть дещо записав... та він від Рогатинця знає таке, про що аж страшно говорити: ніякий не папа був апостол Петро, ось що!.. Як він може таке блюзнірство слухати у своїй корчмі, та ще й на великдень?!

Мацько вийняв з шухляди жменю монет, відрахував частину, здалеку прикидаючи оком, скільки зосталося вина в сулії, яку подав шевцям, і розмашисте покрокував до столу. Не мовлячи й слова, кинув монети на стіл, сулію забрав і, виминаючи поглядом Барона, сказав:

— Ідіть собі геть, люди добрі, коли не маєте честі. Барон схопився, застукав по долівці паличкою.

— Ти... Ти не будь такий мудрий, бо я і до тебе доберуся...

— Геть звідси, болотний ящере! — скрикнув Мацько і замахнувся сулією.

Барон ніяк не сподівався такого спалаху від запобігливого Мацька, він, заточуючись, позадкував до дверей. За ним поквапився швець, який лаяв мніха Йвана. Від порога швець огризнувся:

— Пропадай із своїм слов'янським язиком, з книгами і школою своєю, добра від них ніколи нам не прибуде!

Два шевці винувато поглядали на розгніваного корчмаря. Пилип Дратва сидів у кутку, похнюпившись.

Мацько хотів було щось іще сказати, та враз крізь віконце, що виходило на вулицю, побачив таке, від чого відняло йому мову... До Барона підійшов пан у високому капелюсі й широких довгих штанах, махнув Баронові рукою, мовляв, іди собі, взяв шевця за комір свити, швець малів-малів, а коли став таким мацьопким, що весь умістився на долоні, пан, зареготавши, кинув його собі до кишені.

Зчудований Мацько повернувся од віконця, перевів подих і прошепотів:

— Ідіть... Ідіть і ви геть! Та прикусіть свої грішні язики, — нечиста сила вийшла нині на лови...

Двох шевців немов видуло з корчми. Тоді підвів голову Пилип Дратва і сказав:

— Хочу я врешті до правди докопатися, Мацьку.

Понад Львовом перекликаються великодні дзвони. Дрібно сипле мідним пилом святий Юр, у міський коридор — з Краківського передмістя на Галицьке — вривається скрадливе таланіння з Онуфріївського монастиря; молоде травневе небо тепло лягло на крони розквітлих черешень, що закрили місто білою запоною, продірявленою шпилями веж; небо здригається від бевкання Великого Кирила, а він з висоти Корняктівської дзвіниці вперто і владно ритмізує безладний передзвін і натужує його радість урочистістю, силою, насторогою.

І нічого більше не існує днесь на світі, крім воскресної музики: мертва нині ратуша, порожній, мов бодня, розбійницький Високий Замок, меншою стала бундючна катедра, а святково одягнені люди виторочуються з церков, мов барвисті пацьорки вервечок.

По сніданку, а місто далі тихе й добре, йдуть русини з усіх кінців Львова на Зацерковну до будинку гімнасіону—там, на подвір'ї братської школи, кожної великодньої неділі спудеї ставлять містерії. Іван Вишенський запрошений на виставу. У дворі збудована з чорного каменю арка, її верх — це Голгофа, а внизу — вхід до пекла, яке нині збурить Христос; мніх ще не знає змісту містерії, в його учнівські роки в Острозі драм не ставили, та сама думка, що нині якогось спудея переодягнуть за Ісуса, коробить старця, він запитує Борецького і Рогатинця:

— Чи сіє доконче потрібно для зміцнення віри?

— Потрібно,— сухо відповідає ректор. — Адже і служба божа, і хор партесний — теж вистава. Католики органами заманюють паству, бичуванням одурманюють — що ж є богопротивного у театральному показі мук Христових і його звитяги над пеклом? А народ любить видовища і йде до нас... Не для комедії се робимо, а для утвердження віри в перемогу добра над злом.

— Світські пристрасті долають вас... А з яких книг учаться ваші учні?

— Бібліотеку нашу з охотою вам покажемо. Очі у Вишенського розбіглися, книг у бібліотеці більше трьохсот, він виймав їх одну за одною з поличок шаф, чоло його розпогоджувалося: "Львівський апостол", "Буквар", "Острозька біблія", "Учительное євангеліє"...

— Добро єсть почитати книги всякому, — прошепотів мніх, — порозуміти, що глаголють словеса... І "Трени" Кохановського теж тут? — здивовано глянув на Борецького. — Католиком же був!

— Ким іншим він міг бути? — не підводячи погляду, відказав ректор. — Але ж будить своїм батьківським голосінням по донечці Уршулі глибокі людські думи, сердечність, добро...

— Земні пристрасті будить... О, і Платон у вас, і Арістотель! Догми поганські з їх басен вивчаєте... А чи знають спудеї правила церковні?

— Мудрість людська во многих книгах записана, преподобний Іване, — втрутився в розмову Рогатинець. — Треба і невірних, і ворогів своїх учення знати, думку свою на правду маючи.

— П'ющі од чужих джерел невольно заражаються смертоносною отрутою іновір'я... — Вишенський далі переглядав книги. — Чим заручитесь ви перед богом, що недосвідчені й гарячі голови спудеїв ваших відпорні будуть... О, яка краса! — Очі мніха просвітліли, він гортав "Служебник", виданий стрятинською друкарнею. Сюжетні картинки на заставках, обрамлені рослинними орнаментами, фігурами ангелів, вразили його. — Хто сей майстер?

— Гравер нашої друкарні, Памво Беринда. — Іван Борецький, втішений, що розвіюється гнітючий настрій від розмови з мніхом, квапився розповідати про майстра: — Недавно перейшов до нас із

Стрятина, після того, як упокоївся єпископ Балабан. Любомудр єсть і лексикограф, у латинській мові вчений, візьмемо його дидаскалом...

— Смутно стає мені, братове, — зітхнув мніх. — Латиняни уярмили нас, уніати зрадили, ждете ось знову Потія, який приїде настановляти вам свого єпископа, а ви, замість закритися щитом православної віри, самі горнетесь до латинської хитрословної лжі і погубляєте себе.

— А як нині без латини, коли півсвіту і філософів, і шахраїв пише й говорить нею? Як ми можемо не знати, що пишуть і говорять вони? Обкрадені і обдурені залишимось ми без знання тії мови — мов жебраки у притворі з своїм Октоїхом і Часословцем, — гостро відказав Рогатинець і згадав, що повторює слова, сказані колись Шимоновичем.

Вншенський промовчав. Оглядав книги.

— Стефан Зизаній? Я чув про Лаврентія, который "Азбуку" склав і був у вас дидаскалом. Це брат його?.. "Ізложеніє о православній вірі"... І як він ізлагає? — Вищенський водив очима по дрібному друку. — Гм... "Є дві природи бога — чоловіча і божеська, дві волі, дві дії..." Єресь. Аріанство...

До бібліотеки увійшло кілька спудеїв. Вони спинилися біля порога, з благоговінням дивлячись на величного старця, вогненні послання якого знали напам'ять.

— Брате Йване, — мовив Рогатинець, щораз більше хмурніючи. — Спудеї просять на виставу.

Замовк Великий Кирило на Корняктівській вежі — вивільнився густий великодній передзвін від натуги й сили старійшини, відлетів за мури міста, віддалився й розсипався, безладно й утішно, по полях та левадах, зажуркотів джерелами чистої води, проростав бриндушамн й рястом, розпукався бростю у винниківських лісах.

До Мацькової пивниці долинав той ніжний весняний гомін, Мацько дослухувався його, сидячи за столиком навпроти Пилипа Дратви, і проймався жалем: чи недаремно стільки коштів і труду вклав, аби жити у цьому місті, де людські душі розчавлюються мурами, а потім чорти пішки ходять і підбирають їх, де камінь тисне на землю і серця, де навіть пучки пролісків перестають бути квітами, бо оцінюються грішми. А там, скільки там їх нині проросло, засіяних передзвоном, і можна лягти і вдихати їх запах і не думати, скільки коштуватиме цей спочинок.

Пилип Дратва вголос дошукувався правди. — Я, Мацьку, не так просто собі просиджую в тебе неділі й свята. Я думаю. І не гадкуй, що не хотів би-м випити. Та знаю — затьмариться тоді мені мій розум і перерветься та нитка, що сотається в мозку багато років. Я з цього кутка на людей дивлюся і розмірковую, звідки бере початок неправда, але не та, що її привезли з Варшави чи Кракова, а наша, русинська. Ти дивись: тих лядських панів жменька, отак добре надмись, подуй, і їх нема. А вони тримаються, та ще і як, і думаєш — на чому? На паскудстві нашому. Був ти бідний, правда, Мацьку, ну і що? Хіба, навчившись грамоти, повів ти темніших за себе доправлятися свого? Та ні, ти назбирав грошей, купив міське право і став також таким маленьким, рідним здирачем. А пани й раді — пригадай собі: хіба так дуже тяжко дісталося тобі те право?

— Я, Пилипе, — не підводив голови Мацько, — давно над тим думаю, але ж такий світ...

— А світ — то хто? Ми. Я дивлюся на наших братчиків... Почекай, не кричи на мене, мав би я гріх великий, якби сказав проти них погане слово. Але подумай сам: чого вже не виробляв покійний Балабан, а простили. Ти ось вигнав з корчми Барона, добре вчинив, але й не подумав про те, що Блазій у Балабана вчився жити. А Балабан — у Потія. А Потій хто — наш, український пан! Видиш, яку драбинку я тобі вималював?

— Не второпаю, до чого ведеш свою мову, Дратво...

— Стривай. Ти знаєш, що Потій вчора знову приїхав до Львова? Не знаєш. А піде він тепер на Юрську гору настановляти нам єпископа не сам — з магістратськими ціпаками піде, і хай нас збереться вдвоє більше, ніж тоді, — нічого не вдіємо.

— Що ти хочеш цим сказати?

— А те, що з наших кровопивців починати треба, а потім уже... Тобі стало трохи ліпше жити, і ти мовчиш. Мені не дають роботи, я продаю шевське причандалля й мовчу. Балабан заповів братчикам крилоську друкарню, й вони мовчать, Корнякт дає їм ялмужну — вони мовчать. А треба...

— Що — треба? — сторожко подивився Мацько на Дратву.

Пилип підвівся і ребром долоні шаркнув себе по горлі.

— Ти з глузду з'їхав! — кинувся Мацько.

— А ось це бачиш? — Дратва вийняв з-за халяви шевського ножа.— Якби ми всі та по ножеві... та кожного здиру, кожного зрадника... разом, разом... усіх потіїв, баронів, а потім уся чорна чернь з ножами на магістрат!

— Бійся бога, ти божевільний!

— А що інше, що інше? — викрикнув Дратва. — Молитися, просити в бога ласки,в печері гріхи спокутувати, як оцей мніх з Вишні? Праведний він муж, але кому яка користь з його молитов, кому?

Шкільний двір набився людьми, дрібне таланіння дзвонів долинає із сорока позаміських дзвініць; тесля теше хрест, Пилат віддає останній наказ, грають сурми, виходить Ісус з хрестом на Голгофу.

Стоять поруч Красовський, Рогатинець, Борецький, Вишенський, дивляться містерію.

А в Юрія перед очима русоволосий хлопчик, якому сказав, поблагословивши у притворі: "Приходь до школи, Марку". Сказав і покликав ще одну людину на Голгофу. А чи вийде вона, чи втримає свого хреста, не впаде, не прокляне того, хто послав його, не розкається, коли будуть розпинати? А чому конче треба бути розіп'ятим для того, щоб воскреснути? Чому ми боїмося воскрешати наш дух у скорбну п'ятницю, чому не хочемо вийти на гору вільними?

На Голгофі розпинають Христа-спудея. Стукають молотки, терновий вінок в'їдається в скроні, тече кров по обличчі... Дивись, Юрку, як черлено тече кров у покорі, чому ж ти боїшся крові, пролитої в боротьбі?

Зараз настане великдень, зараз воскресне Христос, увійде до пекла і розжене демонське військо. А коли не воскресне, коли не станеться чуда, чи не назвуть злочинцями тих, хто стояв, у скорботі й покорі дивлячись, як його розпинають?

Галас, крики вихопили Рогатинця з задуми. Що це— переодягнуте сатанинське військо розпочало гру? Ще ж не пора... Та ні, крики долинають з вулиці. На Зацерковній — стовпище людей, хтось голосно сповістив:

— Потія вбили! Біля архієпископської резиденції! Стояли закам'янілі. Згодом промовив мніх Іван:

— Перша кров пролилась через гадючу унію...

— Ще не великдень, брате Йване, — сказав Рогатинець. — Ще рано успокоювати себе в блаженному чеканні воскресіння. Скорбна п'ятниця тільки починається.

Розділ дев'ятий

СМЕРТІЮ СМЕРТЬ ПОПРАВ!

Ти маєш віру, а я маю діла. Покажи мені віру свою без діл твоїх, а я покажу тобі віру свою від діл моїх.

Послання Якова

То сталося так, як і все незвичайне, раптово й несподівано. Іпатій Потій після обіду вийшов у супроводі міністрантів з архієпископського палацу на край ринкового майдану, де його чекав фаетон — він мав вирушити до Юрського собору, в якому вирішив резидувати до того часу, поки львівська паства не визнає єпископом його коад'ютора Иосифа Рутського.

Люд снував по Ринку; одні кланялися, а дехто й підбігав до руки митрополита; з підвалу Корнякта вийшли Барон з Антипком, чорт усе ще тримав у віддутій кишені сурдута змалілого шевця; Антох побачив Потія і собі підбіг до його руки; чорт забувся і скинув перед митрополитом капелюха — Барон побачив, як сахнувся Потій, уздрівши роги, і перехрестився; Антипко квапно натягнув капелюха й чемно посміхнувся, як до знайомого; трохи здивувався Барон, чому чорт не щез перед хрестовим знаменням, — і ось у цю мить із-за фаетона вискочив невеличкого зросту корячкуватий чоловічок, Антох упізнав у ньому мовчазного клієнта Лисого Мацька; чоловічок змахнув ножем, устромив його в ліве передпліччя митрополита і, залишивши ножа в тілі пораненого, зник.

Юрбу небавом оточили ціпаки, виводили кожного поодинці з кола, обшукували, допитували, але вбивці не знайшли — ніхто не запам'ятав навіть його обличчя.

Тільки Барон. Але він нічого не хотів при людях сказати, звелів повести себе до Соліковського.

В архієпископській спальні лежав на ліжку живий Іпатій Потій із забандажованим плечем. Біля нього сиділи Соліковський і лікар, іже бургомістр, Павло Кампіан; вони зчудовано подивилися на двох ціпаків, які ввели Барона — та невже він вчинив замах на митрополита?! — Барон схлипнув, підбіг до ложа, вклякнув і, вдаривши себе кулаком у груди, вигукнув урочисто:

— Я знаю злочинця, знайду його!

— В ім'я боже! — перехрестив Барона Соліковський, обличчя його розпогодилося, і Блазій з незмірною скритною втіхою побачив на ньому проблиск благосхильності до свого вірного й нефортунного слуги, якому досі ніяк не вдавалося виправдати довір'я хліботодавця.

— Гроші на розшуки дасть магістрат, — мовив Кампіан. — Шукай убивцю в місті й передмістях, по селах і фільварках. Нинішній інцидент — не випадок, не вчинок божевільного, а зблиск оружної ребелії, яку мусимо вбити в зародку!

— Це спалах пошесті, прокази, яка донині потаємно визрівала, вашмость! — підтвердив Соліковськии.

— Що, що ви сказали? — зблід Кампіан і підніс до очей руки. — Ах... — отямився по хвилині. — Так, так...: Я зрозумів вас...

Був то медовий рік з половиною для Барона. Найкращий час у його житті. Йому давали гроші, прощали блазнювання і п'яні вигуки — іноді занадто прихильні до власть імущих, а деколи й не зовсім поштиві, його допускали до панських столів, він став своїм серед патриціїв, бо виконував завдання бургомістра й архієпископа.

Та ось коли увінчалася перемогою Жолкевського битва з рокошанами Зебжидовського під Гудзовом і львівський патриціат готувався до звитяжного бенкету в кам'яниці Гуттера, Кампіан вигнав з консулярної зали магістрату знахабнілого Барона, який прийшов до бургомістра просити, щоб йому було дозволено прийти на бал з приятелем Антипом, таємним слугою архієпископа. Кампіан вельми розлютився, розцінивши цю просьбу як намагання духовних властей перевершити світську, його давно муляло те, що Соліковський веде свої справи сам, не питаючи згоди магістрату, він визвірився на Барона:

— А якщо той Антип справді з рогами?

— Таж він у капелюсі...

— І в капелюсі за столом сидітиме?! Кожен знай своє місце, і ти теж!.. Ага, мерзотнику, — враз пригадав Кампіан, чого ради допущений до високих кіл цей гнилозуб. — Де ребелізант? Чому до сьогодні він на волі! Мені звітуй, а не його ексцеленції, гроші тобі дав магістрат!

— Стараюся, вашмость, стараюся... — пробелькотів зляканий Барон.

— То йди і старайся! І не переступай цього порога, доки не приведеш його... На бал до Гуттера він... З Антипом... Пріч, огидо!

Зажурений, знівечений Барон поплентався поміж базарними рядами, в нього не залишилось і крихти надії знайти злочинця, та він його ніколи й не шукав; Антох тепер думав тільки про одне: що він іще може видумати, щоб повернути собі ласку хліботавців, яку нині втратив, мабуть, назавше, і в ту мить у коло його зору увійшла скринька з шевським причандаллям, затиснута з двох боків ногами, погляд його мимоволі поповз уверх і спіймав знайоме обличчя мовчазного клієнта Лисого Мацька.

Був це швець Пилип Дратва, який підняв ножа на зрадника і хоч не вбив його, все ж урятував львівську єпархію від уніатського зверхництва: юрським владикою став православний єпископ Тисаровський.

Дратва й не думав ховатися. Довгі свої роздуми про правду й неправду увінчав ділом, а що до більшого не мав сили й хисту, то спокійно торгував шевським товаром для прожитку, без страху чекаючи смерті — природної а чи на пласі.

"Опосля того страшного кгвалту в палаці Гуттера і звірячого шидерства над убогою дівицею Кампіан оголосив Бялоскурських панствовими злодіями й послав письмову кондуленцію венеціанському консулатові, сам же позвав до магістрату лікаря Гануша, поневаж райцям і бургомістрові поточно було, аби Альнпека здрайцею наректи. І сказав йому, що став призвідцем міської ребелії і в протипанствовий бунт злочинна вплутав ви-сокочтимого чужинця, за що оний живот марно втратив, а за то ухвалою радецькою позбавлений лікар Гануш членства ради Сорока мужів і мусить шарварок відробляти нарівні з посполитими, зособна, сторожувати на мурах. Лікар Гануш впрек тому дешпекту гостро себе поставив, а тоді йому повіли райці, же як не хочеш на мурі стояти, то в мурі посидиш. І посадили його у Пивоварну вежу навпроти костьолу Марії Сніжної, тую, де вже сидів нещасний Пилип Дратва. Та бог не допустив, щоб сталася кривда зацному ароматарієві. Того ж дня Кампіан у страху великому вздрів червоні плями на своїх руках і зрозумів, що пойняла його проказа. Звелів отже повернути лікаря Гануша, который єдиний умів тую страшну болість лікувати, але Альнпек не захотів цього чинити і зник з міста" [50].

За Альнпеком скреготнув замок, темрява, проколена чотирма вузькими струменями сіруватого світла, що вривались крізь загратоване віконце Пивоварної вежі, прилипла до очей. Гануш довго стояв, заціпенілий, боячись ступити хоча б один крок уперед — туди, звідки, можливо, не буде вже вороття. Не міг іще повірити, що його насправді посадили в темницю; коли ціпаки виводили з магістрату, він і не

опирався — думав, що це тільки витівка злобного Кампіана, який хоче його, члена ради Сорока мужів і славного лікаря, не стільки принизити в очах райців, як примусити видати секрет запобігливих ліків проти прокази, та ось ключник відімкнув двері вежі, ціпаки грубо заштовхнули Альнпека досередини, немов злодія з черні, брязнули двері за спиною. Стояв, ще на один гріш тліло в ньому надії, що це тільки пострах: зараз його випустять, біля вежі стоятиме тлустий Кампіан, який так боїться прокази, злорадно посміхнеться й промовить: "Примирися з нами, пане Гануш, бо ми сильніші за тебе". У цій миті навального страху лікар зрозумів, що зайшов далі, ніж хотів іти; темрява добиралася до його тіла холодними щупальцями, всмоктувала в себе, щоб поглинути цілого, він опирався їй, хотів відступити, та відступати не було куди, готов був примиритися з Кампіаном, але ніхто його не кликав для примирення і тепер йому здалися нісенітними, марними, непотрібними й дитячими його намагання усправедливити світ. Світ той, сильний і незмінний, викинув удосконалювача із своєї утроби, він не потребує допомоги, він може поламатися, та не зміниться ні на йоту — то виходить, що Альнпек намірився руйнувати лад, якому належить сам?

Темрява відступала від очей, сірувате світло рівномірно розплилося по кам'яній клітці, лікар боязко розглянувся по боках і в кутку, за три кроки від себе, побачив чоловіка, що сидів на долівці й дивився на нього блискучими очима.

— Ти хто?

— Не бійтеся, лікарю, я Пилип Дратва.

— Дратва?! — скрикнув Альнпек і глухо застогнав, видавлюючи тим голосом із себе останній гріш надії. — Мене... мене в одну темницю з убивцею... Господи, та як це так, що мене з убивцями?..

— Я не вбивця, пане лікарю, я добрий чоловік, який згрішив тільки тим, що почав думати, — спокійно відізвався Дратва. — Як і ви... Убивці

— там, там! — він показав рукою вверх. — Он, перед моїм арештом повернувся з Москви Єжи Мнішек. Він на волі, правда? А за ним гори трупів, і все те — не за справедливість, не за оборону краю, а за триста тисяч золотих, які дав йому самозваний цар Дмитрій за Марину. Я то знаю... А ви кажете, що вбивця я...

Альнпек знав про це краще, ніж Дратва. Три роки тому князь Костянтин Вишневецький привіз з Волині, із Гощі, до свого тестя — львівського старости Єжи Мнішека — монаха Гришку Отреп'єва, який недавно приблукав з Києва, служив у оршаку [51] князя, а ось недавно признався отцям-єзуїтам, що він син Івана Грозного — Дмитрій, котрий чудом урятувався від підісланих Борисом Годуновим убивць. Самозваний Дмитрій закохався в дочку Мнішека Марину, і староста, обуяний надією стати царевим тестем, поїхав з Дмитрієм до Варшави. Зигмунт III, який з часу Брестської унії прагнув якимось чином підпорядкувати російську церкву римському папі, не гаючись, поблагословив новоспеченого царя на чин, і невзабарі самозванець рушив на Москву з п'ятитисячним охочекомонним військом. Як тільки цар оволодів престолом, Мнішек повіз до північної столиці свою дочку. Він повернувся багатим, та щастя його швидко потьмарилося: змовники вбили Дмитрія, спалили, попіл вистрелили з гармати в бік Польщі, а Марина втекла в Тушино, де вийшла заміж за ще одного самозванця...

Альнпек стояв, припершись спиною до кованих дверей, слухав, що говорить Дратва, і дивувався, що ті самі речі мають різну вартість — залежно від того, звідки на них дивитися: з лікарського покою чи з глибокої тюремної студні.

Адже він сам у своїх симпатіях стояв на боці рокошан Зебжидовського, які виступили проти короля і єзуїтів — призвідців кривавої московської авантюри. Але тепер, опинившись сам на сам із схизматицьким ребелізантом, котрий підняв руку на державні устрої не від імені шляхти, а черні, зрозумів, що, не хотячи того, зайшов далеко у своєму захисті посполитих. Кампіан умисне викинув його за бар'єр, звідки він уже не зможе вдосконалювати існуючий лад, хіба що

боротися проти нього; Альнпекові стало страшно, бо збагнув, що стати з черню пліч-о-пліч на боротьбу з патриціатом і ділити з нею порівну долю він не зможе, не в його це силах.

Стояв, спершись плечима до того бар'єру, який розділив світ на білий і чорний, він благав бога, щоб двері відчинилися і впустили його знову до своя, бо він не хоче, не хоче втрачати життя за простолюд, який наважився розвалити Річ Посполиту, не бажає гинути за ідеї схизматів-русинів.

У цю хвилину так виразно згадалася йому суперечка з братським сеньйором Рогатинцем у бібліотеці Шимона Шимоновича.

...Шимонович, натхненний і красивий, стояв посередині свого кабінету навпроти Альнпека й Рогатинця, які сиділи у фотелях, і читав гостям тільки що закінчену поему "Лютню рокошанську".

У лікаря від захвату горіли очі — більше, ніж зміст твору, хвилювала його польська мова, до якої так мало вдавалося поетів, віддаючи перевагу латині, а була вона в Шимоновича добірною і соковитою.

Co czynisz, lutnio moja? Czego struny twoje

Umilkli, ktore przed tym lubo krwawe boje,

Lubo spiewali dary ziotego pokoju...

Dzis wszystko opak poszlo, wszystko w zaniedbanie,

Juz Podole zniesione, ona Ukraina,

Ona matka zywnosci, dobr wszystkich dziedzina

W popiol poszla... [52]

Поет зробив паузу, і сказав Альнпек:

— Знакомитий віршотворцю, ця пісня стане хоругвою святої війни народів Речі Посполитої проти чужинця короля і єзуїтів-забродів, які примусили наш люд марно проливати кров у московських краях.

Це було сказано трохи парадно, скромний Шимонович опустив долу очі, а Рогатинець мовчав. Юрієва мовчанка могла б бути й не запріміченою, адже поет не закінчив читати свою поему, та вразила Альнпека відчуженість і холодність братського сеньйора, в лікаря склалося враження, що Рогатинець не слухає або ж твір йому не сподобався. Спитав:

— Хіба неправду я кажу, пане Юрію?

Рогатинець не зразу відповів. Він згадав тепер свою присутність на шляхетському з'їзді в Сандомирі, де краківський воєвода Микола Зебжидовський проголосив детронізацію короля, — Юрій тільки-но повернувся звідти.

— Дякую вам, пане Шимоне, — промовив нарешті Рогатинець, — за те, що зважилися сказати правду: кривдно живе годувальниця Речі Посполитої Україна... А мене посилали братчики, захоплені протиєзуїтським бунтом рокошан, до Сандромира, щоб я подав голос перед будучими володарями Польщі за нас — колишніх господарів землі-годувальниці...

— Пане Юрію, — перебив Альнпек, — чи варто вам ворушити старе, яке безповоротно минуло? Я розумію — болить: Київська Русь, Галицьке-Волинське князівство... Але ж історія уже сказала своє слово, і ми тепер повинні думати про те, як у нинішньому дні зробити людянішим людське життя. Чому ви завжди ставите на перше місце долю русинів? Хіба

полякам набагато легше? Не ті самі податки платять, не так працюють, не так само вмирають від хвороб?

— Це правда, пане Гануш. Бідують і поляки. Але ж ви подивіться: з цехів нас вигнали, бо ми русини, в раду Сорока мужів прийняли і вірменина, і єврея, русина ж — ні. Гміни свої мають усі народності у Львові, крім русинів. Кожен ісповідує свою віру — русин мусить стати уніатом. Це вас не болить... А нам щодня вбивають у голову: ти русин; ти гірший, ти упосліджений, наче вмисне підштовхують — борись, коли не хочеш стати бидлом... Я б зараз і не говорив про долю русинів, але ж зайшла мова про рокошан, які запросили й від нас посланця на сандомирський з'їзд. Подивився я спочатку збоку — чого іще треба? Ми проти короля і Скарги, вони — теж. Ми проти Потія, котрого оголосили мучеником, і вони його не шанують. А от коли я спитав, що дасть нам наша участь у боротьбі проти короля, чи будемо ми, найдавніші мешканці цієї землі, мати хоча б свою гміну нарівні з вірменами і євреями, чи посполиті русини матимуть однакове право з посполитими поляками в цехах, мене засміяли шляхтичі: "Niema we Lwowie Rusi, Rus pa polnocy!" [53] То за що мають русини проливати кров? Хіба не все одно нам — бути під берлом Зигмунта чи того короля, якого дасть нам Зебжндовський? Звідки ми можемо знати, що після Клавдія не прийде Нерон? Русь на півночі... То чи не краще нам єднатись...

— А я все-таки не згоден з вами, — Альнпек потер у задумі чоло. — Ви ж знаєте, я посвятив своє життя посполитому люду, який є основою нашої держави. Я лікую однаково всіх — поляк то, русин, вірменин чи єврей. Хочу зробити їх життя кращим. Ви — теж. Але ж хтось мусить тим народом керувати. Невже вам усе одно, хто буде при владі: зайда, який онімечив польський двір, чи син нашого краю?

— У тому й річ, що не все одно. На боротьбу піднімається не посполитий народ, якому ви посвятили своє життя і який, незалежно від своєї приналежності, платить однакові податки. Шляхта розпочинає війну за свою злоту вольность. Я боюсь її перемоги. Боюсь, що та

шляхетська воля стане дикою сваволею. Нині ж ваші панове ходять ще у гамівних сорочках...

— Тоді я не розумію, чого хоче наш народ, коли надає перевагу деспотизмові над демократизмом...

— Чого хоче! — підвівся з фотеля Рогатинець, його гнівний погляд обпік Альнпека. — Волі! Тисячам борців наших за волю стяли голови над Солоницею, Наливайка живцем у мідному бику спекли, а у Львові без меча нас погубляють, церкву, школи, ремесла відбирають, з потомства нас вигубляють! Були б ми німим бидлом і то волати мусили б: дайте нам паші!

— І як ви думаєте ту волю здобути? — спитав Шимонович.

— Не знаю, не знаю... — поник Рогатинець. — Нема Русі у Львові? Є!.. І на півночі є. Багато Русі на світі, дуже багато...

...Той гнівний погляд братського сеньйора ще раз обпік Альнпека — тепер у темній клітці Пивоварної вежі. Рогатинець не знав — як, а ось цей Дратва знає... Знає! Боже, він, Альнпек, опинився на одному боці з ребелізантами, які завтра піднімуться з ножами на уніатів, на католиків, на шляхту?

Дратва співчутливо приглядався до лікаря Гануша, якого видимо огортав божевільний страх, і в своїй душевній простоті, в своєму примиренні із смертю за праве діло захотів потішити доброго чоловіка, якого глибоко шанували львівські міщани.

— Заспокойтесь, пане лікарю, — сказав. — Смерть не страшна, коли знаєш, що за правду

Тоді Гануш закричав. Він повернувся до дверей, загримотів кулаками об залізо, збиваючи руки до крові, і, знесилений, опускався на коліна, повторюючи одні і ті ж слова:

— Пустіть, я каюсь! Пустіть, я каюсь! Каюсь! Каюсь...

Двері відчинилися, та замість стражника, якого сподівався побачити Альнпек, у проймі з'явився сутулий чоловік. Вищиривши прогнилі зуби, він проказав:

— За каяття платити треба, вашмость. Бачу, я прийшов саме в пору, ти вже готовий продати душу...

— Душу?!

— Авжеж. З яким побожним старанням лікуватимеш зараз свого найтяжчого ворога, ти вже готов до цього, хи-хи!.. Ходім.

Бургграфський суд у день літнього Йвана 1607 року, на якому головував новий бургомістр Вольф Шольц, тяжко обійшовся не тільки Дратві, а й Абрековій; їй заборонили продавати м'ясо, котре вона брала у глинянських загородників, то, щоб не вмерти з голоду, стара мусила зайнятися хіромантією.

Судили трьох злочинців. На лаві підсудних сидів лише один — Пилип Дратва. Янко й Микольцьо Бялоскурські, заочно засуджені на довічне ув'язнення, спокійно попивали вино у корчмі "Брага" на Краківському передмісті; Дратві суд виніс кару смерті через четвертування.

Була б ця екзекуція обійшлася зовсім мирно, як і попередні страти у Львові, коли б на другий день після бургграфського суду — біля дволикої статуї правосуддя стояв уже споруджений поміст, кат ходив довкола нього у червоному каптурі, — якби над вікном Абрекової не появився листок із закликом:

"Дратва не винен! Бялоскурських на плаху! Потій живий, Массарі убитий. Визволимо Дратву!"

Ті листки останнім часом магічно діяли на міську голоту: не встигли ще вивести Дратву з Пивоварної вежі, як натовп посунув кільцем до лобного місця, розтрощив поміст; кат стояв, тримаючи в опущеній руці сокиру, — сам чекав смерті; бургомістр звелів трубачам вийти на галерею ратуші й сурмити тривогу; на ринковий майдан ринули загони ціпаків. Вони не накидалися на юрбу, тільки відтісняли людей від лобного місця, і коли врешті був прокладений крізь натовп коридор, обтиканий, немов частоколом, озброєними ціпаками, коли сотні їх, готових при першому заворушенні рубати бардами голови, обступили довкруж Ринок, від Пивоварної вежі до статуї правосуддя вирушила смертна процесія.

Попереду йшов ксьондз у білому омофорі й чорній митрі, за ним — інстигатор, за інстигатором — маленький Пилип Дратва, оточений шістьма стражниками. Обличчя його було спокійне, він поглядав то в один, то в другий бік, винувато посміхаючись, мовляв, задав я вам клопоту, панове; магістратські слуги наспіх збивали розтрощений поміст, і коли на нього ступив кат, хтось крикнув з натовпу:

— Бялоскурських на плаху!

Вигук обірвався зойком, хитнулася юрба і заніміла — ціпаки розповзлись між людей.

На розі Руської і Шкотської зіяла чорна рама розбитого вікна, в кімнаті біля Абрекової, побитої ціпаками, припадала Льонця й понуро мовчав Письо.

Рогатинець стояв за юрбою неподалік патриціанської криниці, слухав лункий голос інстигатора, який оголошував вирок, нервове тремтіння в'ялило Юрія, він підійшов до колодязя й сперся на цямрину.

Сталося у Львові нечуване: люд, який досі ремеслував, торгував, молився, скаржився, терпів, став раптом непокірним. Голота з Галицького передмістя відмовилася шарваркувати на валах, не знати й хто розклеював листки над вікном Абрекової, нині ж міщани зажадали кари винним.

Прийшло це наче само собою. Жоден містянин навіть не задумувався над тим, хто розбурхав, збунтував народ.

Юрій знав: зробив це Дратва. Ніколи його не бачив, і зараз лячно було його уздріти — муж, який змахом шевського ножа показав іншу дорогу, ніж та, якою йшли більше двадцяти років львівські братчики, стояв поруч з катом на помості перед статуєю правосуддя.

І думав Рогатинець: невже єдино правдива стезя? Невже людство — найдосконаліший вінець природи — не може знайти в собі іншої сили, крім грубості, жорстокості, убивств і воєн, щоб дійти до злагоди, порозуміння, справедливості? Для чого тоді розум, який створив письмо, пісню, куншт, логіку, мислення, коли людина й далі мусить вдаватися у своїй боротьбі до найнижчих засобів, якими послуговуються й тварини?

Юрій завжди був проти крові, пролитої заслужено чи невинно. Але ця, яка проллється нині, — чия це кров і за що? На Ринку вже не раз стинали голови — отаманам, казнокрадам, гвалтівникам, та ще ніколи не карали посполитого, який замахнувся на власть імущих. Найнижчий з найнижчих, швець-партач, підняв руку на зрадника! Що це — випадок чи прозріння? Хто стоїть на пласі — виродок чи перший борець во ім'я правди? А коли борець, то хто дав йому ту свідомість, волю, відвагу, мужність? Звідки це? Та невже ми, братчики, такі далекі від народу, що не знаємо ні його духу, ні сили, ані прагнень? Ми робимо щось своє, а вони без нас знають істину і шляхи до неї? А може, це ми просвітили темряву його душі, і він побачив у ній ту силу, волю, відвагу?

Юрій не важився підійти до плахи. Не тому, що його лякало саме видовище насильної смерті — він боявся зустрітися поглядом із засудженим невідомим йому Дратвою, який напевно знає його, сеньйора братства. Що прочитає він у тому погляді: повагу до книжника чи презирство, вдячність чи докір? Але за що — докір? За те, що Рогатинець не знав Дратви? За те, що хотів полегшити його життя в неволі, а самої волі й не розшукував? Чи, може, за те, що йому, темному, просвітив розум й спонукав до кривавого чину, сам же залишився живий і чисторукий? А може, Дратва іі зовсім не знає Рогатинця, ні його діл і подивиться на нього, мов на білу пляму? Може, справді вони — найнижчі з найнижчих — не знають зовсім братчиків, їх праці, а живуть своїм життям, своєю боротьбою, яка нічого не має спільного з потугами просвітителів?

Інстнгатор читав довгий вирок, Юрій знав, якими словами він закінчиться, та жевріла ще в душі надія, цю помилують нещасного. І враз Рогатинець спіймав себе на думці, дикій і жорстокій: він не хоче того помилування. Бо що тоді важитиме вчинок шевця: випадок, вчинок бузувіра... А може, ця смерть буде початком іншого способу боротьби, ніж його, Рогатинцева, а може, ці два способи зіллються потім воєдино в безпощадну силу, і майбутній Наливайко пройде у кривавій битві зі стягом правди і науки? А може, хитрі судді вмисне нині помилують Дратву, щоб не дати зродитися тій новій двоєдиній силі?

— ...і оному Пилипові Дратві, который важив на життя славного митрополита, стяти голову, тіло четвертувати й розвішати на всіх чотирьох брамах міста! — закінчив читати вирок інстигатор.

Безсердечна полегша, а разом лють, протест і кривда зрушпли Юрія з місця, він відштовхнувся рукою від цямрини і квапно почав пробиратися поміж людьми до плахи. За ним понюшкували два ціпаки, він їх не бачив, йому треба було конче уздріти обличчя Дратви, поки ще живий, своїми очима побачити того незнайомого чоловіка, який досі нічого не значив у поспільстві, а тепер возвисився над усіма, мужа,

котрий, єдиний з усього цього величезного натовпу, наважився виступити оружно проти незмірно більшої сили.

І він побачив. І здивувався вельми. Мізерний клишоногий чоловічок з худим виснаженим обличчям, блідніі, але спокійний, стояв на помості із зв'язаними назад руками; Юрій міг чекати від нього лементу, скигління, благань, тільки не цього тихого світла в очах — так дивиться на замовників добрий ремісник, який чесно виконав роботу.

Звідки він узяв цієї сили? Юрій хотів поставити себе на його місце і не зміг, він відчув себе малим супроти нього, глибока шана до засудженого наповнила його душу, одна лише думка мордувала мозок: коли зродилася в цього шевця думка вбити Потія?

Сталося це у великодню неділю... Так, у неділю. Після проповіді Івана Вишенського!

Мніху Йване, що наробив єси?

Рогатннець, який тільки що ждав, щоб Дратва вмер на пласі во ім'я грядущої битви, збунтувався проти проповідника.

Що ти наробив? Посіяв зерно непокори і втік спасати свою душу? А цього шевця, якого ти штовхнув своїми речами на криваве діло, хто тепер порятує?

А ми не наштовхували? Так, але залишилися тут — при своєму ділі й вірі, ти ж проголосив віру, а від діла втік! Хто поведе тих борців, які підуть за Дратвою, ти не подумав? Знайдеться хтось, колись знайдеться, але тепер був ти...

"Народ повинен мати мучеників, — сказав ти на прощання у великодній вівторок, повертаючись до Нова Княгиницького в Маняву. — Чим більше горя й муки, тим ліпше, бо вогонь очищує грішну людську

сутність, гартує її для подвигу". Може, й так. Ти кинув гнівне й правдиве слово, мов Христос. Тільки син божий не тікав у пустиню, а жив серед людей, учив Їх і наставляв. Ти ж утік. Невже тебе там, у тихому Руссіконі на Афонській горі, не мучитиме совість за те, що розбудив русинський люд і залишив його на розпутті — молодого, який щойно вийшов з темряви й тільки-но прозрів? Ти показав йому, куди йти?

Ні, ти дорікнув, побачивши нашу працю й відпочинок:

"Не хочете для церкви трудитися, а, захопившись світськими науками і прелестями, юхи, шафрани, пирожні сласті їсте і комедії строїте та іграєте!"

Так, ми даємо людям світські науки, щоб сліпими не ходили. Не гудимо їх, якщо працею заробили собі на їжу, хай їдять — яка ж бо користь з того, що ви на Афоні не їсте м'яса, молока, масла, а тільки б'єте поклони й плачете на самоті? Так, ми показали їм виставу про Ісуса, який сходить на Голгофу. Щоб у ньому своє страдництво побачили і сказали: не на Голгофу хочемо йти, а боротися за волю. Ти ж, мніху Йване, не захотів піти на чолі їхнього важкого походу. Ти видумав для себе легший труд — молитву в теплій келії. Твої ж сини, залишені тобою, самі йдуть.

"Світ держиться лише на покутниках", — сказав ти. Але ж не ти страдник, а той, хто розбудився для справжньої покути за народ. Ось він стоїть... Ти пішов на Афон шукати для нас світла духу, а не знаєш, що прийде воно не з грецької гори, не зі скиту Манявського, а з глибини народу, його мужності й розуму, з пекла нашого горя й розпуки. Дивися, хто несе його, хто стоїть нині на духовному троні! І зміряй, чий вищий: твій — на Афоні — чи трон цього шевця на львівській пласі?

Підручні кати схопили Дратву й кинули на поміст. Підвелася сокира в руках ката, зажмурився Рогатинець, та тільки на мить — розплющив очі й дивився, як опускається вона, як котиться помостом голова. Він

уперше в житті позбувся страху перед кров'ю, уперше зрозумів, що тільки у кривавій борні ворожих сил може народитися воля.

І прошепотів:

— Спасибі, мніху Йване, що посіяв у нашому народі зерно непокори. Ти єдиний, хто міг сьогодні це зробити. Прости мені за докір...

А тоді мертву тишу на Ринку розбив, розтрощив спів:

Смертію смерть поправ!

Смертію смерть поправ...

Ціпаки заворушилися, забігали, штовхаючись між юрбою, заглядали людям у роти і не могли побачити тих, хто співає; голову й частини тіла страченого кати натикали на палі й показували народу, але це не мало вже жодного значення — ні пострах, ні погрози, ні викрики ціпаків не могли того співу зупинити.

Юрій обводив поглядом натовп, він думав про те, що спів цей породили і людське горе, і слова мніха Йвана, і братська праця, — багато чутно голосів, немов у партесному хорі, й від сьогодні цей хор буде множитися, мов ряска на воді, і могутнім стане з прийдешнім своїм провідцем.

Він дивився на людей і на одну коротку мить упіймав поглядом давно утрачене й рідне обличчя: з другого боку плахи, навпроти, стояла серед жінок Гізя й співала.

Зашастали ціпаки, й загубилося Гізине обличчя в людській круговерті...

Розділ десятий

ШАБАШ НА КАЛЬВАРії

Року 1611, 28 дня місяця іюля. Мовлять, же вчорайшої ночі на Кальварії шабашувала нечиста сила. Не знаю, бо не був там, але що таке трапляється в нашому місті, то правда, сам колись чув уночі гемонські крики і гриміт бляхи, а на другий день усі бачили погнуту крівлю на маковиці Домініканського костьолу, то хто, окрім чортів, міг тоє вчинити?

З манускрипта

Суперіор львівського єзуїтського дому і ректор колегії патер Лятерна мусив би хіба розірватися на кілька частин, щоб справитися з усім, що випало йому зробити сьогоднішнього дня.

Студіозуси роз'їжджалися по домах, кожного, а їх більше трьохсот, треба було окремо напутити й благословити, головно — дітей схизматів, які на вакації поверталися до своїх родинних гнізд, бо може лучитися й таке, що цілий рік упертої отцівської праці над шліфуванням заражених схизмою душ піде нанівець за два місяці перебування спудея в домашньому оточенні.

Їх, схизматів, небагато в колегії, зате розмова з ними довга. Два схоласти з ремісників, які перейшли на католицтво, щоб утриматися в цехах, і один — новіцій — Зіновій із Одеська, син урядника Михайла Хмеля — той служив донедавна в Станіслава Жолкевського у Жовкві, а після того, як донька гетьмана Софія вийшла заміж за одеського старосту Яна Даниловича, перейшов на службу до Одеська.

За цього спудея патер до сьогодні був спокійний. Виховання в замках польного гетьмана, засновника єзуїтської колегії у Львові, і його зятя, котрий вклав немалу суму золотих у фундуш будівництва

єзуїтського костьолу, відповідало загалом догмам ордену Ісуса. Тепер же Лятерна задумався: чи не надто швидко заспокоївся? Хто зна, що ховається у душі Михайла Хмеля — за поштивою посмішкою, за послужливими манерами, а відомо ж бо ще: жона його з простих ратаїв, ні краплі шляхетської крові не має. Може, старостинський урядник спритно маскується?

Цей сумнів зродився в патера Лятерни сьогодні. Зіновій, слухняний і старанний, правда, мовчазний і досить скритний, перед тим, як сісти у бричку біля батька, покірно вислухав повчання, попрощався, поцілував ректора в руку. Бричка рушила, Михайло Хмель чемно покивував патерові головою, син же не оглянувся ні разу, наче для нього раптом, під опікою батька, перестала існувати колегія з її правилами, наукою, дисципліною.

"Восени слід за нього взятися пильніше, — замітив патер.— Чи не виростає часом вовченя у лігві лиса?"

Будинок колегії спорожнів аж перед вечором, уже минула та година, коли Лятерна мав прибути на збори братства Магдалинн: у Соліковського чомусь зіпсувався настрій після "смоленської баталії" на Ринку і він забажав його скрасити в товаристві членів таємного братства на Високому Замку — в колишній резиденції Бялоскурських.

Студіозуси роз'їхалися й розійшлися; уже міг би патер Лятерна веліти запрягати фаетон — на збори братства Магдалини ніколи не пізно, сановні братчики як зійдуться, то засідають до світання. Багато залів, кімнат і зовсім відлюдних кутків у замку — там є де проводити гуртові наради з питань релігії й політики, відпочивати й веселитися при вині й розходитися потім у самотні келії для інтимних бесід з молодими братськими жіночками.

Патеру Лятерні конче треба приїхати на Високий Замок, тим більше тепер, коли вирішується питання створить чи не створить генерал

ордену Аквавіва єзуїтську провінцію на Україні, а якщо створить, то кого призначить провінціалом, — усе залежить від Соліковського, архієпископ же на старість став дразливим, він потрактує відсутність ректора колегії як особисту зневагу. Треба скоритися, бо не здихає, треба улесливо посміхатися, підхвалювати і зрештою миритися з тим, що стара порхавка завжди забирає для духовного напутствія найкращу католичку.

І сталося ж так, що за кілька хвилин перед тим, як прийшов від архієпископа посланець з запрошенням прибути на Високий Замок, він, Лятерна, зімлілий од гріховних бажань, послав ченця привести у спорожнілий будинок колегії прекрасну Льонцю, найкращу з львівських дівиць, з якою він, не боячись тепер свідків, утішиться після праведних трудів.

Монах барився, а Лятерна сушив собі голову над тим, як поєднати обов'язок перед архієпископом із власним бажанням. Він думав про ту могутню чортівську силу, незмірне сильнішу від божої, яка перестерігає навіть найправеднішого праведника на кожному кроці. А втім, божі й пекельні сили настільки міцно зв'язані між собою, що одна без одної просто існувати не можуть. Нема гріха — нема покути, не стане пекла — навіщо тоді рай? Не буде борделів і шинків — для чого костьоли, які повинні відвертати віруючих від цих закладів; за що діставали б духовні особи плату, якби не мусили відпускати людям гріхи; що робили б сповідники пап, орденських генералів, інквізиторів, єпископів, архімандритів, якби не було чортівської спокуси? А вона всюди: тільки-но дзвін задзвонить — чорт присипляє монаха, вночі ж спати не дає. Тримає монах під час проповіді на холоді руку, щоб не заснути, — чорт же кусає, мов блоха, поки чернець не засуне руку під рясу й не захропе. Чорт залізає у шлунок під час посту, збуджуючи чортівський апетит, чіпляється за ноги, коли треба йти до роботи, влізає в мозок — будить заздрість і жадобу, вселяється у бренну плоть і спонукує до прелюбодійства... Чорт нині підіслав до патера Лятерни прекрасну Льонцю, і патер, нетерпляче очікуючи її, дивується всемогій нечистій силі і дякує їй за той

гріх, що станеться, і в пам'яті відшукує найпромовистіші молитви, якими відмолить цей свій гріх.

А Льонцю, яка йшла з монахом, перестрів Барон і почав домагатися, щоб пішла з ним. Бо чому не має піти з ним повія, коли в нього е гроші; повія, яка не хоче йти з клієнтом, сама заперечує своє ремесло, і її слід позбавляти заробітку. Вона може торгуватися, але не йти не має права, бо для чого тоді повії взагалі?

Барон відштовхнув монаха і, брязкаючи в одній руці срібними монетами, другою тягнув до себе Льонцю. Та що це таке: можна ще якось зрозуміти Рогатинця, котрий не захотів піти з ним випити на людях, але ти, вулична шльондро, як смієш відмовлятися піти зі мною, Бароном?

Льонця вихопилася від Блазія і плюнула йому в обличчя.

— Зі всіма піду, зі всіма! Так, це моя робота і мій хліб, але з тобою, продажна скотино, ніколи!

Патер Лятерна просіяв, коли до каплиці тихо увійшла жадана дівиця. Він молитовно склав руки, та, спам'ятавшись, що за таке богу не дякують, опустив їх, чортові ж дякувати не треба, той сам собі бере плату, коли настане речинець; голодний, вимучений цілорічною повздержливістю отець кинувся до Льонці, та враз згадав свій обов'язок перед архієпископом, і рятівна думка осінила його мозок.

— Поїдеш зараз зі мною!

— А хіба не тут? — скривилася втомлена Льонця.

— Ні, не тут, не тут, на Високий Замок поїдемо — на шабаш!

— Святий отче, що ви говорите? — засміялася Льонця.— Який це гріх — священній особі їхати на шабаш!

— Гріх? — махнув рукою Лятерна. — Їх ексцеленція Соліковський ще двадцять років тому випросив у папи відпущення всіх гріхів членам нашого ордену! Я тебе представлю на зборах братства Магдалини як прозелітку [54]. їдемо швидше!

— Боже мій, — прошепотіла Льонця, — це й справді може таке бути... Всіх зверху донизу обплутала нечиста сила... Всюди шабаш, всюди шабаш... Отче! — скрикнула. — Я не поїду, я боюся...

— Deminus tecum! [55] —зареготав Лятерна, і дівчина жахнулася, побачивши сатанинський оскал його зубів.

Сьогодні Барон зовсім підупав на дусі: з ним не хоче розмовляти навіть повія. Це вже кінець...

Вчора, коли Рогатннець відмовився піти випити з Антохом на людях, а Антипко натякнув, що на його місці сидить вже хтось інший, він ще раз вернувся до пивниці Корнякта і за столиком, призначеним для нього, побачив шевця, який колись настільки був змалів, що міг поміститися в чортовій кишені. Тепер швець, нормальний зростом, сидів на Бароновому місці, цідив з кухля пиво — те саме пиво, яке досі призначалося тільки для Барона, і заїдав вудженою рибою; вираз шевцевого обличчя був пихатий, незалежний, зверхній — достоту такий, як у Блазія, коли він ще ходив у ласці; запекла мозок думка — коли ж, у який мент утратив він ту ласку, адже ще недавно здавалося, що вона стала тривкою, справжньою, вічною. Одне втішило його: він побачив, що у шевця почорнів передній зуб — почав псуватися його переємник, почав і зогниє!

Антох вийшов з пивниці, немов побитий пес, швець удав, що не впізнає його, шинкарка, яка ще нині вранці приязно посміхалася,

відвернула голову, — це ж йому й сюди вже закрито дорогу, а куди дітися? Барон мав іще гроші, він згадав про Льонцю, найкращу у Львові повію, й пішов на Руську, щоб утішитися у своєму горі, забутися, вчора й нині шукав її, знайшов, а тепер плентався обпльований, задвірками Краківського передмістя, смутно відчуваючи, що гине, ніхто вже йому не допоможе, а мозок далі золила думка: де ж я так жорстоко спіткнувся?

Злочинця знайшов — усе йшло якнайкраще. Його запросили на бал до кам'яниці Гуттера. Він сидів за столом на чільному місці й ніхто не перебивав його п'яних викриків...

Може, за те, що впізнав Льонцю і спричинився до скандалу? Але ж цього хотів Кампіан і, зрештою, Бялоскурських не покарали... Після страти Дратви Барон довго не появлявся в місті, надто роз'юшився народ; невже тоді цей швець, який нині посів Баронове місце, запосяг ласки в Антипа? Ні, не тоді, це сталося пізніше, позаминулого року. Блазій згадав... На Високому Замку засідало братство Магдалини. Підпиле панство реготало, казилося, ніхто вже нікого не слухав, Антипко ж захотів виголосити тост за Люцнфера, він так і сказав до Барона: "Хочу випити за Люцифера, він же дозволив мені нині побути в цьому товаристві". — "Де ж той Люцифер?" — запитав Барон. "А зараз побачиш". Антипко двічі підводився, та голос його губився в содомському рейваху. Чорта взяло зло: таж ви без мене ні кроку ступити не можете, а на кожному кроці зневажаєте? — він напустив на панствоману (Барон бачив, як чорт страшно вибалушив очі), усі враз замовкли і з відкритими ротами сиділи і стояли хто де був, це виглядало дуже смішно: Антипко виголошував довгий тост, Соліковський чомусь дуже вдоволено потакував головою, а вельможні мусили слухати з потворно викривленими ротами. Барон не стримався й зареготав. І якби не цей регіт, ніхто б і не помітив чортівського жарту, тепер глянули один на одного і жахнулися: стид який!

Антипко закінчив виголошувати тост, ману зняв, а тоді обурене панство вигнало його із зали.

"Ти дурень, — сказав потім чорт до Барона. — Треба знати, коли говорити, коли сміятися, а коли й змовчати. Доведеться когось іншого підшукати".

Проте Блазій залишився на своєму місці, пив далі в Корнякта з Антипком, наче нічого й не сталося, але чомусь Соліковський зачинив перед ним двері. Він вистоював цілими годинами в передпокою архієпископа, в магістратській почекальні бургомістра Вольфа Шольца, та чув від слуг одну лише відповідь: ні архієпископ, ні бургомістр нині не приймають. Скаржився Антипкові, але той тільки руками розводив: "Я тут ні при чому. Видно, тоді, як мене вигнали, щось іще з тобою трапилося на шабаші. Ти ж був п'яний і дурний".

Тиняючись передміськими провулками, Блазій докладно продумував кожен свій крок, кожне слово, і враз з туману пам'яті зринуло видиво...

Чорта вигнали, панам і паням повернувся дар мови, вони далі співали й реготали, Барон пив, побожно дивився на Соліковського і побачив, що в нього виступили роги над чолом, з-під сутани вихопився довгий хвіст; він тепер зрозумів, хто Люцифер; пани дияволи і пані відьми швидко вилаштувалися в чергу, щоб цілувати сатані зад.

А Барон не пішов, він один не став чортом; хтось підштовхнув його, Барон опирався; його силоміць підвели, він упав до ніг сатани, щоб поцілувати в копита, сатана ж чекав більш вірнопідданого поцілунку і присідав. Барон уже готов був і це зробити, та зів'яв і дотягнутися не зміг.

Потім провалився в непам'ять, а коли отямився — лежав під столом; Соліковський люто копав його пантофлею у пику, хтось із слуг потягнув за ноги й поволік до дверей, Барон почув слова архієпископа:

— Заберіть пріч цього мерзотника!

Таке було, було! Невже нічого не можна поправити?

Почув за собою тупіт кінських копит, оглянувся: у фаетоні сидів патер Лятерна, поруч з ним жінка з закритим шаллю обличчям — Барон зрозумів, що патер їде на черговий шабаш братства Магдалини; це остання нагода потрапити ще раз до сильних світу цього й показати себе, він буде вже розумний, слухняний, менше питиме, тисячу разів поцілує куди тільки скажуть; підбігаючи за фаетоном, Барон благав ректора єзуїтської колегії:

— Візьміть мене з собою ради всіх чистих і нечистих сил, візьміть!

Патер повернув назад голову, мовив погордливо:

— Осла беруть на весілля не для того, щоб він сидів за столом, а щоб носив воду і дрова на кухню. Ти цього ще тоді не второпав... Поганяй швидше, — сказав до візника.

Барон довго стояв, опустивши плечі, виймав з кишень срібні монети, підкидав їх у руці і клав назад, потім згадав про бордель на Векслярській і посміхнувся скрушно:

— Там мене приймуть...

Абрекова з Письом добре-таки намаргались за цілий день, прибираючи ринковий майдан від посліду "смоленської битви". Заробили обоє шість грошів, Письо два гроші видер у жінки й пішов до Лисого Мацька, не заходячи до хати. Абрекова скоса глипнула на монаха, який кликав Льонцю; "чи не сатана?" — подумала;

Льонця посміялася з матері й пішла з монахом; стара, не роздягаючись, упала, мов сніп, на прічу й почала дрімати. Втім, скрипнули двері, Абрекова насилу розплющила одне око: на порозі стояв той самий монах. "Щезни..." — прошепотіла, і монах перемінився в

чорного кота; жінка втямила, що це приходить сон і зімкнула обважнілі повіки. Кіт підскочив, три рази перевернувся в повітрі й, ставши дияволом, висолопив, подібно спраглому псові, червоного язика.

— Збирайся на шабаш! — розчепірив він пальці над Абрековою. — Ти ж відьма. Скоріш, скоріш!

— Яка я відьма? — простогнала уві сні жінка. — У церкві недавно була-м, молилася сьогодні... Диявол розвів руками.

— Усі знають, що ти відьма — хіромантична, ворожка! Мені велено тебе забрати. Ось мітла, сідай, отак... а я позаду тебе і — язда!

А далі було так, як то іноді буває уві сні. Чорт пронизливо свиснув, мітла шугнула через хату, влетіла у піч, комин розступився, Абрекова з чортом піднялася у вечірнє небо і за мить опинилися на Кальварії, недалеко Високого Замку, на тому місці, де пекельна нечисть завжди справляла свої забави.

Чорт, слава богу, забув про Абрекову, коли мітла опустилася біля підніжжя гори: на верху палав зелений вогонь, довкруж нього з нелюдським вереском, огидно кривляючись, кружляли в дикому танку хвостаті й рогаті тіні — у чорта затряслися жижки, він не втримався в шаленій охоті, полишив Абрекову з мітлою, а сам поскакав нагору.

Абрекова якийсь час стояла внизу, остовпіла від дива, але і їй врешті стало цікаво — ніхто ж бо не бачив, хоч знали про це всі, чортівсько-відьомських шабашів. Вона скрадливо поп'ялася вгору й зупинилася в тіні дерева, куди не сягало примарне світло зеленого вогнища.

Біля ватри, в яку малі, з свинячими мордами чорти підкидали людські кості, за високим корчуватим пнем стояв Люцифер у чорній сутані, з крученими, мов у волоського барана, рогами; Абрекова пильно приглянулася і мало не вискнула з подиву: в Люцифера було обличчя

архієпископа Соліковського, він виглядав достоту так, як його малювали на листках невідомі малярі, той листок і нині вранці висів над вікном Абрекової; і нічого тут дивного, що в Соліковського сатанинський лик — на Руській всі називають його Вельзевулом, ще й кажуть, що чорти в нього шпіцлями служать. Поруч з Люцифером-Соліковським стояв у чорній рясі з білою пелериною, теж з рогами, тільки меншими, патер Лятерна: вельможні магістратські райці на чолі із старостою Єжи Мнішеком і бургомістром Вольфом Шольцем, утворювали півколо, з-під їхніх кунтушів виглядали закручені хвости; неподалік шкребли цвяхами по пилках музиканти з синіми, як пуп, пиками, тарабанили шматками бляхи, гупали хвостами в бубни; довкола вогню гасала нечиста сила, а коли музика на мить стихла, чорти кланялися Люциферові, згинаючись до нього задом.

Люцифер сміявся. Задоволений, що диявольський сонм так добре його веселить, він ударив залізними вилами в пень, дві цівки вина фонтаном бризнули з нього; музика вмовкла, нечисті нахилялися, пили, хлебтали, вмивалися вином, купалися в ньому, а, сп'янівши, почали плювати на хрест, котрий склепали тут-таки з двох балок.

Тоді щось у повітрі загуділо — Абрекова аж пригнулася, — і біля вогнища опустилися дві винні бочки, з них злізли брати Бялоскурські, теж з рогами, і поштиво поклонилися задом Люциферові, а потім підійшли й разом поцілували його в сідницю.

Радісний регіт пролунав над Кальварією, видно, Бялоскурських тут нетерпляче очікували, без них ще й не починався справжній шабаш; їм підносили кухлі з вином і по кружальцю смажених гадюк, вони пили й жерли, а коли наситилися, Люцифер підніс догори залізні вила.

Вдарила музика, від неї можна було оглухнути, пролунав спів, схожий на гавкіт песячої зграї, а тоді з темряви вийшли до вогню довговолосі й гарні, голі, як мати родила, відьми, і серед них Абрекова впізнала пухкеньку Дорогу Лоренцовичеву і свою безпутну прекрасну Льонцю.

Абрекова скрикнула і побігла вниз, де залишила мітлу, мітли не було, кошмарний страх огорнув жінку й вона прокинулася.

— Свят-свят, — перехрестилася, — де ж то тепер моя бідна Льонця?

Патер Лятерна припав вухом до дверей бенкетного залу, в якому засідало братство Магдалини: тихе шемрання перебивав глухий далекий голос. Здивувався: час уже вечірній, братська молитва давно повинна закінчитися, він дослухався гамору й дзенькоту келихів, та жоден веселий звук не втішив його вухо; Лятерна з душевною скрухою усвідомив, що старий тхір, напевне, зводячи перед смертю порахунки із своєю совістю, задумав перетворити веселе братство земних утіх у добропорядне, повздержливе й покутне, на кшталт братства Божого тіла, в якому рятують свої душі фанатики, злидарі або дивачки, подібні до покійної Грети Рогатинцевої.

Він з відчаєм глянув на прекрасну Льонцю, тихо відхилив двері: у глибині зали возсідав у фотелі Соліковський, пани й дами стояли, схиливши голови у напускній покорі, слухали архієпископа; той говорив поволі, але владно, і, вслухаючись у зміст його мови, патер остаточно ствердив: покинь надії на веселіє й утіхи всяк сюди нині входящий.

— Ахіллес учився в кентавра Хірона — напівлюдини і напівзвіра, — наростав голос Соліковського. — Чому ви відвернулись від цієї науки? Чому й досі, будучи людьми, не стали лютими звірами? Гріха боїтеся? Гріх для вас не існує! йдіть проти законів совісті, милосердя, людинолюбства, всі ваші вчинки будуть похвали гідними, якщо вони служитимуть одній меті — окатоличенню всього світу. Чому ми, пане Мнішек, програли — так, програли! — московську війну? Чому польська шляхта, яка веде свій родовід від сарматів, не зуміла приборкати московське плем'я? Бо ми не знаємо науки кентавра Хірона. Як люди ми не володіємо мистецтвом обдурювання і облудництва, яко звірі телятами єсьмо, а не тиграми. Чи могли ми виграти цю війну, коли не зуміли вбити в собі добросердечність, яка точить нашу мужність, мов шашіль дерево? Коли ми виводили єретика на майдан, щоб його народ

побив камінням? Чому досі не переконали кожного католика, що вбити схизмата — це доброчинство перш за все для нього самого, бо чим довше житиме на світі схизмат, тим більше нагрішить! Король не дав права цього робити? Хай і так. Але він і не накаже розшукувати того, який пустить з димом єретицьку божницю!

Шемрання в залі стихло зовсім, проповідь Соліковського будила в людей, які зібралися тут для розпусти, звіра, жадаючого крові: в чоловіків стискалися кулаки, жінки хилили голови, готові благословляти мужів на кровожерство. Льонця дивилася на них з дверей і впізнавала. Серед мнішеків, шольців, соліковських вона розпізнавала добропорядну й побожну Дороту Лоренцовичеву — нічого дивного. Льонцю не здивувало навіть те, що на зборах християнського братства поруч із Мнішеком стоїть іудейка — жона сеньйора єврейської гміни Нахмана Ізаковича Золота Роза, яку євреї нарекли святою — все це давно зрозуміле: світ у своїй бридоті звичайний і буденний, але Льонця помітила, як проповідь архієпископа вимальовується жорстокістю на обличчях присутніх, вона згадала бал у кам'яниці Гуттера — це ж ті самі, які чотири роки тому вбили її Антоніо!

Подалася назад, готова стрімголов утікати з замку, але в цю мить з гурту виступив уперед високий чоловік; піднявши вгору затиснутий кулак, він вигукнув:

— Я буду палити!

Льонця впізнала: був це Янко Бялоскурський.

— Absolve te [56], — проказав урочисто архієпископ. — Як я втомився, дорогі мої... Усе своє життя воюю за могутність католицької церкви... Принесіть вина. Пийте, веселіться, бо лихо йде до нас, і може таке статися, що для веселощів потім не буде часу. Gaudeamus! [57]

Патер Лятерна полегшено зітхнув: хвалити бога, його ексцеленція видихнувся... Кого він закликає до війни за апостольську церкву? Трухлявих патриціїв і їх наложниць, які прийшли сюди офірувати не дух, а тіло? Залиште, ваше священство, ці справи нам, єзуїтській колегії, ми знаємо науку Хірона й прищеплюємо її молодим дужим юнакам" які завтра без ваших закликів підуть на майдани, увійдуть в доми, в душі, серця і випалять вогнем і мечем схизму. Лишіть це нам, не беріть на себе забагато, відступіть нарешті молодшому місце, ви бо вже порохня. Починайте бенкет, справимо нині тризну по вас!

Льонця заціпеніла. Як це так, як же це так, що Янко, проти якого вона свідчила на суді, котрого заочно засуджено на довічне ув'язнення — тут, явно присутній серед своїх суддів і має голос, має владу, силу?!

Члени братства Магдалини сідали за столи, замкові слуги вкотили бочку вина. Патер Лятерна, покірно схилений, підійшов до архієпископа. Льонця зрушилася з місця.

Вона ішла впоперек залу, на неї оглядалися й дивувались, звідки взялася тут незнайома красуня в дешевій сукенці; Янко стояв у кінці залу й розмовляв з панею Доротою; тьмарилося в очах Льонці, обличчя Янка більшало, більшало і врешті постало перед нею; Бялоскурський зрозумів, що ця дівиця наближається саме до нього, він не встиг іще пригадати, де вже бачив її, як Льонця розмахнулася рукою і ляснула Янка по обличчі.

— Убивця... — просичала. — Упир! Поглянь, — Льонця піднесла до його очей руку з перснем. — Пізнаєш? Маю його, не вбив ти Антоніо в мені, не вбив ти ще в мені людину!

— Повія, повія серед нас! — завищала пані Дорога. — Злодійка! Мій перстень у неї на руці!

— А ти хто? — кинулась до неї Льонця. — Хто ти, коли прийшла сюди? Скільки грошей за нинішній шабаш принесеш чоловікові, скільки собі заховаєш, щоб купувати у вбивць заручинові персні?

— Хто це, хто це? — підвівся з-за стола архієпископ. — Патере Лятерна, кого ви привели?

— Ваша ексцеленціє, я... не знаю...

— Знає! — повернулася до нього Льонця. — Повію привів на шабаш шлюх, содомітів, убивць! Гроші платіть, святий отче!

Розлючена фурія підступала до стола. Стетерілі члени братства Магдалини посхоплювалися, позадкували. Льонця наступала, вона хапала із стола глеки, пугарі і жбурляла ними у вельмож, які збилися купою в кінці зали. Втім, передчуваючи лихо, оглянулася: ззаду до неї скрадався Бялоскурський. З глека, якого тільки що схопила зі стола, вихлюпнула все вино йому в лице, а тоді прожогом вибігла з зали.

Тепер володів нею тільки страх: її уб'ють, розтерзають, весь сонм розпусного братства уявився їй в одну мить зграєю чортів і відьом, які позлітались на Кальварію справляти людоїдський шабаш; пекельна музика сповнила довгий і тісний склепінчастий коридор, Льонця бігла ним у потемках, за нею тупотіла погоня; гриміт бляхи, скрип цвяхів по пилах шматували мозок, перед очима гойдалося зелене вогнище, біля якого шаленіла нечиста сила, до Люцифера з обличчям Соліковського підвели голу Льонцю на розтерзання, чорт-Бялоскурський вихопив з піхви ножа...

Абрековій снився кошмарний сон...

Льонця бігла крученим коридором і зупинилась, далі втікати не було куди; уздріла лише один рятунок — мале незагратоване віконце.

Вдарила кулаками по склі, висунулась: внизу темно і глибоко. Опустилася в темінь, наче у воду.

Опритомніла перед світанком на схилі замкової гори. Як перелізла через мур, не пам'ятала. Обдерта, покалічена підходила до Руської з боку єврейського кварталу. Біля будинку Нахмана Ізаковича побачила Золоту Розу, яка тихо відмикала ключем двері.

— Ах, які ви бідні, плем'я Ізраїлеве, — похитала Льонця головою. — Вас б'ють, переслідують, але у ваших руках все — від магістрату до замтузу.

— Кожен робить, що може і як може, — для себе і для братів своїх, — відказала Роза. — А ти не йди додому, за тобою прийдуть. Втікай світ за очі...

Льонця недовго вагалась. Повернулася і пішла Козельницькою дорогою — навмання.

Вранці до Абрекової прийшли ціпаки. Перетрусили все в хаті, пані Лоренцовичева при свідках висипала з мідного дзбана золото, перебирала. Персня з діамантом, обрамленим золотою короною, не було. Шукали Льонцю — не знайшли.

За порушення міського спокою, за потурання злочинцям, які наклеюють над вікном ребелізантські пасквілі, за відьомство і кражу золота Абрекову посадили в Пекарську вежу.

Розділ одинадцятий

ДО НАЙВИЩОЇ СЛАВИ БОГА!

Одним з найстаріших навчальних закладів ордену єзуїтів є папський Грегоріанський університет у Римі. Тут працюють "спеціалісти" з питань

комунізму. Нині у ньому навчається біля двох тисяч осіб з багатьох країн світу. Серед випускників цього уяі-верситету — папи Пій XII і Павло VI, сотні кардиналів та єпископів.

Із сучасної преси

Ключ тихо повернувся в замку вхідних дверей, двері прочинилися теж негучно, Роза ввійшла до передпокою, зупинилась перед дзеркалом і прошепотіла до красивої жінки з точеним єгипетським обличчям:

— Досить... Не можу більше, і вже й не треба...

Сказала це — і на душі полегшало, вона втомилася від грубих пестощів безсилого старця, слава богу, що досі не спіймана, хто б їй простив, коли б дізнався, чому Мнішек того тривожного літнього дня 1607 року був таким милосердним: подарував єврейській гміні грамоту на синагогу, та ще й в додачу глинянську митницю її мужеві — сеньйорові гміни Нахманові Ізаковичу.

А може, знають? Може, та наївна легенда про міфічну Золоту Розу, котра принесла старості золото за синагогу й проколола своє серце кинджалом, коли він пожадав її тіла, для неї складена, щоб огородити і її, і єврейську громаду від ганьби; рабин щосуботи читав із святої книги цю легенду в синагозі, Роза ловила на собі чиїсь то осудливі, то побожні погляди і думала: про неї ця баєчка чи ні, знають чи не знають, що вона й до сьогодні платить Мнішекові за старостинські грамоти?

Роза роздяглася в передпокою, взула м'які пантофлі й почалапала до спальні. Коротко скрипнуло ліжко, жінка боязко глянула на мужа, який лежав повернений до неї спиною і спав; втомлена бурхливою ніччю й теперішнім напруженням, Роза враз розслабилася і перед тим, як запасти в міцний сон, ще раз глянула на чоловіка.

Жахнулася: Нахман лежав горілиць, булькатими очима дивився у стелю й беззвучно ворушив губами — певне, підраховував прибутки з глинянської митниці або процент від позики Вольфові Шольцу. Він скоса глянув на Розу, висунув з-під ковдри руку і, погладивши її по обличчі, сказав:

— Спи.

Роза рвучко підвела голову з подушки — знає, вся гміна знає! — і проказала затинаючись:

— Душно в нас... Я виходила подихати. Така тепла ніч...

— Спи, Розо, — промовив спокійно Нахман. — Мені все відомо. Я знав про це з самого початку. Я знав про це ще перед початком. Ну і що?

Роза схопилася з ліжка, позадкувала до дверей; Нахман дивився в стелю й беззвучно ворушив губами; жінці раптом здалося, що вона не існує, бо як це так — всім усе відомо й ніхто... Кинулась до чоловіка, вчепилася пальцями за обшлаги його халата й істерично закричала:

— Ну і що?! Як — ну і що?.. Чому ж ніхто не сміється, не свище мені вслід, не кидає каміння, чому?

— Ша-а, що вона говорить!.. — Нахман знову погладив її по кучерявому волоссі й мовив побожно: — Ти кудойша, мучениця за віру, хто піднесе руку на святу, хто? Ти дала гміні синагогу, а в мої руки — глинянську митницю, найди когось у нашому гетто, хто міг би це зробити, бідні й багаті жидове моляться за здоров'я своєї Giildene Rojse [58].

— Guldene RoJse?! Таж вона, та, із казки, Роза, наклала на себе руки, щоб не стати наложницею старости... Як ми з нею можемо бути однією людиною?

— Ну, тепер ще ні... А за сто років хто буде питатися, скільки ти жила і чи жила після того, як пішла до старости із золотом? Бідні, дурні пейсахи почали погане говорити про тебе, а навіщо бог дав багатим розум? Ну, то ми записали в святу книгу, а що записано в святу книгу, тому мусять вірити...

— Але ж я наложниця, наложниця Мнішека, — простогнала Роза. — І більше не хочу, не можу! О Нахмане, як це так, що ти не вбив мене досі за такий бруд?

— Ти дала бідноті святиню, а в мої руки митницю. Тебе записали святою, а святі гріха не мають. Ти вбила себе для нашої гміни, і так записано в книзі...

— То я живу чи не живу на світі? — заридала Роза.

— Що тебе то обходить? Ти кудойша, і ніхто не дозволить тобі тепер відступити. Кагал засудить тебе, якщо ми втратимо митницю, бідні пейсахи розтерзають твоє тіло, коли магістрат відбере у них синагогу. Спи, ти втомлена...

Нахман знову втупив очі в стелю й беззвучно заворушив губами. Роза лягла і, заспокоївшись, прошепотіла:

— А я, дурна, стільки років боялася, не знаючи, що за це мені буде шана... O mein Gott, чи є щось на світі таке, що не продавалось би і не купувалось?

— Усе, все за гроші, Розо, — відказав Нахман. — А ти наш цілий скарб, тому й назвали тебе Золотою.

Колишній ворог єзуїтів польний гетьман Жолкевський здобув для єзуїтів перемогу. Раннім літом 1607 року після погрому рокошан Зебжидовського під Гудзовом він, відмовившись від парадного бенкету

в кам'яниці Гуттера і переночувавши в Низькому Замку, другого дня, не знаючи ще нічого про вбивство Массарі, виїхав із Львова до Жовкви. Сповідник пані Регіни Жолкевської патер Лятерна випередив гетьмана на цілу годину: він мав полагодити з гетьманом важливу справу на бенкеті, Жолкевський не прийшов — і добре. Поки дійде до нього чутка про смерть венеціанського консула, поки гяів добереться до його серця, Лятерна з Регіною владнають справу в Жовкві. Удосвіта патер мчав бричкою Волинським шляхом.

Гетьман їхав попереду своєї хоругви на білому яблукастому коні. Він був понурий, пригнічувала його пролита братня кров, а ще більше — відчуття цілковитої залежності від Зигмунта III і Петра Скарги. Жолкевський не хотів домашньої війни, а мусив стати пацифікатором Речі Посполитої, гетьман наперед бачить програш, а все одно незабаром вирушить із своїм військом на Москву, він знає, що єзуїти, проти яких виступили рокошани, за рік-два обплутають щупальцями всю Польщу, і стане вона жорстокою для самих поляків теократичною державою, але битву під Гудзовом виграв для них. Хоробрий і славний воїн Станіслав Жолкевськнй став сліпим знаряддям у руках короля і Скарги.

Гетьман бажав тепер тільки одного — спочити біля дружини Регіни перед московським походом.

Засурмили сурми на всіх вежах Жовківського замку, широко відчинилася брама, на баскому огирі в'їхав гетьман у дитинець і здивувався вельми: попереду двірської знаті й служб йшов назустріч переможцеві з хрестом у руці патер Лятерна — львівський єзуїтський суперіор без резиденції, який досі перебивався на квартирах у побожних католичок, права рука Соліковського.

Кров ударила до обличчя Жолкевському: з чийого повеління? Патер Лятерна підвів праву руку, щоб поблагословити регіментаря, ліву з розп'яттям протягнув уперед для поцілунку; Жолкевський зіскочив з коня і, минаючи патера, злий і рішучий, подався до гетьманського

палацу: вже й Соліковський посягнув на свободу гетьмана? У дитинці запанувала напружена тиша.

З парадних дверей палацу вийшла в довгій чорній сукні пані Регіна — сама, без супроводу дам, вона підбігла до гетьмана і впала перед ним на коліна.

— Прости, мужу, мені страшно було без тебе... Але ж ти карав ворогів солідасів Ісуса, то до кого я мала звернутися за сповідником, як не до покровителя єзуїтів його ексцеленції Соліковського? А патер Лятерна спокій вселяв у мою розтривожену душу і напоумляв. Мужу мій, як шляхтянка шляхтича, благаю: втиши свою нехіть до святого Христового ордену, бо тільки його слуги надихнуть наш народ на боротьбу проти великого схизматицького світу, тільки вони зуміють вселити мужність і ненависть в серця наших воїнів, яких ти завтра поведеш на Москвуї

Жолкевський нагнувся, щоб підвести дружину з колін, та вона схопила його за руки і, не встаючи, благала далі:

— Станіславе, сон мені приснився... Я бачила схрещені, немов рапіри, хрест і меч. Меч у твоїй руці, хрест — в отця-єзуїта. Поклянись мені на цьому місці, що даси згоду ввести до безбожного іудейського храму, якому не місце в християнському Львові, святих отців-єзуїтів, щоб вони дім свій мали, щоб ще один хрест звівся над нашим містом. Обіцяй, мужу, я не встану з колін, поки...

Жолкевський зрозумів: все це робота Соліковського. Зашморг затягнуто, відступати нікуди — сам знищив своїх союзників під Гудзовом. "А хто зна, — подумав, — може, так і треба... Може, справді, єзуїти — перст божий?"

— Встань, жоно, — мовив похмуро. — Встань. Я обіцяю.

Сеньйор єврейської гміни Нахман Ізакович вийшов на галерею свого будинку, який заступав готичну, невисоку синагогу, притулену задньою стіною до міської зброярні, й перед мовчазним понурим натовпом розірвав на собі камзол.

Плач і ридання дружно вдарились об мур гетто. Старі жінки зривали намітки з голів і рвали волосся, чоловіки били себе кулаками в груди, дівчата співуче голосили, підводячи над головами заломлені руки, перелякані діти верещали — лемент, якого не бувало й під час погромів, пронісся над усім містом і раптом стих: Нахман застебнув камзол.

— Браття, плач не допоможе, тільки один бог, — він підвів руки й звернув до неба балухаті очі. — Ні одна сльоза хай не впаде більше з ваших вій, ні одна рука хай не сягне по камінь — влада прислала нам оцей страшний рескрипт, а всяка влада од бога. Тож помолімся йому, щоб зм'якшив свій тяжкий присуд. Молімся!

Єврейська громада разом упала на коліна, шепочучи, викрикуючи й виспівуючи псалми Давида, припав обличчям до поруччя галереї і Нахман, та ненадовго, він випростався і вийняв з кишені магістратський рескрипт.

— Браття, слухайте всі, що з божого повеління записано в цьому панствовому документі. В ньому записано, що євреям не можна мати в християнських містах своїх божниць...

— Ой вей, ой вей! — застогнав натовп.

— Ша! — викинув руку Нахман. — Рескрипт гласить, що італійський будівничий Павло Римлянин не міг збудувати нам цієї синагоги, бо як може християнин будувати єврейські святині? То коли він не міг збудувати, то, значить, не збудував, а коли не збудував, то її нема...

Здивований натовп мовчав.

— Дивуєтеся, куди ділась? А це не синагога, це молитовний дім родини Нахмана Ізаковича, яку спорудив він, або його батько, або його брат — сказано ж. що не Павло Римлянин!

— Йо, йо! — загомоніла юрба. — То справді молитовний дім пана сеньйора!

— Ша!.. Але в рескрипті львівського старости сказано ще й таке, що я незаконно взяв під свій молитовний дім плац, на якому колись стояв кінський млин одеського старости...

— Ну і що? — почувся вигук.

— Що — ну і що? Ша... Нам не можна ставити синагоги, і нам Павло Римлянин її не поставив. Так записано чорним по білому. Але ми незаконно забрали плац, і його треба в старости викупити. Нині треба викупити, бо завтра прийдуть сюди отці-єзуїти, здеруть із стіни священний сувій Мойсеевого П'ятикнижжя, винесуть стіл для святого письма, поламають свічники, перевернуть бочку з водою для миття рук, позривають світильники із стелі і залишать тільки лавки, а на даху поставлять хрест. А ви — ну і що...

— Ну то що? — знову впало з натовпу.

— Як ви питаєте, то я відповім: складайте зараз гроші на цей ось столик, біля мене!

Ніхто не зрушився з місця.

Тоді з гурту, з-поміж людських ніг, виповзла навкарачках жебрачка Хайка, яка жебрала під синагогою, підвелася й потюпала до галереї. Вийняла з великої торбини меншу й подала її Нахманові.

— Що — ну і що? — повернула голову до людей. — Я мушу дати, бо як заберуть синагогу, то де буду жебрати?

Євреї опустили голови, сеньйор Ізакович висипав з Хайчиної торбини на столик мідяки й срібло, порахував, потім глянув на людей і докірливо похитав головою.

— Вей мір, як не соромно — бідна Хайка пожертвувала дев'ять золотих і шість грошів, а ви — в шовкових мантіях, в оксамитових ярмулках — не хочете витрусити кишень? Ну-ну, Хайка зрозуміла, що не буде мати де жебрати, а чому бургомістр кагалу не подумає, де буде правити суд? А шкільник куди буде скликати правовірних на молитву? А де правитиме службу рабин? Де помолиться за добрі торги купець, де різник, шапкар, золотник випросять у бога удачі, де, врешті, грішник відмолить свої гріхи? Де, питаю? А грішні ми всі, всі!

Спочатку поодинці, а потім дружніше підходили євреї до ганку і кидали на столик гроші, купа коштовного металу росла, росла, а коли пройшла вся громада, знову притюпала до Нахмана Хайка і спитала:

— А ти святий, Нахмане, що не даєш нічого? Сеньйор не відповів. Повернувся, зайшов до кімнати, а потім вийшов — не сам. Поруч з ним стояла струнка чорноока жінка з довгими гебановими кучерями — Роза Нахманова, про красу якої говорили у всьому старостві.

— Ці гроші віднесе Мнішекові моя Роза. Так хоче пан староста, — сказав Нахман.

Роза здригнулася, зляканими очима глянула на чоловіка, зашемрав натовп, Нахман згорнув у торбину гроші й подав дружині.

— А тепер іди. Посилає тебе вся громада, як Юдіф у табір Олоферна. Юдіф принесла голову, ти принесеш грамоту.

— Вей, вей, наша Guldene Rojse! — вигукнула Хайка і зареготала.— Вона сама золото, сама золото!

Хтось штовхнув жебрачку, і та зникла під ногами юрби.

Того дня староста Єжи Мнішек наказав єзуїтам узяти під свій дім королівську лазню, єврейській гміні подарував синагогу і в додачу глинянську митницю.

Роза Нахманова у Мнішековій спальні творила легенду.

Запрошення, з яким прийшов до Шимона Шимоновича посланець Соліковського, звучало як наказ. Архієпископ повідомляв, що на плаці праворуч Низького Замку біля колишньої королівської лазні відбудеться урочисте відкриття єзуїтського дому й закладення каменя під костьол єзуїтів; присутність знакомитого поета вельми бажана і, зрештою, необхідна — poeta clarus [59] повинен привітати введення солідасів Ісуса в храм.

Шимонович думав: коли він дав привід Соліковському розпоряджатися його часом, волею, бажанням, його поглядами й словом? Хіба не відомо архієпископові, що Шимонович співчував рокошанам і є ворогом ордену? А втім, ворогом ордену був і Жолкевський, а нині він і його зять Ян Данилович, як повідомлялося в запрошенні, власноручно закладатимуть наріжний камінь під єзуїтський костьол. Як це трапилося так, що проти волі народу, політиків, мислителів чорний орден проникає у всі клітини державного організму Речі Посполитої?

У пам'яті спливли слова політика Яна Щенсного Гербурта, засудженого нині до страти; він їх виголосив на рокошанському з'їзді у Сандомирі минулого року.

Листки із текстом виступу Гербурта розійшлися по всій Польщі.

"Хто убив французького короля? Єзуїти. Хто спричинився до ребелії на Уграх, хто є причиною розрухи в Англії? Хто спровадив ложного Дмитрія на Москву й наразив нас усіх на смертельну небезпеку? Єзуїти! Струп, гнойовище, гнізда свої в королівському дворі завели і від голови вітчизну розкладають. Погляньте, до чого вони довели нас у московській інтризі: не над Москвою, а над нашими лицарями злочин їх метиться, бо за віщо гинуть наші сини в чужому краю? Биймося з єзуїтами гірше, ніж з татарами, дома в нас ворог!"

Чи можна придумати правдивіші слова, а не відгукнувся на них ніхто з проповідців Речі Постолитої. Мій старий друг Жолкевський став на їх боці. То що я можу один зробити? А втім, нинішнє моє слово забудеться, розвіється, мов із сухого гнота дим...

Їх було набагато більше, ніж міг собі уявити Шимон Шимонович, чорних жуків у реверендах з білими пелеринами, в низьких крислатих капелюхах, з вусами й клинцюватими бородами, з хрестами й орденами на шиях.

Поет аж зіщулився: коли вони встигли наплодитися у Львові? Адже з часу їх введення і донині про них, солідасів Ісуса, тільки говорили; проти них протестували лише як проти ідеї, їх підтримували з костьольних амвонів — теж як ідею, а самих ніхто ніде й не бачив... Шимоновичу згадався нещасний Кампіан, який теж хіба що відчував у собі страшну хворобу, а проявилася вона в одну мить синюватими плямами по всьому тілу.

Шимон наближався до моторошно чорного півкола святих отців, котрі, понуривши голови до такого нахилу, щоб дивитися не вище як на підборіддя Соліковського, викрикували коротко й дружно після кожного вірша молебня сакраментальну фразу: "Ad maiorem Dei gloriam!"

Вернутися? Але як, коли там стоїть Жолкевський, тож, певно, він розпорядився запросити мене на це зборище, щоб не бути самому в своєму відступництві.

Для найвищої слави бога... Усе для неї; незалежність Жолкевського — он стоїть він поруч із своїм зятем одеським старостою Яном Даниловичем не як вчорашній повелитель, котрий великодушно дозволив єзуїтам відкрити свій дім у Львові, а як придаток до могутньої сьогодні святенницької камарильї. Усе для слави бога... Життя тисяч поляків, збунтованих проти єзуїтства, під Гудзовом. Життя Антоніо Массарі й Пилипа Дратви. Доля славного лікаря Альнпека. Життя сотень тисяч людей під Москвою. Воля усіх, хто не католик. Воля й католиків. Гідність поета Шимона Шимоновича.

Для бога? Таж ні! Ніхто з них у бога не вірить. У бога найменше вірять ті, які найближче стоять до римської церкви. В Італії набожності зовсім не існує — римський двір і Ватікан замінили її цинізмом. У Іспанії віру підмінено страхом. У Польщі Петро Скарга замість віри вводить послух. Єзуїти стають, якщо треба, дипломатами і військовими капеланами, броварями і торгівцями вина, лікарями-шарлатанами, які продають під час мору святі пігулки, і лихварями, котрі віддають капітали під проценти...

Вернутися! Але як — коли там Жолкевський? Я ж завжди був з ним...

А що, коли ми, суспільна верхівка, станемо враз самі колонією прокажених? Хто нас лікуватиме? Та ніхто — нас знищать. Робучий люд це зробить...

— Думки, що бентежать і гнітять душу, йдуть від диявола, — закінчив проповідь Соліковський.

— Кожен польський шляхтич від народження є сонцем. Народжується, як сонце, з шляхетського гнізда і покликаний розбивати

всі хмари, що затемнюють його славу, — ухилився Жолкевський від хвальних слів на адресу ордену.

— Польська нація — нація шляхетська, а католицизм — шляхетська релігія. Хто хоче бути шляхтичем, хай стане спочатку ревним католиком! — доповнив гетьмана Данилович.

Шимоновичева черга. Він нескладно імпровізує. Йому здається, що за нього говорить хтось інший — це не його слова:

Nareszcie was Bog w nasze przywiodt strony,

Witajcie nam, wielka ozdobo i boskie potomstwo... [60]

Голос поета заглушує рев фанатиків, ревні католики й католички скаженіють у екстазі, вони вітають свого речника благоговійним виттям; Шимонович умовкає; відчиняються двері запустілої королівської лазні, Соліковський освячує кропилом приміщення; слуги Жолкевського й Даниловича котять великий камінь, який стане наріжним у майбутньому єзуїтському костьолі; рев наростає, жаки катедральної школи войовничо вигукують, архієпископ запрошує духовну і світську знать до свого палацу на обід; жаки заохочують побожну чернь поетовим словом, натовп звіріє — суне, біжить, рине в європейський квартал мститися іудеям, які не віддали єзуїтам своєї святині.

"А чому мені весь час здається, що Жолкевський мій друг? — приходить до Шимоновича думка, він зупиняється, відстає від косяка запрошеної на архієпископський обід знаті. — Чому мені повинно так здаватися — синові простої швеї?! Геть звідси, геть назавжди — очиститись треба від ганьби, якою я покрив себе в ім'я найвищої слави бога..."

Він ішов Сокільницькою дорогою навмання і думав про маєток під Замостим, де знайде забуття і спокій, де створить справжню поезію, за яку прославлять його вдячні родаки.

Старший братчик Іван Красовськнй хотів багато сказати людям, які зібралися нині в братській ізбі на Зацерковній. Можливо, це мали бути слова гніву й протесту проти освячення єзуїтського дому у Львові або ж — утіхи й надії, проте жодне слово не мало сили зірватися з уст. У просторій кімнаті було глітніше, ніж тоді, коли приїжджав Іван Вишенський; стривожені й пригнічені міщани поглядали на своїх провідців хто із сподіванням, хто з недовір'ям: який глузд з вашої роботи і ваших слів, коли поза вами, поза нами всіма патриції й русинські панове й попове роблять усе, що задумали, — вільно й безкарно. Унія підписана, перший український "мученик за віру" Іпатій Потій зайняв митрополичий престол, месника четвертували, мовчать дзвони й люди, нині ж Львів обсотує чорне павутиння, яке завтра уб'є все, що здатне чинити опір, — кого задушить, кого злякає, з кого висмокче живу кров і залишить сукровицю для животіння. Що ви можете нині сказати, старші братчики, але кажіть щось, ми прийшли до вас у тривозі й надії.

— Ми переможені, — промовив Красовський і замовк.

Ректор братської школи Іван Борецький теж мовчить, схиливши на стіл голову. Ну, міг би він повідомити братчиків, що зляканий рокошем король наказав занести у сеймову конституцію параграф, який дозволяє людям грецької релігії відправляти свої набоженства без жодної переміни обрядів — хто повірить у ці пустопорожні слова, коли нині влада узаконює у Львові єзуїтську сваволю.

Молодий дидаскал Роман Патерностер нервово посмикує чорний вус, зневіра старого Красовського будить у ньому лють на слабодухість братських провідців. Та невже ми, які стали із темних ремісників просвітителями, з корчемних служок — дидаскалами, з паламарів — проповідниками, так і не виросли до борців? Ви ще ні разу не зіткнулися з єзуїтами, а вже злякалися, а я бачив в Італії інквізиційні моторошні

походи і бачив теж людей, які гинули на стосах, — не всіх і в пекельному вогні діймав страх; навіщо починали, коли при першій сутичці здаєтесь; якщо духу мало, пощо було надуватись; таж ми іще, хлопчиськами будучи, били жаків; це ж добре, що єзуїтство спливає на поверхню, на видноті стоятимуть, легше буде їх бити, а ви...

Мовчить і Юрій Рогатинець. Від нього й не чекають промов. Він усе сказав своєю "Пересторогою", яка закликала русинське поспільство менше дбати про спасіння своєї душі, більше — про діяльний захист перед католицтвом. Що ж, Юрій міг би ще раз повторити викладені в трактаті думки, але нині ні слова, ні книги ваги не мали: на плацу біля Низького Замку владці посвячували темну силу на відверту боротьбу з некатоликами, слова і книги у цей мент перестали бути зброєю.

Рогатинець сидів за столом поруч з Красовським і Борецьким, весь зціплений, стиснутий; перед його очима — поблизу закривавленої плахи пробуджений натовп співав воскресну пісню, вістуючи про свою готовність до битви, тисячі мужів і їх коханих стояли на утоптаному грунті й ждали клича, а його нема, нема вождя, ще не дозріла нова епоха до цієї напруги, щоб видати мужа, який рішучим жестом правиці показав би народові, куди йти...

"Ми ще тільки бажаємо, а не вміємо взяти, ми ще просимо, а не дістаємо, з наших джерел іще струмує вода, в якій солод пробудження змішаний з гіркотою нерішучості, хто підтримає мене, коли я скажу... Що скажу? Досі я говорив: не втікайте від життя, входьте в нього, воно ваше і ваше місто, станьте якщо не господарями в ньому, то хоч поденниками, але зараз ці слова марні: ми відкинуті за лінію того життя, яке є у Львові, ми протиставлені йому... Вишенський напучував: вийміть із своєї душі золото. А те золото треба ще пропустити через горнило, очистити у вогні. Хто поведе люд крізь вогонь? Ми радимося, думаємо, а народ зневірюється, очікуючи, шукає виходу не там, де слід, — сотні обдурених Грет вирушають у свій похід до Єрусалима, блукають у замкнутому колі, падають і гинуть безслідно. Хто мене підтримає, коли я

скажу, що настав час, що наше горе накопичило в нас самих безмірне багатство готовності, хто відгукнеться на мій клич:

— Встаньте, піднесіться духом! Ми не переможені, ми ще й не воювали, війна тільки починається!

Рогатинець сказав це вголос. Він бачив, як спалахнули в братчиків очі, але тільки на мить — і пригасли. Клич був звучний, та нічого, крім хвилевої бадьорості, людям не давав, і вони знову поникли — на слово не обіпрешся.

Юрій опустив очі. Його погляд вловив у гурті гірко усміхнений вираз обличчя Лисого Мацька; Лисий Мацько прийшов сюди з темряви скупості, лихварства, обману й жадоби, пізнав інший світ духу, а тепер йому — прозрілому, очищеному й обдуреному — треба вертатися назад до старого, і він це зробить, а певно, не хоче, став-бо вже іншим. Мацько з докірливою посмішкою дивився на Рогатинця, котрий вів його й багато таких, як він, довгим дном прірви і підвів до прямовисної скелі, якої ніхто не в силі нині подолати.

Юрій зніяковіло опустив очі, а тоді почув позаду себе голос:

— Так, ми тільки починаємо війну, пане Красовський, а ви глаголите, що вже програли.

Сказав ці слова син Мацька — молодий дидаскал греки й латини, чорновусий юнак Роман Патерностер.

Рогатинець схопився: все життя ждав цього голосу, і нарешті в той момент, коли безнадія обплутала душу, він прорізався, пролунав! "Ніщо не пропадає! — мало не скрикнув Рогатинець. — Народилися переємники, виросли!"

Роман вийшов уперед — ін був молодий, впевнений, дужий і сказав:

— Витягніть свої ноги з трясовини! Умийте свої душі під чистим дощем, висушіть багно зневіри на сонці і гляньте довкола, гляньте вище свого зросту! Не маємо на кого опертися? Та чи ж то ми глухі й сліпі? Козаки взяли Варну й Перекоп. Узяли Ізмаїл і Килію. Це неміч? Козаки умоцнили військо Жолкевського — чия це сила, не наша? А воює нині проти православного світу під Москвою... То хіба не знайдуться витязі, які повернуть козацькі списи проти ворога, котрий біснується нині на плацу біля королівської лазні? А за ними стане сила російська... Хто ті витязі, де вони? Серед нас! Духом нашим породжені, працею нашою вирощені, їх ми на наш кривавий гріш озброїмо з ніг до голови!

Рогатинець побачив, і уздрів це Роман: Лисий Мацько, зачувши про гроші, позадкував, тихенько висунувся з тісноти до дверей. "Стара скнара, не вирветься він ніколи із своєї проклятої скупості", — подумав Роман. "Ось тобі і весь Мацько", — зітхнув Рогатинець.

Затяжіла мовчанка в братській ізбі, засовався Красовський, мовив урешті:

— І все-таки це слова, отроче...

— Старі ви стали, батьку, — різко відказав Роман. — Молитвами почали свій дух кормити, не відаючи того, що не монахи, не попи і не владики, а тільки таїнство віри нашої в силу народну врятують нас. Дайте вести люд тим, хто увірував. Вони нічого не пошкодують для прийдешньої волі: дітей, життя, здоров'я, грошей. Так, грошей — на книги і зброю!

Заворушились братчики, загомоніли, бадьорий гамір сповнив ізбу, підвівся Рогатинець.

— Сходку починаємо, — сказав. — Екстраординарну! У цю хвилину увійшов Мацько. Він важко дихав, витирав долонею спітнілу лисину, був збентежений, зляканий, із страхом чн то жалем поглядав на людей,

стояв біля дверей, тупцювався на місці, на нього здивовано дивилися братчики, вщухав гамір — що могло скоїтися?

Врешті Мацько відштовхнувся від одвірка і пішов розмашистим кроком до столу, на нього пильно дивився син, не розуміючи батькової поведінки; Юрій подався усім тілом вперед.

— Що з тобою, Мацьку?

Корчмар тремтячими руками розстебнув каптан, витягнув з-під поли важкий, набитий мішечок і вистогнав:

— Тут уся моя правда й неправда. Беріть [61]...

Розі приснився погром єврейського кварталу. У короткому сні повторилося все те, що тривало тоді весь довгий вечір.

Ошалілий натовп ревних католиків з жакамн попереду рушив від королівської лазні на Бляхарську. Били киями по віконних рамах, дзвеніло скло, в кімнати летіло каміння, вереск знявся над гетто, погромники вривалися в доми, викидали на вулиці подушки й перини, розпорювали їх палашами, ламали меблі, розбивали посуд, пір'я, мов сніг, летіло з вітром на синагогу.

— Нахмане, Нахмане! — закричала Роза й прокинулася.

— Ша, Розо, — почула голос чоловіка. — Все добре... Спи.

Достоту — як тоді...

Перед вечором Роза вийшла з дому. Заспокоєна, сповнена гідності, вона ішла головною вулицею кварталу, її ніг чіплялися брудні діти й скиглили:

— Guldene Rojse, дай хліба! Guldene Rojse...

Не оглядалася. Проходячи повз синагогу, побачила на східках стару, осліплу вже жебрачку Хайку. Зупинилася, кинула їй срібну монету.

— Це від Рози, Хайко, — сказала. — Лише ми з тобою в цьому вертепі справжні дочки Сіона.

Розділ дванадцятий

СІДЛО І САГАЙДАК

Благородна людина не народжується з великою душею, вона стає благородною ділами своїми.

Ф. Петрарка

Абрекова опустила Юрійову руку й прошепотіла:

— О, скажіть, скажіть мені, люди добрі, де моя Гізя?.. Вона вже не дивилася на Рогатинця; лінії правої долоні братського сеньйора свідчили про його власну нефортунність, він був такий же нещасний, як і вона, зрівнявся з нею в горі, тому не мала більше до нього жалю, але й надію втратила, що Юрій зможе колись віднайти Гізю. Рогатинець все ще стояв. Він ніколи не вірив у провидність хіромантії, та нині спокусила його забобонна надія — є ж бо десь Гізя, сам бачив її чотири роки тому на страті Дратви, невже привиділося? А потім увижалася йому всюди — певне, живе і думає про нього; Юрій стояв, ніби чогось іще сподівався; осклілі від безнадії очі Абрекової не говорили більш нічого, і він подивувався собі самому, що піддався марній спокусі. Погляд Абрекової був звернений до себе самої, в ньому тьмяніла приреченість; у душі Рогатинця ворухнувся докір за кривду старої і стих: власна кривда була нелегшою. В цю мить він утратив решту сподівань, що знайде Гізю, і з

жалем відчув, як на місце терпкої туги вселяється в ньому чуже, не знане досі почуття спокою. Юрій зрозумів: прийшла до нього старість.

І спокій у всьому? Може, й так... Він зробив, що вмів, а більше — не може. Віддав усе своє життя на олтар просвіти і не шкодує ні за чим. А вище піднятися не зумів. Благо, що хоч усвідомив неминучість кривавої битви за волю й віру, що чекає її, що впевнився: знайдуться серед молодих мужі, які довершать справу братчиків із шаблями в руках. Мусить це статися. Іван Борецький виховав Романа Патерностера, Роман виховує Марка.

Борецький, зневірений у нерівній боротьбі з львівськими єзуїтами, подався до Києва — і добре, там серце нашого краю. Він створить у Києві академію, якої не міг створити у Львові, там краще середовище, там легше боротися з потіями. Роман же поклявся, що ніколи не поїде зі Львова, навіть якщо залишиться віч-на-віч з полчищем єзуїтів.

А Марко і Зіновій виростуть. І підуть. Юрій відчув, як із сивим спокоєм проникає в душу тужава, міцна й солодка надія на тих — наймолодших. Слава богу, люблять його... Он стоїть на другому боці вулиці Марко, тупцює й чекає, поки пан провізор зрушить з місця, щоб ніби ненароком наздогнати його, щось запитати, щось почути...

Ходи, сину. Я запам'ятав твої допитливі очі й полюбив тебе ще тоді, як незнайома жінка із закритим шаллю обличчям після проповіді Вишенського підвела тебе до мене для благословіння. Потім ти прийшов записатися до школи сам, і я спитав, чому без вітця-матері. Хвора мати, а про вітця ти промовчав, і я зрозумів, що байстрюк єси, і захотів тобі замінити батька, бо хто зна, може, десь і мій... Ти добрий хлопець, беручкий до науки і чесний. Ти привів до мене, вирвавши з єзуїтського содому, новіція Зіновія, який має дикого рожевого коня у Вороняцьких горах. А міг пропасти хлопець... Ви ростете на нашій праці, на доброму грунті. І забуяєте, і підете далі, і звершите те, чого не могли зробити ми. Ловіть вашого вільного коня, поки його не заарканили й не привели до корита, з якого їсть покірне бидло, і осідлайте його. Я дам вам сідло і

сагайдак. Я зробив його для вас. Я все життя робив для вас сідло і сагайдак...

— Чому ви з Зіновієм так довго не були в мене, Марку? Приходьте завтра, вже настають вакації.

Бричка Михайла Хмеля повільно рушила, Хмель раз у раз оглядався й поштиво кланявся патерові Лятерні, який із складеними на поясі руками стояв на розі єзуїтського дому. Зіновій уперто дивився попереду себе, він відчував, як свердлять злі очі ректора його потилицю, примушують оглянутися і поклонитися. Бричка сховалася за стіною недобудованого єзуїтського костьолу, батько глянув на впертий гострий профіль сина; чого вовкуєш, хотів спитати, та промовчав, самому полегшало, що єзуїтська колегія позаду, а син біля нього; жона Мотрона плаче кожного дня, як Рахіль, що вовки латинські украли в неї улюблене чадо, а куди ж йому, слузі Жолкевського й Даниловича, було віддати на науку Зіновія — чей не у братську школу, так і служби позбудешся.

Зіновієві соромно за батька: за його підхлібну посмішку, за його нарікання на одеських селян, які втекли від Даниловича до козаків: сам же козак, а покойовий, сам православний, а підлещується до єзуїтів — для чого це робить? Для нього, Зіновія? Але ж він не хоче, йому шістнадцять літ, він сильний, може шаблю носити, а не ходити в підперезаній шнурком чорній сутані новіція й бути невільником — тілом і духом. Там мамина пісня "Ой Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?", а тут п'ять разів на день молитва, мов у невірних турків, тут доноси й нашіптування, тут насмішка над маминою піснею і ненависть до козацької вольниці... Чому батько віддав його в цей чорний Рим?

"А ти, сину, не гадкуй зле про вітця свого, — чує Зіновій тиху мову матері Мотрони, — така вже його доля, що мусить служити, та під шляхетським кунтушем ще б'ється в нього козацьке серце. Ти вчися, щоб науки знав, а моєї пісні не забувай, перетерпи, козаче, — отаманом будеш... Хай не проросте чорна сутана до твого сумління, ти ж

народився тоді, коли закатували Северина Наливайка, а вивчишся — на Січ підеш, писарем станеш. І молися, сину, моїми молитвами..."

Зіновій прислухався до тихої материної мови, що бриніла в його душі, і всім своїм єством ненавидів будинок, в якому прожив під недремним наглядом схоластів Бронека й Казика цілий рік, ненавидів усе, чому тут навчався, не усвідомлюючи того, що якби батько не віддав його до єзуїтської колегії, то не зродилась би й ненависть до єзуїтів і ніколи б до голови не прийшли подібні мислі...

Не оглянуся. Щезни, Риме! Ти, який замінив віру покорою, честолюбством і шпигунством, щезни. Хитрістю, лицемірством, насильством хочеш підкорити собі світ. А в мене забираєш усе: матір, товаришів, Марка забереш, як тільки дізнаєшся про нього, і рожевого коня — теж. Ти вбиваєш у мені розум, примушуючи вивчати книгу єзуїта Войцеха Тильковського з премудрими питаннями для диспутів: чи може бути пес козою, чи може бог перемінитися в гарбуз, скільки чортів уміщається на вістрі голки? Ти хочеш, щоб про живих батьків ми говорили як про померлих, щоб позбулися своєї душі й свого обличчя: не маємо права морщити чоло, бути сумними або веселими, навіть під час розмови мусимо дивитися один одвему не в очі, а в бороду. Ти навчаєш нас молитися так ревно, щоб бачити наяву, як грішать прародичі, як сидять апостоли на Тайній вечері, щоб відчували запах сірки, коли думаємо про пекло. Щезни, страшний, нелюдський Риме...

А може, краще прикидатися дурником, як це робив Брут, хвалити те, що ненавидиш, говорити протилежне тому, що думаєш? Ні, не можу. За це мені не буде честі. Немає тіні без предмета, немає честі без доброчинства. Так сказав пан Рогатинець. І подарував мені сідло, а Маркові — сагайдак.

Кінь мій буяє на волі. Коня мого не візьме аркан. А я осідлаю його. А Марків сагайдак буде повен стріл. І ми виб'ємо єзуїтів до ноги. Вирости нам треба. Тільки вирости...

Зіновій прокинувся з задуми, коли минали П'ятницьку церкву. Тут мав ждати на нього Марко.

— Батьку, зупиніть коней.

— А що таке, сину?

— Ви ж обіцяли Марка, мого товариша, взяти з собою. Он він стоїть, зупиніть, батьку.

З узористим сагайдаком через плече, з оздобленим візерунками сідлом у руках біг до брички русоволосий Марко.

— Господи, яка краса! — вигукнув Хмель, оглядаючи Рогатинцеві витвори. — Для мого буланого — яке диво!

— Ні, батьку, це сідло для дикого коня.

Рано-вранці сивий туман відступав перед сонцем з одеських рівнин на Вороняки. Перший відкрився небові Одеський замок, покритий білим гонтом: Ян Данилович прибудував до веж цілий каскад галерей, кружганків, спираючи їх на високі десятиметрові мури, надав оборонному замкові палацового вигляду, щоб затишніше жилося тут його коханій Софії. Туман осідав, ник, Вороняцький хребет зупиняв його, та гаварецькі провалля з того боку кряжа невпинно всмоктували; одеські церкви, костьоли, вали, крамниці, ятки озолотилися врешті першими променями. Місто будилося, із замкової галереї вістував сурмач городянам початок нового дня.

Хлопці прокинулися ще до сходу сонця. Спала прислуга, додивлявся сни Михайло Хмель; Зіновій і Марко тихо викралися з будиночка, що притулився до другого валу в підніжжі замкової гори, й сховалися в тумані, їм треба на Гавареччині зустріти схід сонця: коли мряка осяде на

дні провалля, де збіглося докупи кількоро хат гаварецьких гончарів, на самій вершині, на галявині між дубами, з'явиться рожевий дикий кінь.

Зіновій з сідлом у руці, Марко з сагайдаком через плече вийшли за Браму, що з боку Бродів, і подалися доріжкою, яка розділяла передмістя Циків і Волуйки, угору — до Вороняків. "А ти спіймаєш його, Зіновію?" — "Спробую. Він мене вже знає, він брав з моєї руки хліб". Далі йшли мовчки, пригнічені тривогою, скритною радістю, очікуванням видива.

Тяжів густий туман над головами, під ногами біліла стежка, вона спиналася все вище й вище, а далі пішла полого — це вже хребет; стежка загубилася в жорсткій полонинській траві, холодна роса ломить босі ноги, туман опускається до пояса, до стіп, і над головою — баня синього неба. З одного боку пливе по білому морі шпиль замку, наче щогла галери, а з другого — глибока гаварецька долина, сповнена по вінця мрякою.

Святково, урочисто так; стежка веде хлопців донизу, та враз зупиняють їх якісь голоси, дзенькіт, брязкіт, гамір, викрики — що це, гончарі так рано встали до роботи? Але дзенькіт металевий, а мова чужа — ніколи тут не отаборювалися жолнєри Даниловича, хто тут, у цій безлюдній тихій Гаваречччині?

Хлопці причаїлися у траві, слухали.

...Рано-вранці з хатинки, що притулилася до жовтого горба у винниківській улоговині, вийшла Гізя. Зіперлась на одвірок, щоб не впасти, — чи то так душно в хаті, що не стало чим дихати? Надворі прохолодно, а повітря немає...

— Марку, Марку!.. — простогнала.

Та що це я, він учора поїхав до Одеська, навіщо пустила, мені так зле, не можу схопити ковтка повітря, тут випари з проклятої гуральні пана Залеського, вони в цій долині настоюються, мов чад...

Схопившись руками за горло, Гізя побігла стежкою на жовтий горб; трохи полегшало, я вийду в ліс, побуду, Чортова скеля недалеко, там материнка пахне, там...

Ішла похитуючись, і розступався перед нею ліс, не знала досі, що до скелі веде така широка дорога; з львівського боку стежка вузька, а легко було нею ходити, чому так тяжко стало йти широкою просікою? Тоді йшла по зілля, щоб купатись у ньому, по що йде тепер? Під ногами трава, мов оксамит, червоні кущі іван-чаю з обох боків, хто обсадив дорогу кривавим цвітом, хто простелив м'який килим під ноги, хто так дбає про неї нині? Смерть?

Не треба ще, швидше б до скали, там материнка закожушила весь горб, я втоплю в неї голову й буду дихати тим запахом, він цілющий, дає красу, здоров'я і життя... Боже мій, навіщо я Марка пустила?..

Ліс розступався, дорога стелилася широка й зелена до самої Чортової скелі; я тут не була відтоді ні разу, мені не можна було приходити на ту межу, де закінчилось одне життя, а почалося друге... мій син перейшов її, мені ж не можна... так далеко та скеля, так далеко та материнка, вже видно головатий камінь, а дійти до нього несила...

Не треба, не треба ще, Марко малий, хто без мене його у світ впровадить? Уже видніє в далині місто, довкола нього мур і вежі, я й не знала, що їх так багато, а мур високий і товстий, усе здавив, усе скував, а до мене йде воля... Не хочу ще!.. Що діє мама, тато, Мацько?.. Руська вулиця так далеко, аж страшно. Я люблю її, ту тісну мою вулицю з маминою домівкою, з корчмою Мацька, з Успенською церквою, з безпутною Льонцею, бідна моя Льонця... люблю кожен камінь у тому місті, кожен камінь мій...

Гізя впала на м'яку повсть материнки: тут воно було, тут? Я нічого не могла більше зробити, тільки сина дати... Це мало, Юрку? Я стала людиною і дала ще одне життя для людей. Я взяла те життя від тебе. А ти, взяв ти щось від мене для себе?.. Як легко стало дихати, все мине, я дочекаюся Марка-Зілля затулило уста, ніс, Гізя повернулася на спину і вже тільки подумала, німо крикнула в чисте небо;

"Юрку! Ти є... Ти будеш... Ти для всіх... Будь і для нього, не запиши свого сина серед дороги!.."

...Зіновій з Марком тривожно дослухалися: чужі голоси рунтали урочисту тишу на запеленаній молочним туманом Гавареччині.

Розділ тринадцятий

ЩО Ж НИНІ СКАЖЕ АБРЕКОВА?

Року 1611, 29 іюля. А суд був неправий, і Христос на розп'ятті відвернув голову, бо не міг дивитися на шидерство, волаюче до неба о помсту.

З манускрипта

Абрекова була німою: її позавчорашнє віщування — "все це добром не скінчиться" — впало лихом на неї саму, а цього вона зовсім не сподівалася. Бо яка ще біда могла на неї чекати: доньок нема, хліба нема, Письо мовчить... Ага, була воля... Була й честь. А тепер — тюрма і ганьба злодійки. То як це так, щоб у однієї людини забрати все, а другій усе дати? А бог дивиться на таку неправду і мовчить?

У глухому ратушевому підвалі, куди її ввели стражники, — довгий стіл, посередині стола — розп'яття, обабіч — свічки, Ісус скорбно дивиться на неї і мовчить, немов її Письо! Полум'я свічок вихоплює із темряви примарні обличчя, що сховалися за розп'яттям; Абрекова із

крихтою надії приглядається до них, може, хоч одне знайоме обличчя побачить — впаде на коліна й благатиме:

"Паночку добрий, хіба ви не знаєте бідної й чесної Абрекової, яка нікому не заподіяла кривди й на макове зерно, за що мене сюди?.." їх четверо: троє в чорних сурдутах, посередині — священик у сутані, обличчя чужі й камінні, ніби неживі; в одного, який поруч із священиком, заворушилися губи, й Абрекова почула:

— Жінко, вас допитує львівський гайний [62] суд в особі війта, каноніка і двох лавників у справі невідкладній, оскільки негідні ваші вчинки державі й поспільству вкрай небезпечні.

— "Це, певне, сам війт", — думає Абрекова. Полум'я свічок хитається перед обличчями її суддів, лиця то освітлюються, то знову всмоктує їх темрява, а тоді блищать тільки холодні очі; Абрекова повертає голову вбік — зліва загорілася ще одна свічка: за маленьким столиком сидить писар, розкладає папери, бере з-за вуха гусяче перо, вставляє його в каламар; боже, та це ж справді будуть її допитувати, мов злодійку, а що вона зробила лихого, що? А може, це знову сон?

Абрекова ще хвилину німувала, але тривога повернула їй дар мови, вона склала руки на груди, залебеділа:

— Панове лавні, судді справедливі, присайбогу, ви помилилися, когось іншого, певно, мали взяти, бо я нічого злого не зробила, з дому не виходила. За що ціпаки мене забрали і цілий день від досвітку тримають? Письо мій голоден, а Льонця...

— Дівицю Леоніду, яка украла у чесної дами Лоренцовичевої золотий з брильянтом перстень, розшукують, ви ж, Абрекова, звинувачуєтесь у страшніших злочинах — у гріховній спілці з нечистою силою.

— Свят, свят! — Абрекова хотіла піднести руку, щоб перехреститися, та хтось ззаду миттю схопив, зв'язав їй руки, вона оглянулася й зів'яла: в самому кінці чорного підвалу засвітилася ще одна свічка. Там, біля колеса, стояли два кати у червоних каптурах, у стіну вбиті кільця, із стелі звисав гак, на помості — колодки, кліщі, ножі...

— Я вірю, що ви щиросердечно у всьому зізнаєтесь, Абрекова, — мовив війт. — Усім відомо, що ви хіромантична, а всіляка ворожба і зв'язане з нею провидство, окрім лише церквою освяченого пророцтва, надихається диявольською силою. Ви зізнаєтеся в тому, що єсьте хіромантичкою?

— Так, паночку, я ворожила з руки, бо не мала-м за що жити, коли мені через ті нечестиві листки заборонили продавати на Ринку м'ясо.

— Ось бачите, ви поволі самі розмотуєте клубок, ми підходимо до головного. Про нечестиві листки і річ. Чим пояснити, що протягом довгих років наші famuli civitatis [63] не зуміли ні разу спіймати злочинця, який вивішував над вашим вікном протипанствові листки до дешпектів волаючі?

— Я й сама не раз про це думала. Та хіба я рада була тому содомові, який чинився щоранку під моїм вікном? Та через нього я втратила і хліб, і спокій, і сон...

— Розв'яжіть їй руки, — сказав священик, — вона легко зізнається. Лише не хрестися, жінко гріхоблудна, це ще більше свідчить проти тебе: диявол, щоб обманути легковірних, часто вдається до хрестового знамення... То ти згодна з тим, що нечестиві особи, які запродали сатані свої душі, наклеювали ті листки і вимальовували на них лиця достойних мужів міста і осіб священних, надаючи їм бісівських прикмет, як роги, хвости, копита...

— Хіба ж я знаю, святий отче?

— Знаєш, відьмо! — гримнув війт кулаком об стіл. — Чому ж бо не появлялись ті листки в інших місцях, тільки над твоїм вікном? Розкажи чесно судові про твою спілку з дияволом!

Абрекову облило холодним потом: кошмарний сон продовжується або ж, не дай господи, отой нічний жах відбувався насправді... Впала на коліна, заридала:

— Я нічого не знаю, нічого не знаю, про дияволів, я позавчора в церкві була!

— Містре, — звернувся війт до ката, — дійте згідно з правом.

Підручний кат потягнув Абрекову в кінець підвалу, здер з неї кофтину, розірвав сорочку, головний кат підніс свічку до пахви, пронизливий вереск вдарився об склепіння.

— Ну, то що зараз скаже Абрекова? — спитав війт.

— Нічого не знаю, нічого не бачила, в церкві була-м позавчора,— плакала жінка.

— Містре, дійте згідно з правом.

Кати здерли з Абрекової спідницю, оголили її тіло, занесли в нішу шириною у два зрости, ноги прив'язали до кільця, вбитого в одну стіну, а руки до другого — в протилежній стіні, шнури закинули на блоки й почали натягувати. Знову нелюдський зойк і просьба:

— Відпустіть, усе скажу! Я літала цієї ночі на шабаш! Писар швидко записував зізнання, війт допитував:

— Де відбувався шабаш?

— На Кальварії...

— Як добралася туди?

— На мітлі...

— Сама?

— З чортом...

— Ти впізнала в ликах нечестивих хоча б одне знайоме обличчя?

— Ні.

— Містре, дійте згідно...

— Не треба, не треба! — скрикнула Абрекова. — Я впізнала...

— Хто то був?

— Архієпископ Соліковський...

— З неї говорить сатана! — схопився священик.

— Я кажу те, що бачила уві сні...

— То був не сон! Ти відьма і знаєш тих, хто розвішує листки над твоїм вікном!

— Я нічого вже не знаю — де сон, а де ява... Мені здавалося... Я бачила за пнем сатану, він мав обличчя нашого архієпископа...

— Припекти їй нечестивий рот!

...Кати відливали Абрекову водою: сатана ж хитрий, він іноді позбавляє спійману відьму життя, щоб суд не дізнався правди.

— Ну, кого ти бачила? Назви хоч одне ім'я з тих, твоїх, — з Руської. Ти бачила Рогатинця! Кажи: бачила сеньйора схизматицького братства Юрія Рогатинця!

— Ні, — вистогнала Абрекова. — То був таки Соліковський.

— Втопити відьму! — оголосив вирок війт. — Чи, може, ще хочеш щось сказати?

Абрекову відв'язали, вона підвелася й прошепотіла спеченими губами:

— Якщо б мене судили справжні чорти, то вирок був би справедливіший... Ви бачите, Христос відвернув .голову...

— Говори голосніше, — прикрикнув війт. — Ти хочеш сказати, що бачила, як Рогатинець або хтось з його братії розвішував листки? Скажи це, і ми відпустимо тебе на волю.

У голові Абрекової в цю мить — може, то від болю, — все дуже чітко прояснилося, і вона зрозуміла те, над чим і не задумувалась досі: давно-предавно належить, хоч і не записана, до русинського братства, яке воює з цим злочинним кодлом. За Рогатинця питаєте, щоб у протоколи занести моє вимушене зізнання? А потім і його сюди... А потім усіх... Доле ж моя нещаслива, а я донині не могла зрозуміти, чому Гізя пішла за Юрком...

— Я все скажу, слухайте мене... Я бачила на Кальварії не чортів, справжні чорти, напевне, добріші до людей. Я бачила вас усіх — гемонське кодло католиків, єзуїтів, уніатів. Вас випалювати треба святим вогнем, труїти, мов скажених псів, очистити від вашої скверни

святу землицю... Будьте прокляті, де б не перебували... у полі, в місті, у дворі, в храмі. Будьте прокляті у волоссі голови своєї, щелепах, у ніздрях, у зубах як передніх, так і кутніх, у бровах, у...

Кати затулили Абрековій рота шматою.

Барон усе ще не втрачав надії втішитись у борделі на Весклярській, хоч повії його і не впустили.

— У нас нині неділя, — сказала якась і стукнула дверима перед носом клієнта.

Барон дуже здивувався, бо ж з самого ранку була середа; потім він сам засумнівався і почав рахувати: у неділю було магістратське видовище, на Ринку горів дощаний Смоленськ, а Рогатинець відмовився піти з ним випити на людях; у понеділок патер Лятерна їхав на Високий Замок і не взяв його з собою, у вівторок Антох напився і цілий день спав, а нині середа!

Обурений Блазій, — та що це за мана, що всі лярви відмовляються від заробітків! — загримав у двері. Виглянула та сама дівиця, показала йому язика.

— Слухай, паршивий пес, як не підеш зараз до дідька, то харкну тобі в пику! Нині в нас наша неділя, а у вашу неділю в нас жнива. Тоді й приходь, коли не перехочеться.

Задумався Барон: як провести нинішній день, е ж іще гроші. Згадав про "Брагу" на Краківському передмісті, бо ні в Лисого Мацька, ані в Корнякта для нього місця не було; знову замозолила мозок настирлива, мов гедзь, думка: а все-таки, що сталося, чому він потрапив у неласку патриціїв, та невже лише за те, що не зумів вірнопіддано поцілувати в зад Люцифера? А чи й було таке, а може, то йому сп'яну примарилось? Справді ж — за віщо? Так старався, так ревно старався — для всіх.

Служив Соліковському, служив Кампіанові — чому ж не захотів його на службу взяти новий бургомістр Вольф Шольц? Хіба не бачив, як уміє Барон догоджувати, — знайдіть когось, хто б не захотів мати такого вірного слугу. Таж ніхто інший, а Блазій побіг у Пивоварну вежу до Альнпека, коли Кампіан в один мент побачив, що його тіло покрили синюваті плями. А що зухвалий лікар відмовився лікувати бургомістра — хіба в цьому винен Барон?

...Альнпек, який годину тому в душевному надломі благав прощення під глухими дверима темниці, згидував сам собою, бо ж бачив: ще мить, і він зрівняється з Бароном. Страх покинув його, він мовив злорадно:

"Пам'ятаєте, пане Кампіане, що відповіли-сьте мені, коли я нагадував вам про загноєння міста? Ви сказали, що гній виліковує проказу. З вас добрий лікар. То йдіть тепер, залазьте в гній по саму шию й лікуйтесь, його по всіх задвірках купи! А я, коли в мене є провина, згоден вертатися у вежу".

Були б сквернослова відвели назад в тюрму, та сталося несподіване, всі розгубились, а тоді лікар Гануш зник... Кампіан у цей момент збожеволів. Він скаженів, кричав, бігав консулярною залою з кута в кут, дзвонив у дзвоник, збігалися райці; бургомістр посадив писаря за стіл і наказав йому записати в городський акт, що за своє зцілення від страшної хвороби віддає всі гроші на побудову каплиці: вірив, нещасний, що бог прийме пожертву. Та всі вже бачили, що влада у львівському магістраті міняється, це перший помітив Барон. Йому цікаво було спостерігати, як всесильний муж втрачає свою могутність. Антох приглядався до райців, які сахалися від Кампіана, щоб, не дай боже, він не діткнувся до них; приглядався, намагаючись вгадати, кому відтепер служитиме, і прагнув звернути на себе увагу саме того, хто буде обраний бургомістром. Райця Вольф Шольц підійшов до Барона й шепнув: "Біжи мерщій до архієпископа, без нього ми тут не обійдемося"; Антох відчув тоді неомильно: Шольц буде бургомістром — і вгадав, і як старався для нього!

Соліковський прийшов із слугами; слуги, в шкіряних рукавицях, ловили збожеволілого Кампіана, але він вислизав, вискакував на столи, відбивався ногами, благав не віддавати його в колонію прокажених: "Пане Шольце, ваша ексцеленціє, почекайте кілька днів, звеліть закласти каплицю для єзуїтів, весь свій маєток віддаю, бог прийме мою пожертву і зцілить мене, я підписую вексель, я вже підписав вексель на весь мій скарб і віддаю його вам, пане Шольце!"

Вольф Шольц не побоявся, вихопив вексель від Кампіана і прикрикнув на слуг: "Та ловіть же його, він усіх нас заразить!" Тоді старанний і вірний Барон — таки він! — стягнув у якогось пахолка рукавиці, підкрався ззаду й схопив за лікті свого колишнього повелителя. Той кричав, плакав, молився, але Барон був невмолимий, він тепер служив Шольцові, тож ревно виконував його наказ — скручував прокаженому руки. Архієпископські слуги в'язали Кампіана, і вже він нікому не був страшний, і вже спокійно можна було виводити його, щоб там, за межею міста, віддати колишнього бургомістра Львова під владу бургомістра прокажених Тимка Пєньонжека, проте Антох старався далі: гамселив Кампіана в спину, щоб догодити Вольфові Шольцу...

Барон ураз зупинився — він доходив саме до Краківських воріт — і в цю мить втямив усе. Перестарався!.. Так! О небо, чому людина скроєна так, що ні в чому міри не має?! Тоді ж, власне, почалась неласка. Антох тепер чітко згадав: він молотив зв'язаного Кампіана кулаками по спині і оглядався на Соліковського й Шольца: як вони оцінюють його роботу. Архієпископ скупо посміхався, Шольц все хмурнішав, врешті шикнув на Барона: "Та досить уже! — і, повернувшись до Соліковського, додав: — А він, ваше ексцеленціє, занадто старанний, занадто!"

І відтоді почався холодок... А тепер зовсім зимно. Мороз! Барон зрозумів нарешті причину свого нещастя, все інше — тільки додавалось: з того, що додавалось, можна ще було виплутатись, а з першопричини — ніколи! Його злякались... Боже, чому ти мене тоді не напоумив? Усе пропало. Ніколи мені у світ панів не повернутись, закриті переді мною,

звісно, двері братства. А де мій світ, де? Захований на самому дні міста? Я був на найвищому щаблі, а тепер треба спускатись на найнижчий? А може, там завжди було моє місце? А втім, яка різниця — я був серед повій і буду серед них. Тільки де взяти грошей... Де взяти грошей?

Із скрушної задуми розбудив його гамір. Оглянувся. До Краківських воріт наближалася дивна процесія: четверо ціпаків вели простоволосу сивоголову жінку, позаду неї крокував кат у червоному каптурі, з кільцем шнура в руці, натовп валив слідом, і у подиві великому Барон упізнав Абрекову. В неї були спечені губи, зв'язані назад руки — саме так, як у Кампіана; а хто в'язав їй руки, а тим, хто в'язав, не зв'яжуть потім? Юрба вигукувала: "Відьма, відьма!" А хіба за Кампіаном, перед яким хилились колись у пояс, не вигукували: "Цур, прокажений!", а чи не може статись такого, що завтра і його. Барона, зв'яжуть?.. Або прикуцне той же Антипко у глухому закутку, щоб не заважав? Швидше треба сідати на дно, там менш помітно, завтра повії стануть до роботи в замтузі...

Барон дивився вслід за Абрековою й цього разу не насміхався з чужого горя, вперше стиснувся в нього той кусень м'яса, який у людей називається серцем.

А натовп більшав, більшав і тягнувся довгим шлейфом через Краківське передмістя на Збоївська — до млина Зоммерштайнів.

— Відьму спіймали, відьму будуть топити, то вона проказу наслала! — лунало звідусіль.

Над Полтвою — стовпище, ціпаки обступили Абрекову, щоб юрба не вихопила її й не розтерзала: у судовому вироку запротокольовано, що вона мусить бути втоплена — і баста.

До Абрекової підступив кат, почав обсотувати її шнуром; Абрекова сухими спокійними очима дивилася на зелені поля за Полтвою, пильно

вдивлялась у синюватий простір, наче когось виглядала; вона не чула викриків, бо вже була не тут, губи ворушилися, вимовляючи тиху молитву; юрбі здалося, що відьма заклинає, почулися вигуки:

— Швидше, швидше, відьма сатану кличе! У цю мить розпачливий жіночий голос пролунав позаду, натовп стих: якась дівчина з розпущеним лляним волоссям бігла щодуху з передмістя, вона врізалась у натовп, штовхалась мов навіжена, пробивалась ліктями, била кулаками в спини, в груди, кусалась, а коли допхалася до ціпаків, закричала:

— Пустіть її, пустіть, вона не відьма! Я відьма! Я спала з чортами, ходила на шабаші! Я відьма, я!

Абрекова оглянулася, усміхнулась, дві сльозини стекли з її сухих очей, проказала:

— Не розпачай, моя доню. Христос відвернув свою голову на суддівському розп'ятті, відверне теж, коли прийде на них страшний суд...

Ціпаки відштовхнули дівчину, їх ніхто не вповноважував брати до уваги подібні зізнання, в судовому акті чорним по білому запротокольовано, хто є відьма; кат завдав собі на плече зв'язану Абрекову, мов поліно, зійшов до річки, зняв з плечей жертву і, розгойдавши в руках, кинув її у плесо перед млинські потоки.

Невдовзі берег Полтви обезлюднів, тільки Льонця, закривши обличчя волоссям, стояла на колінах і тихо плакала; біля неї стояв Письо і мовчав.

Та сталося диво, Льонця відкинула назад волосся й здивовано глянула на тата, не вірячи своїм вухам:

Письо заговорив!

— Усе, усе на світі — то єдно шельмовство! Шельмовство і більше ніц... І більше ніц, — голосив Письо, — і більше ніц!

Розділ чотирнадцятий

LEPRA OPPIDUM INVASIT! [64]

Сказав господь Христові на небесі: "Сину мій, багато ще на землі грішників, хочу тебе знову послати, щоб ти викупив їх гріхи". І відповів Христос: "Боже, пошли цього разу голуба-духа, він трохи помучиться й прилетить назад. Там таке зараз чиниться, що вдруге я не вознесуся".

Середньовічна фацеція

Настав четвер — 1611 року, ЗО липня. Тривожна вість прийшла до міста.

Саме тоді, о ранній порі, коли гінець Яна Даниловича в'їжджав з тією вістю крізь Краківські ворота і ще мало хто знав, що трапилося, міщани побачили дивне явище: на кришталево-чистому небі — ніде не видно було й сліду від туману чи сліпого дощику — через весь небосхил простяглася дугою яскраво-кармінова веселка. Вона довго стояла над містом, потім схилилася на захід до горизонту і щезла.

Можливо, іншого разу ніхто б не звернув на подібну примху природи особливої уваги — чого на світі не буває? — та нині вона вмить була оцінена як зловісний знак; тривожні чутки вже кілька днів проникали до Львова, і ні бравурні видовища на Ринку, ані страта чарівниці й провісниці лиха Абрекової не могли розвіяти серед людей передчуття нещастя.

А чутки були такі, що нібито з Москви, із оточення, вирвалась банда поручника Лісовського і вертається в Польщу, грабуючи й плюндруючи все, що потрапляє під руки, а має намір добратися до самої Варшави, не минаючи Львова, щоб по дорозі здерти з королівських підданих обіцяний і не заплачений королем жолд за службу.

Про гусарську хоругву Олександра Лісовського львів'яни наслухалися ще за часів рокошу: була то зграя найманців з різних станів — від шляхових розбійників до пропитих шляхтичів, дуже войовнича і страшна в жорстокості. Хоругва воювала на боці Зебжидовського, а після погрому рокошан під Гудзоном перейшла на бік Жолкевського, разом з ним рушила на Москву і, поповнившись жолнєрами-щуроїдами, верталася тепер до своїх хлібодавців вимагати плати за кров.

То були тільки чутки, а нині — ще не згасла дивна веселка — блискавкою рознеслася по місту вість з перших уст: з Вороняків, минаючи неприступний, а, зрештою, і не потрібний їм замок, лісовчики галопують Волинським шляхом на Львів, щоб до смерку стати в місті на постій.

Усе місто сполошилося — від магістрату до найубогішої халупи: мародерів боялися гірше татар, з чужинцем воювати легше, ніж зі своїм. Патриції ховали в підвали скарби, посполиті озброювалися хто чим міг, щоб обороняти свої домівки, зовсім бідні халупники, яким не було чого втрачати, відсилали в позаміські села дочок, щоб урятувати їх від наруги; багаті євреї зносили своє добро в потаємні схрони синагоги, убогі ховали подушки й перини, які завжди ставали першими жертвами під час погромів.

Дізнався про мародерів і прокажений Кампіан. Він сидів за лінією біля підніжжя Калічої гори, тримаючи в руках довгу паличку з мисочкою для подаянь; двоє міщан, які подали ялмужну, розмовляли, стривожені, про банду, що йде на Львів Волинським шляхом; Кампіан чув розмову, та не прислухався — його це не обходило. По ньому, як і по десятках інших мешканців колонії, давно відправили погребальні панахиди, він уже не

був жильцем для зовнішнього світу. Магістрат з родиною Кампіана — про це колишній бургомістр і не знав — спорудили біля катедри каплицю на його честь, повісили над вівтарем портрет, перед яким горіла лампада за упокій померлого, а він все-таки жив. Заросли́й, у плямах, які ще не гноїлися, в рукавицях і просмоленому каптані сидів щодня з іншими хворими біля Сокільницької дороги; нажебране за день приносив, як і всі, до очеретяної халупи бургомістра колонії Тимка Пєньонжека, який порівну розподіляв їжу між прокаженими — не так уже й погано жилося колоністам. Ніхто не був голоден, ніщо нікого не боліло, колонія жила своїм, нікому не знайомим життям, і Кампіан теж звикав до нього. З одним лише не міг погодитися, а мусив, — з рівністю. Звик-бо мати все життя більше, ніж інші. Тому на відміну від співбратів, які давно змирилися з усім, він весь час думав.

Кампіан сидів за лінією і теж бачив дивну веселку; повз нього проходили люди, ніхто, звичайно, не впізнавав його, дехто клав у мисочку хліб, квасолю, крупу, все, що можна з'їсти, монет не кидав ніхто, навіщо їм; двоє міщан зупинились неподалік і розмовляли, а Кампіан думав одне і те ж: якби всі стали прокаженими, то зникла б ця проклята лінія, ніхто більше б не боявся зарази і всі люди на світі жили б, як раніше, не знаючи тієї огидної рівності. Кампіан мріяв про зараження всього світу, а двоє міщан розмовляли.

"Візьмуть місто мародери, візьмуть, — журився один. — Наші владці тільки з нами вміють воювати".

"А самі хіба не бояться?" — запитав другий.

"Їм не страшно. Магістрат уже порожній. Патриції й духовні особи поховалися, мов миші, у своїх тайниках, а для нас цієї ночі настане судна година..."

Кампіан краєм вуха слухав розмову, та ось те — "магістрат порожній, владці поховалися" — завертілося, мов дзига, в мозку, він

опустив паличку на землю, підвівся — його осінила спасенна думка. Полишаючи нажебране, чимдуж помчав на гору — до Тимка Пєньонжека.

Місто лихоманило. Не порушився спокій тільки в одному будинку Львова — в борделі на Векслярській. Мешканкам цього утішного дому завжди були байдужими політичні переміни, війни, напади, облоги; фахівниці найпервіснішого цеху займали особливе місце в суспільстві — вони потрібні були завжди і всім не для помсти, грабунку, крові, а для відпочинку й радості.

Дівиці зустріли вістку про мародерів радісними вигуками: якась же частка награбованого золота таки перепаде їм з мародерських рук. Один лише постав перед ними клопіт: як позбутися гнилозубого клієнта, котрий з учора на сьогодні поїв їх цілу ніч, витрусив усі гроші, які мав, а з самого ранку лежить на підлозі п'яний і без упину белендить:

— Курятка мої любесенькі, ну, котра першою прийде до мене, я ж заплатив, а ви такі негречні... Ой, які ви гарні, ой, які ви любі!.. Паршиве кодло панське, прийдіть подивіться, як мені добре! Я все життя був не там, де треба, тут було моє місце, тут, тут!

Барон плескав долонями по долівці, з чорного рота стікала тягуча слина, він водив масними очима по оголених стегнах повій, прицмокував, манив пальцем, а підвестися не міг. Довкола нього стояли напівголі дівчата і, підпиті, реготали, взявшись руками за боки, пальцями ніг лоскотали його поза вухами і в п'яти. Барон намагався сісти, щоб спіймати хоч одну за ногу, і важко падав, повторюючи:

— Ах ви, курятка мої, чому я не був усе життя серед вас, тут моє місце... тут... тут...

Коли до борделю дійшла звістка, що на Львів ідуть мародери, Барон уже спав. Повії вмить вирішили, що їм робити з п'яним клієнтом:

підсунули під нього мітли і, взявшись по троє з обох боків, винесли Барона з будинку на задвір'я, куди скидали сміття, й шпурнули його на купу.

Тоді Барон прокинувся і побачив у небі над веселкою кілька маленьких цяточок. Вони падали вниз і більшали, набираючи форм людських постатей, потім побачив, що ті постаті мають хвости й роги, і заціпенів зі страху. Чорти долетіли до веселки, схопилися за неї лапами, розхитали, перекинули дугою вниз і гойдались якийсь час на ній, приглядаючись до купи сміття, на якій лежав горілиць п'яний Блазій.

І тут Антоха огорнув справжній жах: він аж тепер збагнув, що це злетілися чорти по його душу, яку він запродав Антипкові тому багато літ.

Барон зібрав усі свої сили, схопився на ноги, сповз із купи, роздивляючись, де вихід з цього задвір'я, і втім над головою почув свист і регіт. Він глянув угору й побачив, як з веселки зіскакують чорти й летять прямо на нього. Закричав на все горло і раптом замовк: волохата лапа заткнула йому ніс і рот, не стало чим дихати; Антох почув іще, як на його спину впала ціла купа волохатих потвор, він звалився під їх тягарем, упав лицем у смердючу твань і здох.

Лісовчики зайняли Краківське передмістя перед вечором. Ворота були замкнені на всі замки, на Кушнірській і Бляхарській вежах, що височіли з обох боків Краківської брами, стояли мовчазні й непорушні, мов статуї, озброєні вартові: Єжи Мнішек і Вольф Шольц наказали охоронцям мурів не вступати в розмови з напасниками й не застосовувати зброї до того часу, поки з Жовкви від гетьмана не повернеться старостинський гінець з рескриптом. Староста й бургомістр не знали, як повестися з вояками, котрі проливали кров за ойчизну — як з ворогами чи як з героями. Для власної безпеки вони заховалися в архієпископському палаці: резиденцію глави львівської католицької дієцезії не чіпали навіть татари.

Поручник Лісовський, щуплий, низькорослий і метушливий, підбіг до брами й загримав шаблею в піхві по кованому залізу.

— Гей, ви, — гукнув до сторожі, — впускайте звиценжців, які для вас своїх голів не шкодували! Чуєте, ви, там, на вежах?

У відповідь — мовчанка.

Кілька сотень мародерів, до яких прилучилися передміські збуйці й злодії, стояли безладною юрбою в подертих кунтушах, свитах, тулупах, чоботах і постолах, деякі — певне, нові, — й зовсім босі. Не всі ще встигли награбувати одягу, а може, й не хотіли обтяжувати себе будь-чим: Лісовський обіцяв дати воякам найкращий обладунок і харч з львівських багатих крамниць.

— Мовчите? — вимахував шаблею поручник. — То передайте вашому старості Мнішеку, що ми згодні обминути Львів, якщо він віддасть нам те золото, яке він узяв у самозванців. Жоден Дмитрій не заплатив нам жолду! Ви чуєте, перекажіть йому мої слова, я жду до ранку. Коли не зробить цього, ми завтра самі візьмемо з міста контрибуцію!

Перед світанком до шевської ятки, яку розчистив для себе під нічліг Лісовський, увійшли два високі й кремезні парубійки. Вони хвилину придивлялися до поручника, ніби дивувалися, що такий непоказний чоловічок зумів зібрати ось яку банду, потім один з них мовив півголосом:

— Вставайте, поручнику!

Лісовський схопився з лежака, вмить вихопив з піхви шаблю й замахнувся на велетнів.

— Генерал, вашмості, генерал! А ви, ви хто такі? Пройняті повагою до безстрашного ватажка, парубки відступили, мирно склавши руки на грудях.

— Ми брати Бялоскурські.

— Ну і що з того? Кажіть, хто ви є! — гаркнув Лісовський.

Янко з Микольцьом здивовано переглянулися: поручник не знає братів Бялоскурських. То буде знати!

— Пане генерале, — посміхнувся Янко, а Микольцьо показав оскал білих зубів, — ми брати Бялоскурські і більше титулів нам не потрібно. Ми хочемо вам сказати, що до міста ви самі не ввійдете ніколи, бо ж не посмієте рубати королівських вояків, за це вам дадуть не жолд, а по шнурку. Але ж треба увійти, правда? І то швидко, поки не наспів з Жовкви польний гетьман...

— А ми й хочемо його побачити, — перебив Лісовський. — Це ж він залишив нас у Москві без хліба й грошей.

— І думаєте, Жолкевський дасть вам жолд? Спочатку він напише королеві, потім король скличе сейм, а сейм ухвалить, що грошей у скарбниці нема. Не візьмете їх і в Мнішека — той знає, де ховати. Але Львів багатий: суть вірменські купці, жидівські лихварі, є русинська братська, каса! Що ви вдієте без Бялоскурських? Обіцяйте взяти нас ротмістрами в своє військо, дайте нам людей і ми до сходу сонця відчинимо Краківські ворота.

— Знаєте підземні ходи?

— Ні, ми знаємо людей, які мають ключі від бокових хвірток. Тільки не чіпайте ратуші, Низького Замку, патриціанських домів, а тихенько,

мов коти, обступайте в темноті вірменський, русинський і єврейський квартали.

Вдосвіта вдарив Великий Кирило на дзвіниці Успенської церкви.

Юрій Рогатинець не спав усю ніч, сам вартував на останньому поверсі — там, де колись просидів усю ніч, розмовляючи із стриноженим братським дзвоном. У передвранішній імлі він помітив, як нагинці й тихо прокрадаються через ринковий майдан тіні — десятки, сотні тіней, і зрозумів, що треба бити на сполох — може, останній раз у житті будити із сну людей. Юрій почав розгойдувати велику чашу незмірно важкого благовіста, сердечко хиталося, а до креші не діставало, минали дорогі секунди, хвилини, допомогти нікому, дзвін мовчав. Тоді Рогатинець вхопився за сердечко, повис на ньому і, відштовхуючись від стіни ногою, досягнув разом з сердечком креші, потім ще і ще раз; в'яли руки, він тримався з останніх сил, відштовхувався і бив, відштовхувався і бив — місто прокинулося в тривозі.

Почули цей дзвін і прокажені на Калічій горі. Кампіан не спав. Він звечора помився, нагострив ножа й підтяв бороду, тепер підвівся з прічі і сказав:

— Пора. Пора, панове!

Прокажені будилися, в халупці, критій очеретом, нудко запахло гноєм і мершею, хворі чухалися, роздирали гнояки; Кампіан, в якого гудзи на тілі ще не провалилися і не виділяли поки що власного смороду, скривився, заткав пальцями носа і повторив гугняво:

— Пора.

Останнім піднявся старий бургомістр колонії Тимко Пєньонжек — він був весь у струпах, а через те найбільш поважаний — і рік:

— Нема вже в мене сили. Якщо ти, Павле, зробиш те, що задумав, будеш бургомістром колонії.

— Зроблю. Колонією стане весь Львів. Ми з Соліковським розпочали її будівництво, ми і завершимо.

Тимко Пєньонжек послав розбудити всіх, які жили в інших куренях, Кампіан відрахував сорок молодших чоловіків і невзабарі вони рушили вниз схилом Калічої гори.

Вперше за весь час існування колонії прокажені насмілилися переступити межу, через яку дотепер могла тільки переважити паличка з мисочкою для подаянь, і тихо посунули Сокільницькою дорогою. Перейшли міст на Полтві й подалися далі вздовж міського валу, минули Галицьку браму, потім завернули вліво і врешті зупинилися позаду костьолу Босих кармелітів.

Кампіан покрутився на місці, потупцював, глянув у бік Босацьких воріт, прикинув оком віддаль, потім відступив назад кілька кроків і сказав:

— Тут копайте.

Прокажені кинулися до вказаного місця, дерли землю і камінь пальцями, палицями, ножами, поки не натрапили на товсту залізну затулу з масивним кільцем. Затула була важка, хворі довго натужувалися, поки підняли. Сплеснув радісний зойк і стих: під затулою зіяла глибока нора, вниз вели стрімкі сходи, з нутра вдарило спертим підвальним теплом — був це потаємний вхід до львівського підземелля, про який знали лише староста, бургомістр і архієпископ.

Прокажені спустилися вниз і пішли гусаком темним вузьким проходом, який вів до ратуші й Низького Замку з відгалуженнями до архієпископського, старостинського й бургомістрівського палаців.

Біля першого відгалуження Кампіан зупинився й мовив:

— Я йду до Соліковського. Ви ж мене чекайте в консулярній залі ратуші.

...Архієпископ розставив на столі ляльки. Він давно вже не займався маріонетками: політичні події в світі і в краю випереджували одна одну, Соліковський ледве встигав уловлювати їх причини, тепер же, після поразки під Москвою, вони наче припинили свій біг, щоб передихнути перед новими, ще не відомими перемінами. Він розставив ляльки вряд, подумав, що доведеться робити нові, бо ж появилися нові люди на політичній сцені, вийняв з ряду ляльку Кампіана і викинув її в смітярку.

Тут міністрат повідомив, що сніданок поданий.

Дзвін давно вже замовк, тепер на Ринку лунали войовничі крики, галас, брязкіт зброї, чулися й постріли — всі ці звуки чітко долунювали до затишної їдальні, проте ні Соліковський, ні Мнішек, ані Шольц не звертали на них уваги, владці міста спокійно споживали м'ясні потрави, запивали вином і зрідка перекидалися словами, які не мали найменшого відношення до подій, що розвивалися в місті. Янко Бялоскурський гарантував патриціату й духовенству спокій.

— Це не наша справа, — повторив фразу, вже нині мовлену, Єжи Мнішек, коли на Ринку почастішали постріли.—Чей же не чужинці вступили в місто. А втім, це в компетенції польного гетьмана: приїде і наведе лад.

Тоді широко відчинилися двері, і до їдальні увійшов Павло Кампіан. Так він колись завжди заходив до архієпископа — не попереджуючи й не стукаючи, його поява була настільки природною і звичайною, що всі три львівські володарі в цю мить забули, ким є нині Кампіан і де він повинен бути; час повернувся назад — до архієпископської їдальні завітав на сніданок бургомістр. Вольф Шольц, як звичайний райця,

подав руку іменитому гостеві, Мнішек привітався сидячи, Соліковський підніс Кампіанові руку для поцілунку.

Кампіан відсунув вільне крісло, сів і мовив до чемно усміхнених колишніх своїх колег:

— Тепер ми однакові — і тілом, і духом, панове. А в магістраті чекає на нас рада Сорока прокажених мужів. Пане Шольц, я згоден бути простим райцею, бургоміструйте собі далі.

Соліковський, Шольц і Мнішек поволі приходили до тями. Поштиві усмішки на їх губах враз мертво застигли, час повернувся на своє місце, і тепер вони втямили, хто до них прийшов і звідки. Привид... Але ні, не привид — живий прокажений Кампіан, безвіїй, засльозений, весь у плямах і гудзах, сидів поруч за столом; Соліковський схопився з крісла й, усвідомивши нарешті, що трапилося, закричав:

— Альнпека, Альнпека, Альнпека!! Кампіан поблажливо посміхнувся:

— Він вас лікувати не буде, як не хотів лікувати й мене. Але я дивуюся, чому ви, ваша ексцеленціє, так хвилюєтесь. Ми ж з вами започаткували колонію прокажених, ми й працюватимемо для того, щоб вона розросталась. Хіба ви забули: божий посланець в образі ангела наказав вам створити...

— То був сатана, сатана!..

— Хіба не все одно? Я пересвідчився, що з проказою можна жити: розум ясний і нічого не болить, а що сморід і гній... Коли стануть усі однакові, то ця хвороба буде такою, як нині нежить. І ніхто тоді не додумається зрівнювати патриція з голотою, кожен залишиться на своєму місці. А тепер подумаймо сукупно, панове, як нам заразити проказою все наше поспільство...

Дзвін у передранковій тиші був несподіваний і зловісний: мародери зупинилися. Лісовський подумав, що це сигнал для військової залоги, вигукнув:

— До мене!

Сполошені бандити стовпилися біля статуї правосуддя, Лісовський вискочив на лобний поміст, підніс шаблю — він у цю хвилину ще й не помислював про те, що за кілька років, криваво погулявши по всій Європі, стоятиме на такому самому місці в Буді, тільки із зв'язаними руками, — до нього підбіг Янко Бялоскурський, шепнув до вуха:

— У вояків і ціпаків не стріляти!

Аде довкола було тихо, тільки зрідка й ритмічно бевкав дзвін, у домах спалахували світла й гасли, лісовчики знову розділилися на три групи й поповзли — кожна до обраного кварталу.

І раптом звідусіль залунали крик, свист і галас. З вулиць і провулків, з брам і хвірток, з темних подвір'їв, немов з нір, вибігали люди — одягнені і лише в сорочках, чоловіки й жінки, з сокирами, молотами, сікачами, різницькими ножами, рогачами — кожен із своїм знаряддям праці. Були це медовари, шапкарі, мечники, бляхарі, ткачі, ковалі, сідлярі, різники — ремісники, завжди готові на тривожний звук ратушевої сурми зайняти свої місця на вежах. Але тепер їх кликала не магістратська труба, а Великий Кирило з дзвіниці Успенської церкви, тож утямив робучий люд, що патриції віддали його на поталу мародерам, щоб таким чином відкупитись від них.

Радитись не було часу. Єдиного ватажка ніхто ніколи не обирав, досі ремісниками командували старости й бургомістри, не було кому кинути клич до бою з ворогом, але ж у кожного однаково була своя домівка, у кожного були діти, у всіх разом було єдине місто, тому всяк нині став ватажком і, не змовляючись, без кличів, єдиною кривдою і люттю

пройняті, забувши про цехові незгоди, ставши враз з поляків, українців, євреїв, вірмен тільки львів'янами, рушили від стін будинків величезним півколом на напасників — так наступає отара овець на гадючник.

Лісовчики не чекали такого опору, подались назад до ратуші, Лісовський скомандував стріляти, гримнуло кілька пострілів, хтось упав на брук, та це тільки розлютило юрбу; мародери задкували, величезне півколо ремесного люду нестримно звужувалося, оборонців було як трави та листу, а лісовчиків супроти них — жменька; озброєний оружжям праці натовп наступав, щоб взяти напасників під ноги.

У найкритичнішу мить, коли мародери були вже готові тікати навмання, вихопилися вперед два велетні з балтами. З гиком кинулися вони на ремісників, трощили по головах спритно й люто, міщани сахнулися назад, залишаючи на бруку вбитих, саме почало розвиднятися, хтось крикнув у панічному страху:

— Бялоскурські! Бялоскурські!

Зрунталась юрба, місто звикло боятися Бялоскурських, півколо зламалося і тисячний натовп, який ось-ось мав зім'яти напасників, відступив перед двома бандитами.

Янко шаленів. Регочучи й хекаючи, він бив балтою по черепах, по спинах, по руках, наче перед ним були не люди, а дрова; мертві падали йому під ноги, ніхто вже не чинив опору; Микольцьо мовчки масакрував людей на другому фланзі, а Янко по-сатанинськи реготав і весь у крові ганявся за втікачами.

Та враз зупинився. Він не був забобонний, не вірив ні в духів, ні в привидів, але ж біла мара йшла просто на нього — жінка в довгій сорочці з розпущеним лляним волоссям. Він на мить отетерів, більше з подиву, ніж зі страху, — хто це такий, що його не боїться, — опустив руку; то ж, певно, безплотний привид, бо чому не боїться? Жінка з

прекрасним у своїй люті обличчям ішла на нього, зігнулася, підняла з бруку різницького ножа, і тоді Янко впізнав Льонцю.

Страх перед фурією, яка вдруге ось так наступає на нього, огорнув бандита, він відскочив назад, підніс балту, і тут довгий ніж наскрізь прошив його груди, вістря продерло сукняний каптан на спині й заблищало на сонці; Янко ще мить стояв здивований, балта випала в нього з рук, а тоді важко звалився на землю.

— Це тобі за Антоніо! — прохрипіла Льонця і, отямившись від солодкого почуття помсти, закричала: — Та бийте, бийте їх, псяюх, чого ви тікаєте, мов зайці?

І кинулася з ножем на мародерів. Знову утворилося коло, ремісники ринули вперед нестримно й навально; Микольцьо Бялоскурський, побачивши смерть брата, в якого був лише виконавцем, кинувся навтьоки першим; лісовчики відступали, задкували до ратуші, а врешті безладно, кожен рятуючи себе, побігли стрімголов до Краківських воріт.

З магістратської брами вийшли на ринковий майдан прокажені...

"Того ж дня пан Юрій Рогатинець розшукав на Замарстинові Гануша Альнпека й ублагав його повернутися до міста лікувати заражених проказою. Мого ж Романа обрали ректором братської школи. Велика випала йому честь, та в сто крат більшою стане, якщо зуміє він кувати в дітей чисту совість, бо то є найкращий запобігливий лік перед проказою духовною... Минуло стільки років, я постарів і далі тільки те й роблю, що торгую вином, бо треба якось жити, та зрозумів я за той час, дивлячись на поведенцію то Дратви, то чада свого, то пана Рогатинця, а найпаче таки Льонці Абрекової, велику істину: кожна людина може. Може, най йому біс!" [65]

Розділ п'ятнадцятий

РОЖЕВИЙ КІНЬ

...крізь дні, і ночі, і віки — білий неосідланий кінь на гарячому крузі сонця.

"Черлене вино"

Туман осідав на дно гаварецького ізвору, немов каламуть у збовтаному плесі, голубі хвилі чистого повітря спадали із зелених схилів, наповнювали велетенську чашу, і коли останні пасмуги мряки розтеклися по ущелинах, Зіновій і Марко побачили внизу багатолюдний табір обшарпаних вояків, які сиділи довкола погаслих вогнищ.

Деякі ще куняли, але табір уже не спав, вояки чухмарилися, перемовлялися, дзенькали зброєю; коні стояли оподалік, збившись головами докупи, — покірні, стомлені й худі. Пастись їм було ніде: полога долина, вигризена й стоптана, мертво руділа, вільховий хащівник чорнів об'їденим пруттям; коні стояли над купою мерви, лопушшя й кислого хабаззя, назриваного в трясовинній улоговині над потічком, ворушили купину губами й не їли.

Гамір густішав, хтось затягнув бадьорої: "Wygraja, nie wygraja, niechaj nas znaja!" [66], вояки встали й рушили до табуна сідлати.

— Хто вони? — спитав шепотом Марко.

— Не знаю, але не Даниловича, — відказав Зіновій теж тихо. — Ти диви, які обдерті, чорні... А може, це ті, що з-під Москви... Казав батько: розбігаються. Так їм і треба, чого лізли... Думали — непереможні, всемогі.

Надавали їм руські... Ще б звідси їх, з обох боків...

Марку, як виростемо...

— Але чого вони тут? Може, на замок збираються напасти?

— Ф'ю-і-ть, де їм до замку, таким обірванцям! Одеський замок не могло колись взяти п'ятитисячне військо... Але рожевого коня сполошили, не прийде...

— Почекаймо ще трохи.

Сонце піднялося упівкруга над Вороняцьким кряжем, кинуло сніп світла понад гаварецькою долиною на протилежну гору й освітило на ній зелену лисинку, оточену старими буками.

І тоді з сивоствола бучини на галявину вийшов дикий кінь. Біла масть вифарбувалась вранішнім промінням в яскраво-рожевий колір, густа грива спадала з обох боків на шию, стрункий граційний кінь підвів до сонця голову і звучно, радісно заіржав.

Унизу форкнули худі коні, та жоден навіть голови не повернув: рожевий кінь побачив унизу побратимів і заіржав удруге.

Мародери оглянулись і остовпіли з дива. Сліпуче видиво, символ волі й незагнузданої сили, зухвалий виклик, протест проти попруг і шлей — дикий кінь іржав, немов насміхався над стриноженими співбратами і їх погоничами. Дивились і не вірили: на цій зграсованій, згризеній, витоптаній землі, де все упряжено, спутано, пораховано, зважено, відібрано, гуляє вільний кінь?!

Поручник Лісовський підняв руку, забороняючи жовнірам видати й звука, він навшпиньках підбіг до ватрища, де лежали вояцькі клунки і зброя, знайшов аркан і, скрадаючись, почав спинатися крутим схилом до галявини, де стояв рожевий кінь.

Хлопці помітили поручника, коли той підійшов до коня на віддаль довжини аркана, вони спочатку не могли второпати, чому скрадається

вояка, що йому потрібно, та враз побачили, як закружляло арканове коло над головою напасника; Зіновій схопився і закричав:

— Вйо, вйо-о-о!

Кінь рушив з копит, стрімко помчав по голому кряжу, свиснув аркан у повітрі, а тоді сталося все достоту так, як тоді, коли Зіновій стояв на даху кам'яниці Гуттера і йому марилися гаварецькі полонини: рожевий кінь у бігу різко закинув голову, надривно заіржав і осів на круп; аркан натягнувся, немов струна; "вйо, вйо-о-о!"— закричали хлопці, і кінь рвонув з місця. Шнур уївся в горлянку, кінь задихався, хрипів, але біг скоком, волочучи по схилу мародера; з табору бігло кілька вояків на допомогу, вони спиналися на схил, по одному ловилися за аркан, дикий кінь, запінений і ще не здоланий, біг, та сили були не рівні, він повернувся й помчав на хлопців; шнур знову натягнувся, і кінь упав на передні коліна.

Зіновій допався до шнура, вийняв ножа; шнур був туго плетений, міцний, він тяв, пиляв, рубав, і врешті розірвалась тятива. Мародери покотилися схилом униз, рожевий кінь став на ноги, відхрапнув і шаленим галопом помчав на червоний круг сонця.

Стомлений Зіновій лежав на траві і в цю мить почув знову тиху й тужливу материнську пісню: "Ой Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?.."; перед очима постав батько, запряжений у панську службу: на губах у нього догідлива усмішка, а в очах — біль; пісня залунала голосніше і вдарила в душу криком кривди одеських поселян, і заглушив пісню передсмертний стогін катованого Наливайка...

Зіновій підвівся, взяв Марка за плече, мовив:

— На волі мій кінь, на волі... Я ще його осідлаю, побратиме.

* * *

На Афоні, в тісній келії Руссікона, звідки видно тільки небо й сині води Егейського моря, тужив мніх Іван з Вишні за далекою Україною. Він не знав, що діється, що родиться, що виростає у рідному краю, квилив, мов сивий альбатрос у негоду, плакав і молився за нього.

Львів—Одеська 1976—1978

© Видавництво "Каменяр", 1977 р.